

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Disertační práce

**SOUVISLOST HRADŮ V ČECHÁCH S ŘÁDOVÝMI
HRADY V JIŽNÍM POBALTÍ**

Mgr. Luboš Hobl

Plzeň 2020

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Katedra archeologie

Studijní program - Historické vědy

Studijní obor - Archeologie

Disertační práce

**SOUVISLOST HRADŮ V ČECHÁCH S ŘÁDOVÝMI
HRADY V JIŽNÍM POBALTÍ**

Mgr. Luboš Hobl

Školitel:

doc. PhDr. František Gabriel, Ph.D.

Katedra archeologie

Fakulta filozofická Západočeské univerzity v Plzni

Plzeň 2020

Tuto dizertační práci jsem zpracoval samostatně a vyznačil jsem použité
prameny tak, jak je to ve vědecké práci obvyklé.

V Plzni, dne 28. 8. 2020

Práci věnuji prof. PhDr. Tomáši Durdíkovi, DrSc., na jehož výzkum v mnoha ohledech navazuje.

Na tomto místě bych rád poděkoval svému školiteli doc. PhDr. Františkovi Gabrielovi, Ph.D. za cenné rady během psaní této práce. Poděkovat náleží rovněž dr. Boguszowi Wasikowi za mnohé a inspirující rozhovory a všem, kteří se jakkoliv na mém projektu podíleli nebo mě podporovali. V neposlední řadě děkuji rovněž své manželce za dlouhodobou trpělivost.

Obsah

1 ÚVOD	5
2 ZÁKLADNÍ VÝCHODISKA DISERTAČNÍ PRÁCE	7
2.1 Teorie T. Durdíka.....	7
2.1.1 Další ohlas možného spojení v literatuře.....	8
3 ZÁKLADNÍ OTÁZKY A OBECNÁ METODA POSTUPU DISERTAČNÍ PRÁCE.....	9
4 HISTORICKÁ ČÁST.....	13
4.1 Vznik řádu německých rytířů a jeho činnost ve Svaté zemi... 13	
4.2 Směřování zájmu na evropský kontinent	14
4.3 Příchod a působení v Pobaltí do roku 1309.....	16
4.4 Příchod do přemyslovských Čech a význam této oblasti pro řádový stát v Prusku	20
4.5 Vzájemné vztahy mezi českými zeměmi a Pobaltím v průběhu 14. století.....	25
5 CHARAKTERISTIKA SLEDOVANÝCH OBLASTÍ	29
5.1 Soubor českých lokalit.....	30
5.1.1 Skupina tzv. středoevropských kastelů.....	32
5.1.1.1 Písek	33
5.1.1.2 Kadaň.....	37
5.1.1.3 Domažlice	39
5.1.1.4 Litoměřice	41

5.1.1.5	Chrudim	44
5.1.1.6	Horšovský Týn	46
5.1.1.7	Wiener Neustadt	49
5.1.1.8	Hofburg	51
5.1.2	Další možné tzv. středoevropské kastely	54
5.1.2.1	Moravský Krumlov.....	54
5.1.2.2	Jemnice.....	57
5.1.2.3	Marchegg	58
5.1.3	Nově budované raně gotické hrady	60
5.1.3.1	Houska	61
5.1.3.2	Bezděz	63
5.1.3.3	Špilberk	67
5.1.3.4	Kamýk nad Vltavou	70
5.1.3.5	Protivín	72
5.1.3.6	Poděbrady	73
5.1.3.7	Nižbor	74
5.1.3.8	Hluboká	77
5.1.3.9	Jivno	78
5.1.3.10	Vítějovice	80
5.1.3.11	Příběnice	81
5.1.3.12	Vízmburk	82
5.1.3.13	Šaumburk	84
5.1.3.14	Konopiště.....	86
5.1.3.15	Džbán	88
5.1.4	Starší hrady upravované v raně gotickém slohu.....	89
5.1.4.1	Zvíkov.....	90
5.1.4.2	Křivoklát	92
5.1.4.3	Buchlov	96
5.1.4.4	Veveří.....	97
5.1.4.5	Velké Meziříčí.....	99
5.2	Charakteristika hradních lokalit řádového státu v Prusku...	100
5.2.1	Lokalizace a současný stav lokalit.....	101

5.2.2	Charakteristika stavební podoby hradů a jejich vývoj	103
5.2.2.1	Půdorysy	103
5.2.2.2	Palácová křídla.....	103
5.2.2.3	Hlavní věže	104
5.2.2.4	Nárožní věže	105
5.2.2.5	Danskery	107
5.2.2.6	Parkány	108
5.2.2.7	Arkádové ochozy a pavlače	109
5.2.2.8	Nástin vývoje lokalit v čase	110
5.2.2.9	Postup stavby.....	114
5.2.3	Vnitřní struktura paláců.....	115
5.2.4	Komunikační schéma hradních jader	117
6	APLIKACE TZV. ANALÝZY PŘÍSTUPU NA VYBRANÉ LOKALITY	118
7	VERIFIKACE DOSAVADNÍCH PŘEDSTAV NA ZÁKLADĚ NEJNOVĚJŠÍHO VÝZKUMU	119
7.1	Problematické části teorie T. Durdíka	119
7.2	Verifikace typologické skupiny tzv. středoevropských kastelů ve světle nejnovějšího bádání.....	121
8	VÝBĚR LOKALIT PRO VLASTNÍ SROVNÁNÍ.....	124
8.1	Česká část	125
8.2	Pobaltská část.....	127
9	VÝSLEDKY NOVÉ SYNTÉZY POROVNÁVAJÍCÍ HRADNÍ LOKALITY V OBOU SLEDVANÝCH OBLASTECH.....	128
9.1	Porovnání architektonické podoby	128
9.1.1	Společné znaky	128

9.1.1.1 Půdorys	128
9.1.1.2 Hradní kaple.....	130
9.1.1.3 Arkádový ochoz/pavlač	132
9.1.1.4 Parkán.....	133
9.1.2 Dříve předpokládané společné znaky.....	134
9.1.2.1 Nárožní věže	134
9.1.2.2 Danskery	136
9.2 Porovnání vnitřní struktury obytných paláců/palácových křídel.....	137
9.2.1 Přízemí	138
9.2.2 První patro	138
9.2.3 Druhé patro.....	140
9.3 Porovnání komunikačního schématu	141
9.4 Historické situace	143
10 NOVĚ FORMULOVANÁ TEORIE VZÁJEMNÉHO VZTAHU..	144
10.1 Srovnání s dalšími teoriemi zabývajícími se původem hradních lokalit v Prusku.....	146
10.1.1 Srovnání s kláštery	146
10.1.2 Srovnání s hrady v Livonsku.....	149
10.1.3 Srovnání s hrady v jižní Itálii a na Sicílii.....	150
10.1.3.1 Srovnání s českými lokalitami	154
10.1.4 Srovnání s hrady ve Francii	155
10.1.5 Srovnání s hrady v Levantě	156
10.1.6 Srovnání s dalšími oblastmi.....	157
11 ZÁVĚR	159
12 RESUMÉ	164
13 STRESZCZENIE.....	168

14 BIBLIOGRAFIE	172
14.1 Publikované zdroje	172
14.2 Nepublikované zdroje.....	194
14.3 Internetové zdroje.....	194
15 PŘÍLOHY	195

1 ÚVOD

Středověké hrady a jejich zříceniny jsou dodnes velmi výrazným prvkem krajiny. Stavěny byly velmi často v dominantních polohách a z tohoto důvodu poměrně brzy začaly přitahovat pozornost badatelů. Postupně se staly nesporným fenoménem jak pro laickou veřejnost, tak i pro profesionální badatele. Na počátku byl tento zájem výsledkem hlavně romantických představ, ale postupem času a paradigmatickými změnami, se studium hradních lokalit stalo centrem zájmu nejrůznějších oborů (např. historie, dějin umění, architektury a v neposlední řadě také archeologie). Tento soustavný výzkum dokonce vedl do jisté míry k osamostatnění tohoto oboru a jeho označení jako kastelologie¹. Výše nastíněný rozvoj výzkumu postupně začal ukazovat různá regionální specifika a odlišnosti. V Evropě je několik oblastí, které je možné označit za výjimečné a přitahovaly pozornost badatelů více než jiné.

Jednou z takových oblastí je Pobaltí, kde se nacházejí pravidelné cihlové hrady řádu německých rytířů. Tyto hrady se nacházejí na území středověkého Pruska (dnes se větší část tohoto území nachází v severovýchodním Polsku a menší část v Kaliningradské oblasti Ruské federace) a Livonska (označované ve středověku jako Terra Mariana; toto území se nachází v dnešním Lotyšsku a částečně také v Estonsku; obr. 1). O těchto pravidelných řádových hradech bylo již napsáno obrovské množství článků a publikací. Velká část z nich se snažila objasnit původ těchto staveb, k čemuž využívaly argumenty o různé relevanci. Část badatelů považovala tyto hrady za produkt autochtonního vývoje. Jiní, a to drtivá většina, však hledali původ této skupiny hradů v různých regionech jižní, západní, ale i střední Evropy a Blízkého východu (v podstatě můžeme specifikovat, že od Pyrenejského poloostrova až po oblast Levanty). Diskuze nad tímto tématem nejvíce probíhala v posledních desetiletích minulého století, nicméně na začátku 21. století není tolik

¹ Toto označení se nevztahuje pouze na výzkum hradů, ale na výzkum feudálních sídel obecně (srovnej např. Durdík 2000, 250)

intenzivní. I tak ale ojediněle vznikají publikace, které však ve větší míře opakují starší teorie. To je důsledek toho, že tyto diskuze a teorie, vztahující se ke genezi řádových hradů, se omezovaly hlavně na výtvarnou a architektonickou stránku těchto staveb a vyčerpaly tak svůj potenciál. Předkládaná disertační práce se k tomuto tématu vrací. Nicméně kromě těchto nejviditelnějších znaků budou využity i další, které prozatím stály v pozadí a nebyly doposud v diskuzi využity.

Tato práce se bude snažit navázat na dosavadní výzkum a dál ho rozvíjet na základě nejnovějších výzkumů a poznatků. V žádném případě by neměla být chápána jako kritika dosavadního výzkumu, který stanovil nezbytný základ, bez něhož by tato práce nemohla vzniknout.²

² Na tomto místě je vhodné vyjasnit některé pojmy, z nichž některé se objevily již úvodu. Jejich vyjasnění má předejít některým nedorozuměním.

Hrad – tento pojem se bude v práci vyskytovat velmi často. Problém v tomto případě není v jeho nepochopení, ale v tom, že chybí jeho definice jako archeologického pramene (srovnej např. Gabriel 2006, 14 – 20). To je samozřejmě podstatným nedostatkem, na který je potřeba upozornit, ale rozsah této práce neumožňuje tento problém řešit. Z tohoto důvodu bude tato práce tento termín užívat v tradičním pojetí (např. Durdík – Bolina 2001, 7).

Řádový – toto přídavné jméno bude asi nejčastěji využíváno ve spojení „řádový hrad“. Pokud bude využit v obecné rovině (např. při srovnávání) jsou tím myšleny i hrady pod vlivem řádové architektury, tj. biskupské a kapitulní. Pokud se toto spojení týká konkrétních lokalit, jedná se o lokality spojené pouze řádem německých rytířů. Toto spojení je plané, pokud z kontextu nevyplývá jinak (např. srovnání řádových hradů s biskupskými). K tomuto „zjednodušení“ bylo přistoupeno z důvodu lepší plynulosti textu.

Český – obdobně jako u předchozího případu i zde se jedná o generalizovaný termín, který v sobě zahrnuje také pojem „moravský“ (žádná lokalita ze Slezska do souboru nebyla zahrnuta). Stejný způsobem je užíván pojem Čechy.

Toruń/Thorn (příklad) – názvy lokalit se budou od kapitoly 5 uvádět v podobě „současný název/původní název“. V tomto pořadí se však objeví v textu pouze jednou. Při každé další zmínce se bude uvádět již pouze současný název. U českých lokalit budou uváděny pouze jejich současné názvy. V počátečních kapitolách (převážně však v části věnované historii /4/) budou využívány názvy tak, jak se využívají v současné literatuře (převážně české), případně budou uvedeny i jejich názvy v dalších jazycích (polském, německém, latinském, ruském atd.)

2 ZÁKLADNÍ VÝCHODISKA DISERTAČNÍ PRÁCE

V obecné rovině se tato disertační práce bude zabývat možnostmi rozpoznání přenosu architektonických vzorů. Takové přenosy jsou zcela běžně předpokládány mezi nejrůznějšími regiony Evropy (nejen v případě pravidelných řadových hradů německých rytířů) a jejich výsledky jsou mnohdy nekriticky přejímány. Často jsou takové přenosy předpokládány na základě značně povrchních znalostí porovnávaných staveb a vytvářejí nereálné teorie o vzájemném ovlivnění (srovnej Durdík 2003). Základním teoretickým východiskem celé této práce je jeden z názorů na genezi pravidelných hradů Řádu německých rytířů, která jejich původ spojuje s územím přemyslovských Čech. Tuto teorii publikoval T. Durdík v roce 1993 v prvním čísle sborníku konference Castella Maris Baltici (Durdík 1993a) a stručněji zopakována v rámci jeho publikace věnované hradům kastelového typu (Durdík 1998, 153 – 154). V následující kapitole bude tato teorie stručně nastíněna s důrazem na všechny použité argumenty.

2.1 Teorie T. Durdíka

Podle této teorie měl přenos do oblasti Pruska proběhnout během křížové výpravy, která se konala na přelomu let 1254/1255. Nejvýraznějším z vůdců této křížové výpravy byl český král Přemysl Otakar II. Těsně po skončení bylo založeno poblíž dobyté sambijské pevnosti Tuwangste město Königsberg (čes. Královec, dnešní Kaliningrad) a součástí tohoto založení byl i hrad. Podle zde popisované teorie to měla být právě tato fortifikace, jež jako první řadový hrad měla pravidelný (v tomto případě ještě obdélný) půdorys. Vliv tohoto založení měl být natolik velký, že od něho měly být posléze odvozovány všechny další hrady. Na konci tohoto vývoje byl klasický typ řadového hradu čtvercového půdorysu. Časově mělo toto formování proběhnout mezi výše zmiňovaným datem křížové výpravy a 70. lety 13. století, kdy se

Zde uvedené termíny jsou pouze základní a nejčastěji užívané. Další vysvětlující poznámky se budou průběžně vyskytovat v poznámkách pod čarou

pravidelné hrady stávají vůdčím typem na řádových územích (Durdík 1993a, 46; Durdík 1998, 153 – 154). Do této doby měl řád německých rytířů stavět pouze hrady na nepravidelném půdorysu (např. hrad v Toruni nebo v Balze). Největší podíl na formování tohoto nového typu měl mít podle této teorie dispoziční typ označovaný jako tzv. středoevropské kastely. T. Durdík v článku rovněž předpokládá, že již v tomto období byl typ tzv. středoevropského kastelu plně zformován, ačkoliv se (na základě tehdejší úrovně znalostí o těchto hradech) na území Čech ještě vůbec nevyskytoval, ale v rakouských zemích, kde Přemysl Otakar II. rovněž vládl, se již vyskytoval (Durdík 1993a, 49).³ V závěru je konstatováno, že geneze pravidelných řádových hradů v Pobaltí byla značně komplikovaným procesem uzpůsobeným mnoha specifickými vlivy a požadavky řádu.

2.1.1 Další ohlas možného spojení v literatuře.

Ačkoliv je výše uvedená teorie doposud nejpodrobnější, protože je v ní nastíněn i možný mechanismus přenosu, názory na vztah mezi přemyslovskými hrady a řádovými hrady v Prusku se objevily již dříve (např. Líbal 1948, 62; Bachmann 1969, 40⁴; Kuthan 1979, 33, 52 – 53 atd.). Zároveň je teorie T. Durdíka dodnes jednou z nejvíce citovaných teorií na toto téma (srovnej Joźwiak - Trupinda 2012, 24 – 25).

³ Tento údaj je již neaktuální, novější výzkum posunul dataci hradu v Písku zhruba do poloviny 13. století (např. Lavička – Čapek – Fröhlich – Havlice – Krajíc – Reitinger 2016, 84 – 85).

⁴ E. Bachmann však předpokládal, že řádové hrady v Prusku byly inspirací pro přemyslovské hrady v Čechách čili obrácený poměr než většina zmiňovaných prací. Tento předpoklad však není z chronologických důvodů možný.

3 ZÁKLADNÍ OTÁZKY A OBECNÁ METODA POSTUPU DISERTAČNÍ PRÁCE

Jak naznačuje již samotný název, hlavní otázkou, kterou se bude tato práce zabývat, je, jestli existuje souvislost mezi řádovými hrady a raně gotickými hrady v Čechách. V první řadě bude ověřena dosavadní teorie o vztahu hradů v obou oblastech (blíže k této teorii viz kapitola 2.1). Už v této fázi se jeví, že tato teorie může mít potencionálně několik slabých míst (verifikace viz kapitola 7.1).

T. Durdík spojoval řádové hrady s dispozičním typem označovaným jako tzv. středoevropský kastel. Tento fakt představuje další problém. Zmiňovaný hradní typ, jenž byl rovněž definován T. Durdíkem (nejpodrobněji Durdík 1998, 150 – 256), je dlouhodobě kritizován (např. Razím 1992; Ježek 1999, Razím 2014 atd.). Problematickými se jeví jak definice, tak i lokality zařazené do této skupiny. Je ovšem otázkou, do jaké míry je tato kritika oprávněná, a proto bude samotnému srovnání předcházet verifikace celé této typologické skupiny (viz kapitola 7.2).

Bez ohledu na výsledek obou ověření bude následovat nové srovnání mezi oběma oblastmi. To by mohlo odhalit další doposud opomíjené společné znaky, případně znaky, které toto propojení zavrhnou. Pokud předešlé otázky budou mít za výsledek odmítnutí reálnosti dosavadní teorie o možném přenosu mezi oblastmi, bude zkoumáno, jestli tento přenos nemohl proběhnout jiným způsobem nebo v jiném časovém úseku. Pokud se nepotvrdí reálnost vyčlenění tzv. středoevropského kastelu jako samostatného dispozičního typu, bude hledán mechanismus, jak provést nové srovnání jiným způsobem (např. s jinou typologickou skupinou využívanou ve sledovaném období).

Metoda práce bude probíhat následující způsobem. V první řadě bude osvětlen historický rámec. Ten je důležitý pro pochopení celkové situace a může obsahovat závažné důvody pro přijetí nebo odmítnutí teorie o propojení mezi oběma oblastmi, případně může specifikovat, kdy k přenosu mohlo dojít atd. Dějiny řádu budou sledovány od jeho počátku

až do období (s určitým přesahem), kdy se pravidelné řádové hrady začaly objevovat na území řádového státu v Prusku. Speciální důraz bude kladen na jeho poměr k českému království. Konkrétní postup bude zmíněn na počátku kapitoly, která se tomuto tématu bude věnovat.

Do souboru českých lokalit budou primárně zařazeni všichni hlavní zástupci tzv. středoevropských kastelů (viz Durdík 1998, 158 – 235; Durdík – Bolina 2001, obr. na str. 95).⁵ Tento seznam bude rozšířen o vybrané hrady, které byly T. Durdíkem zařazeny do kategorie možných zástupců (Moravský Krumlov, Jemnice) a jednoho rakouského zástupce, jehož podoba se výrazně liší od podoby, kterou T. Durdík předpokládal (Marchegg). Pro potřeby srovnání s těmito hrady bude vytvořen soubor dalších hradů. Tento soubor bude vyčleněn na základě formálních znaků, který musí být na těchto lokalitách přítomen. Jako tato formální zvolená vlastnost byla zvolena přítomnost více než jednoho paláce, nebo palácových křídel v období rané gotiky (zhruba 30. léta 13. století až počátek 14. století). Popisované kvality budou součástí úvodu do příslušné kapitoly.

Na základě stejných formálních znaků byl vytvořen soubor lokalit pro pruskou část této studie. Na těchto lokalitách budou sledovány stejné vlastnosti jako na českých zástupcích. Konkrétní popis se však bude částečně lišit, a to z důvodu velkého množství zařazených hradů. Konkrétní schéma popisu se rovněž bude nacházet na počátku příslušné kapitoly.

Základem analýzy obou oblastí je primárně rozbor na základě publikované literatury. Méně často poté budou využity nepublikované zdroje (např. stavebně-historické průzkumy, nálezové zprávy atd.). U některých lokalit proběhlo ověření sporných výsledků přímo na místě. Ani

⁵ V přehledu nebude obsažen hrad v Jaroměři, který se často objevuje na srovnáních půdorysů tzv. středoevropských kastelů (např. Durdík 1999, obr. 1137). Nicméně v publikacích se označuje jako „domnělý“ nebo „předpokládaný“ příklad (srov. Durdík 1998, 235 – 239). Část badatelů navíc pochybuje, že tento hrad vůbec existoval (nejobsáhleji Ježek – Slavík 1998).

u jedné oblasti neprobíhal vlastní destruktivní archeologický výzkum, nicméně autor se dlouhodobě účastnil terénních výzkumů řádových hradů. Již od roku 2010 v rámci projektu „Zamki zemi Chelmińskiej“, respektive „Castra Terrae Culmensis“ (od roku 2016 do 2019). Tyto osobní zkušenosti v první řadě pomohly lépe pochopit metodiku výzkumů a lépe pochopit jejich výsledky, a zároveň přímý a dlouhodobý kontakt s lokalitami na území bývalého řádového státu značně přispěl k pochopení a hlubšímu poznání řádové architektury.

Kromě stavební podoby lokalit se bude tato práce soustředit rovněž na vnitřní struktury paláců a palácových křídel. Toto strukturování muselo být vždy plánováno před počátkem stavby, jelikož vlastní podoba místností, a i celých výškových úrovní je přizpůsobena jejich využívání.⁶ Tato skutečnost nabízí další možnost srovnání nejen jednotlivých staveb, ale také regionů. Toto strukturování je možné považovat hlavně za odraz praktických potřeb, který méně podléhá ideologickým a symbolickým vlivům.

Další prvek, jenž by mohl svědčit pro souvislost jednotlivých regionů, je podobnost užívaného komunikačního schématu. Jeho slovní popis bude součástí analytické části. Pro jeho vizualizaci bude využita, na některých dostatečně dobře poznaných lokalitách, jedna z metod prostorových analýz. Konkrétně se jedná o tzv. analýzu přístupu (označovaná také jako gama analýza), která je k tomuto účelu nejvhodnější (podrobně o principech této metody viz Hillier – Hanson 1984, 143 – 197). Ta ukazuje hierarchii prostupnosti jednotlivých místností a může být využita pro určení míry soukromého prostoru (např. Eadie 2010). Často bývá zasazena přímo do plánu budovy, a proto můžeme mluvit o „plánové analýze“ (v české literatuře tento přístup využil např. Michael Rykl (2014, obr. 36) nebo Pavel Koderka (2006)). Můžeme

⁶ To je myšleno v obecné rovině. Samozřejmě v některých případech docházelo v průběhu výstavby k dílčím změnám a ke změnám ve funkci mohlo dojít i v mladším období. Tyto změny jsou však často identifikovatelné v rámci stavebně-historického průzkumu.

se rovněž setkat s tím, že ve schématech jsou vizualizované detaily jednotlivých místností (např. přítomnost toalet, krbu atd.). V našem případě ale taková plánová analýza využita nebude. Hlavním důvodem je, aby plán hradu, který by mohl být podobný, nezakresloval odlišnosti v komunikačním schématu, a naopak, aby odlišnosti v dispozici neměly vliv na zobrazení komunikačního schématu, které by jinak bylo podobné. Z tohoto důvodu bude komunikační schéma zobrazeno pouze jednoduchým diagramem, který umožní nejjednodušší srovnání. Zároveň nebudou zobrazeny detaily jednotlivých místností a pouze u části místností bude schematicky vyznačena jejich funkce, pokud je nesporná. Je třeba upozornit, že největším úskalím pro tvorbu diagramů jsou dostatečně kvalitní data. Ta jsou omezena jednak stavem dochování raně gotické podoby, a jednak jejím poznáním.

V rámci komparace budou samozřejmě vyhledávány podobnosti určitých prvků staveb a případně i jejich provedení. Nicméně i taková podobnost částí staveb bude považována pouze za jeden z faktorů, jenž by mohl svědčit pro propojení obou oblastí. Nicméně aby nedošlo ke zkreslení výsledků jejich jednostranností, budou v práci zohledněny i další nejčastější teorie spojující řádové hrady jednak s jinými stavebními formami, např. kláštery (viz kapitola 10.1.1), ale také s dalšími skupinami hradů v různých regionech, které jsou považovány za jejich přímý inspirační zdroj, např. pravidelnými hrady císaře Fridricha II. Štaufského v jižní Itálii a na Sicílii atd. (viz kapitoly 10.1.2 – 10.1.6).

4 HISTORICKÁ ČÁST

Pro pochopení celého kontextu interakce je potřebné výsledky konfrontovat s historickým bádáním. Řád německých rytířů byl nadnárodní institucí, proto je potřebné ji tak chápat, a ačkoliv se práce zaměřuje primárně na období 13. století, v následující části bude stručně sledován řád od svého vzniku. Přítomnost v různých regionech byla reflektována při hledání vzorů pro hradní stavby v Prusku. Z tohoto důvodu bude historická situace konfrontována s výsledky této práce a zvýšený důraz bude kladen na majetkovou držbu řádu. Následující text bude vycházet zejména z publikované literatury a také z konzultací s historiky, kteří se na tuto problematiku soustředí. Vlastní rozbor pramenné základny postrádá hlubšího smyslu, jelikož meritum práce je zaměřeno jiným směrem. Navíc historické prameny, z kterých níže citované práce čerpají, jsou rozesety po archivech mnoha evropských zemí a v mnoha případech je k nim i omezený přístup.⁷

4.1 Vznik řádu německých rytířů a jeho činnost ve Svaté zemi

Řád německých rytířů je možné zařadit spolu s johanity a templáři mezi tři nejvýznamnější rytířské řády středověku. Z těchto tří řádů byl ale výrazně mladší a jeho počátky jsou hledány až v posledním desetiletí 12. století, konkrétně s vybudováním polního špitálu a s ním souvisejícím špitálním bratrstvem během obléhání Akkonu armádami třetí křížové výpravy. Přesná datace založení tohoto špitálu není známa, ale předpokládá se někdy mezi 29. srpnem 1189 (začátek obléhání města) a polovinou září 1190 (Bogdan 2009, 20). Doklad o tom, že se uvnitř tohoto špitálního bratrstva rozvíjela i ozbrojená frakce, máme poprvé z roku 1193, kdy jim byla svěřena obrana jednoho z předsunutých postů města (Bogdan 2009, 23). Bratrstvo se postupně transformovalo na řád, který byl oficiálně uznán papežem Inocencem III. roku 1199. V papežské bule je

⁷ Pro autora této práce je rovněž limitující nedostatečné vzdělání k práci s historickými prameny.

mimo jiné uvedeno, že veškerá charitativní činnost bude podléhat řeholi špitálníků sv. Jana a ozbrojená část řádu naopak bude podřízena řeholi templářů (Bogdan 2009, 24).⁸ Kromě Akkonu měl řád ve Svaté zemi ještě další sídla, a to ve městech Caesarea, Gaza, Ramla, Aškalon, Jaffa, Týr, Tripolis a Sidon (Boas 2006, 63). Kromě těchto sídel ve městech vlastnil (a některé též vybudoval) řád i několik hradů mimo ně (celkem 12). Jednoznačně nejvýznamnějšími byly hrady Castellum Regis (obr. 2) a Montfort (něm. Starckenberg; obr. 3). Oba tyto hrady (společně s dalšími) byly součástí nejrozsáhlejší řádové majetkové domény vytvořené severovýchodně od Akkonu (Boas 2006, 89 – 92, 221; Nicolle 2009, 3 – 4). Tato doména byla v 60. a 70. letech 13. století postupně ztracena a dobytím Akkonu roku 1291 zcela uzavřela kapitolu řádu německých rytířů na Blízkém východě. Sídlo velmistra bylo přeneseno do Benátek, kde bylo až do roku 1309.

4.2 Směřování zájmu na evropský kontinent

Poměrně brzy po svém uznání si řád německých rytířů začal hledat i další místa působnosti, a to zejména v oblastech na východ od Svaté říše římské, kde se nacházela území ovládaná nebo ohrožovaná pohanskými národy. Tato snaha vyplynula z důvodu omezených možností v oblasti Palestiny, kde byly přítomny starší a větší rytířské řády. Většina badatelů se shoduje, že tato činnost měla podpořit autoritu a zdůraznit jejich poslání ochránců křesťanství (Lotan 2010; Laszlovszky – Soós 2001, 322).⁹ Toto rozšíření působnosti je tradičně spojováno velmistrem Hermannem von Salza (1209-1239). První tato snaha se odehrála v Uherském království, lépe řečeno v Sedmihradsku. V tomto prostoru byly hranice království soustavně ohrožovány nomádkými kmeny

⁸ Zároveň bula obsahuje, že členové řádu budou využívat obdobně jako templáři bílý plášť, ale na něm budou mít černý kříž (Bogdan 2009, 24)

⁹ Část historiků nicméně předpokládala, že hlavním důvodem bylo vytvoření nového řádového státu. Ten měl zajistit řádu prostor pro další působení, jelikož si řád měl uvědomovat nejistou vojensko-polickou situaci na Blízkém východě (srovnej Bogdan 2009, 30 – 31).

kočovných Kumánů. Dosavadní systém obrany nebyl dostatečně silný, aby těmto útokům vzdoroval. Z tohoto důvodu pozval v roce 1211 král Ondřej II., za souhlasu papeže, právě řád německých rytířů, kterému svěřil obranu části jihovýchodní hranice (Laszlovszky – Soós 2001, 321). Toto území je označované německým názvem Burzenland (lat. Terra Borza). Ačkoliv v písemných pramenech se uvádí, že toto území bylo pusté a neobydlené, spíše než to, se předpokládá relativní řídké osídlení Pečeněhů (Laszlovszky – Soós 2001, 322; Bogdan 2009, 100).¹⁰ Řád začal intenzivně rozvíjet kolonizační činnost a budovat fortifikace. Ty shodně s udělenými privilegii měly být vystavěny za využití pouze země a dřeva. Na základě písemných pramenů se předpokládá, že řád vybudoval celkem pět hradů Marienburg,¹¹ Schwarzburg, Rosenau, Kreuzburg and Kronstadt. Nicméně lokalizované jsou pouze dva - konkrétně první a posledně jmenovaný (Laszlovszky – Soós 2001, 328 – 332).

Celý proces probíhal bezproblémově až do roku 1218, kdy začaly probíhat spory mezi řádem a uherským králem. Spory spočívaly hlavně v porušování vydaných privilegií, a to jak vědomě (obsazování území, které jim nebylo věnováno), tak i z nepochopení, ať už úmyslného nebo neúmyslného, rozdílné tradice monopolizace královských regálů v Uherském království oproti křižáckým panstvím na Blízkém východě a Svaté říši římské (ražení mincí, směřování k plné autonomii území (sakrální i profánní), výstavba fortifikací za využití kamene; Laszlovszky –

¹⁰ Souhrnný název pro polonomádské kmeny turkického původu. V této pohraniční oblasti byly jejich pokřesťanštěné komunity usazeny uherskými králi již na konci 11. století

¹¹ Marienburg byl hlavním centrem celého řádového území. Tento hrad je ze všech řádových fortifikací nejlépe poznaný a obsahoval rovněž kamenné konstrukce, které nebyly v původních privilegiích povoleny (viz níže). Hrad byl v mladších obdobích značně upravován v 15. – 17. století (Laszlovszky – Soós 2001, 329 – 331). Bohužel současný stav lokality je silně transformován rozsáhlou „rekonstrukcí“ v letech 2013 - 2017, která byla motivována jejím turistickým využitím (porovnání starých a nových fotografií lokality viz prezentace na https://www.academia.edu/34433774/The_Fortress_in_Feldioara_Marienburg_from_the_Teutonic_Knights_to_the_Modern_Age, citováno dne 18. 2. 2020)

Soós 2001, 323 – 326). Tyto spory byly na nějaký čas vyřešeny za pomoci papeže, což vedlo k rozšíření privilegií roku 1222, která zřejmě legalizovala již stávající situaci (Bogdan 2009, 104 – 105; Laszlovszky – Soós 2001, 324 – 326). Nicméně situace po krátké době znovu eskalovala, což vedlo k vyhoštění řádu z Uherského království v roce 1225 a navrácení oblasti do rukou krále (Bogdan 2009, 108 – 110).

4.3 Příchod a působení v Pobaltí do roku 1309

Nedlouho po vyhoštění z Burzenlandu začaly zřejmě ještě roku 1226 kontakty mezi řádem a mazovským knížetem Kondrádem I.¹² Výsledkem bylo pozvání řádu německých rytířů do Pobaltí v roce 1228, kdy jim kníže Konrád I. daroval Chelmsko (pol. ziemia chełmińska, lat. Terra Culmensis, něm. Kulmerland) a malé části Kujavska (Czaja – Nowak 2013, 11 – 12). I zde, podobně jako v Sedmihradsku, měl řád chránit oblast před útoky pohanských pruských kmenů.

Vojenské akce začaly pod vedením zemského mistra Hermana Balka až okolo roku 1230, respektive 1231, kdy začali postupně pronikat za řeku Vislu a dobývat a obsazovat jim darované Chelmsko, které bylo od 2. poloviny 20. let 13. století opakovaně napadáno a dočasně také okupováno Prusy (Pluskowski 2013, 10 – 11; 82; 112). Po předchozích zkušenostech ze Sedmihradska se řád snažil zajistit nově darované území i po právní stránce a po diplomatické snaze se mu dostalo ochrany

¹² Na tomto místě je potřeba stručně zmínit, že v období od 1138 (smrt Kazimíra III. Křivoústého) až do roku 1320 (korunovace Vladislava I. Lokýtky polským králem) bylo v Polsku obdobím rozdrobení na údělné knížectví (pol. okres rozbicia dzielnicowego). Velmi zjednodušeně je možné konstatovat, že byla centrální moc velmi omezená (v některých obdobích v podstatě neexistovala) a jednotlivá knížata byla do značné míry svrchovanými vládci a mohli tedy konat v podstatě neomezeně.

jak od papeže (1234), tak i od císaře (1235)¹³. Hlavní směr postupu byl podél řeky Visly směrem k Viselskému zálivu. V tomto období byla pro řád klíčová vojenská podpora piastovských knížat a rytířů z německých zemí, plnění křižáckých závazek (Czaja – Nowak 2013, 12).

Na nově obsazených územích byly zakládány první fortifikace¹⁴ (např. Toruń, Starogród, Radzyń) a byla lokována i nejstarší města v regionu (např. Toruń, Chelmno). Tyto struktury velmi často navazovaly na starší raně středověké (piastovské) struktury, které nahrazovaly. V některých případech je mezi osídlením patrný hiát (Pluskowi 2013, 81 - 85).

Významnou událostí v dějinách řádu německých rytířů byla inkorporace jiného rytířského řádu, tj. řádu mečových bratří, který sídlil v Livonsku (lat. Terra Mariana).¹⁵ Spojení předcházela katastrofická porážka mečových bratří v bitvě na Saule v roce 1236, po které byl řád velmi oslabený, a právě proto proběhlo spojení s řádem německých rytířů o rok později ve městě Viterbo (dnešní Itálie). Vznikla tak livonská větev řádu, v jejím čele stál zemský mistr a součástí dohod byla rovněž značná autonomie této větve (Misāns 2013, 117 – 118; Bogdan 2009, 118 – 119).

¹³ Dokument zvaný obvykle Zlatá bula z Rimini zaručovala držbu darovaného a nově dobytých území (podobně jako o rok starší Zlatá bula říetská od papeže). Ačkoliv samotná listina obsahuje datum řadící ji do března 1226, tak nové výzkumy přesvědčivě prokázaly, že vznikla až v roce 1235 (srovnej Jasiński 1994)

¹⁴ K těmto prvním fortifikacím viz pozn. 184

¹⁵ Řád mečových bratří byl založen řížským biskupem Albertem v roce 1202 (potvrzen papežem 1210), kterému podléhal (na rozdíl od jiných rytířských řádů, které podléhaly přímo papeži). Jejich hlavním úkolem měla být ochrana církevních hodnostářů a nově pokřtěných obyvatel. Nicméně poměrně brzy začaly rovněž výpady do vnitrozemí. Tato činnost znamenala poměrně rozsáhlé budování nových hradů, které měly nově získaná území zajišťovat. Bez zajímavosti rovněž není, že nová teritoria se rozdělovala v poměru 2:1 pro řížského biskupa, což bylo příčinou četných sporů mezi oběma stranami (Misāns 2013, 117 – 118; Borowski 2010, 27 – 28). Tato část řádu pokračovala v expanzi na východ, která v podstatě skončila po porážce v bitvě na Čudském jezeře v roce 1242.

Toto spojení znamenalo rovněž rozšíření řádových teritorií, které ale nebyly propojeny pevninskou cestou.

Na území Pruska mezitím pokračovala expanze. Na počátku na přelomu 30. a 40. let 13. století zastavil postup, který směřoval po pobřeží Viselského zálivu, před Sambijským poloostrovem, a zamířil směrem do vnitrozemí na kmenové území Varmie a Natangie (Biskup – Labuda 1988, 141 – 143). V roce 1243 také nastala reorganizace církevní zprávy nad Pruskem, kdy byly vytyčeny hranice čtyř nově vzniklých diecézí, tj. chelmské, pomezanské, varmijské a sambijské (Biskup – Labuda 1988; nejpodrobněji Radzimiński 2013).¹⁶ Proces dobývání byl však v témže roce přerušen prvním pruským povstáním, které podporoval pomořanský kníže Svatopluk II. (pol. Świątopelk II Wielki). Při tomto povstání byly dobyty prakticky všechny řádové hrady s výjimkou Elbląga (něm. Elbing), Toruně (něm. Thorn), Chelмна (něm. Kulm)¹⁷, Radzyně (něm. Rehden) a Balgi (Dygo 2009a, 69). Odpor byl zlomen za pomoci vojenských posil od polských knížat. Mírová smlouva z Dzierzgonia (něm. Chrisburg) z roku 1249 byla poměrně mírná a dala původní pruské šlechtě rozsáhlá práva, ovšem za podmínky, že přestoupí na křesťanskou víru a spolu s nimi i jejich poddaní (Bogdan 2009, 121 – 122).

Toto upevnění pozice v regionu umožnilo další postup územní expanze na nejlépe konsolidované kmenové území Sambie, které se nacházelo z větší části na stejnojmenném poloostrově. Pro tuto etapu byla klíčová křížová výprava vedená českým králem Přemyslem Otakarem II. (Biskup – Labuda 1988, 151 – 152; podrobněji k této výpravě viz kapitola 4.4).

¹⁶ Do té doby celé Prusko spadalo pod misijního biskupa Christina, kterého jmenoval papež již někdy mezi roky 1215 – 1216 (Radzimiński 2013, 109); později byly všechny tyto diecéze, s výjimkou varmijské, postupně inkorporovány do řádu (chelmská 1264, pomezanská 1284 (1285) sambijská 1285 (1294)), takže biskupové i členové kapituly byli členy řádu a podléhali tak vůli velmistra (podrobně o tomto procesu Radzimiński 2013).

¹⁷ Zde je myšlen jeden z prvních hradů později nazývaný Altenhaus (dnešní vesnice Starogród).

Další postup směřoval dále na východ na kmenová území Skalovie a Nadruvie, která pokračovala až do propuknutí dalšího povstání. To začalo v roce 1260 a bylo po značně rozsáhlé, a zúčastnily se ho všechny pruské kmeny s výjimkou Pomezánčů. Velká část území byla rychle obsazena a většina řádových opevnění a měst byla dobyta a zničena. Udržely se pouze fortifikace poblíž Viselkého zálivu a na výhodných polohách poblíž řek, např. Elbląg, Bałga, Královec (něm. Königsberg), a hlavně prakticky celé Chelmsko, které bylo v této době značně stabilizované, ačkoliv se stalo rovněž cílem nájezdů (Biskup – Labuda 1988, 182 – 183). I přes podporu z Německa se situace ve prospěch Řádu začala v roce 1265 a celková pacifikace až zhruba o 10 let později, kdy bylo znovu dobyto ztracené území v celém rozsahu. Do tohoto období spadá i druhá výprava Přemysla Otakara II. na přelomu 1267/1268, která ale nebyla tak úspěšná jako ta předchozí (Biskup – Labuda 1988, 182; podrobněji viz kapitola 4.4). Po ukončení povstání pokračovaly vojenské výpravy na území Sklavie a Nadruvie, které byly vojensky zlomeny okolo roku 1283, čímž skončila fáze dobývání Prus. Ve směru na východ se cílem řádu německých rytířů stala Žmuď, jejíž dobytí by znamenalo pevninské spojení mezi řádovými územími v Prusku a Livonsku. Nicméně zde se mocenské zájmy řádu střetávaly se zájmy Litvy, což předznamenalo dlouhotrvající konflikt (Biskup – Labuda 1988, 182 – 188; Czaja – Nowak 2013, 13).

Po skončení fáze pacifikace pruských kmenů se řádová územní politika zaměřila i na západní břeh Visly. Na konci 70. a počátku 80. let řád dostal za podporu první majetky na této straně Visly. Další rozšíření území proběhlo na počátku 14. století za vlády přemyslovských králů Václava II. a Václava III., kteří byli mocenskými spojenci v jejich polské politice (Czaja – Nowak 2013, 14; Jan 2013, 113; Biskup – Labuda 1988, 251 – 253). Řád využil složité situace ve sporu mezi polským vládcem Vladislavem Lokýtkem a braniborskými markrabaty o vládu nad východním Pomořanskem okolo města Gdaňsk (pol. Pomorze Gdańskie) a toto území v letech 1308 a 1309 zabral pro sebe (Biskup – Labuda

1988, 255 – 258; Dygo 2008b, 91 – 92).¹⁸ Tímto aktem začalo nepřátelství mezi polským královstvím a řádem německých rytířů, který od tohoto okamžiku získal kontrolu nad celým dolním tokem Visly, a zároveň nad námořním obchodem v celém jihovýchodním Pobaltí.¹⁹

V tomtéž roce, kdy se podařilo řádu ovládnout východní Pomořansko (1309), se stala ještě jedna významná událost. Tou bylo přesídlení řádového velmistra z Benátek na hrad v Malborku (něm. Marienburg), který se tak stal hlavním městem celého řádového státu, tj. *domus principalis*.²⁰ Toto přesídlení je zásadním zlomem pro další rozvoj řádového státu a přetrhání vazeb se středomořskou oblastí, kde byly kořeny řádu.²¹

4.4 Příchod do přemyslovských Čech a význam této oblasti pro řádový stát v Prusku

Do českých zemí se řád dostal poměrně brzy po svém založení, tj. již nedlouho před rokem 1204, dokdy jsou datovány nejstarší donace. Od samého počátku byly tyto donace spojeny s rodem Přemyslovců. Největší zásluhu měl na nich zejména moravský markrabě Vladislav Jindřich.

¹⁸ Právní nárok na toto území podpořil dohodami s braniborskou stranou v letech 1309 a 1310, která rezignovala na svůj nárok za 10 tisíc hřiven stříbra. Polská strana uznala řádovou držbu tohoto území až v roce 1343 na základě mírové smlouvy z Kališe (Czaja – Nowak 2013, 14)

¹⁹ Rivalita mezi řádem německých rytířů, Litvou a Polskem vedla k několika vzájemným konfliktům v průběhu 14. století a v konečném důsledku vedla k bitvě u Grunwaldu (nebo též u Tannenbergu či u Žalgirisu) v červenci 1410, ze které se řád už nikdy nevzpamatoval a začal tak jeho úpadek

²⁰ O tom, proč byl vybrán právě Malbork, se vedou spory (srovnej Józwiak 2001a, 416 – 417).

²¹ Pro potřeby této práce nemá smysl sledovat dál celkový historický vývoj oblasti. Dílčí informace pro 14. století budou obsaženy v kapitole 4.5.

Jejich nejstarší sídlo se nacházelo u kostela sv. Petra v německé osadě Na Poříčí (Wihoda 1999; Jan 1997, 13 - 14).²²

Poměrně záhy dostali mnoho donací, a to zejména od vládnoucího rodu (již zmíněný Vladislav Jindřich, tak i od panovníka Přemysla Otakara I.), a částečně asi i od dalších urozených osob (jak vyplývá z privilegia z roku 1222), a to v Čechách i na Moravě. V některých takto získaných majetcích postupně vznikly některé z významných komend, např. v Opavě, Řepíně (okr. Mělník), Hostěradicích (okr. Znojmo) nebo Slavkově (okr. Vyškov; Jan 1997, 15, 18). Tyto majetky se staly základem českomoravské bailie. Není úplně jasné, kdy se konstitovala, ale první zemský komtur Rudger se v pramenech objevuje v roce 1233 (Jan 1997, 17). Významnou událostí v tomto roce je rovněž prodej původního sídla řádu v Praze při kostele sv. Petra. Kromě vysoké sumy místo něho dostaly, někdy v průběhu 30. let 13. století, i kostel sv. Benedikta při staroměstských hradbách (Jan 1997, 16 -17, 28; Jan 2013 106 – 107).²³

24

Rok 1233 přináší ještě jednu pro tuto práci důležitou informaci. Pruský zemský mistr Hermann Balk vystupuje jako zástupce řádu při prodeji řádových majetků, a tudíž jako představený českomoravského

²² Roku 1204 papež potvrzuje držbu statků na Opavsku pražskému špitálu Panny Marie Němců. To znamená, že musel být založen před tímto datem, avšak nejdříve v prosinci 1197, jelikož v tom roce se Vladislav Jindřich vzdal pozice českého knížete ve prospěch svého bratra Přemysla Otakara I. (Wihoda 1999, 6, 13 – 14). Ačkoliv sám Přemysl Otakar později (roku 1222) zmiňuje zásluhy knížete Konráda Oty (+ 9. 9. 1191) na uvedení řádu do českých zemí, historici předpokládají, že se se členy, tehdy ještě špitálního bratrstva, mohl pouze setkat v Římě na jaře 1191. Na samotný příchod však pravděpodobně neměl žádný vliv (srovnej Wihoda 1999, 11 – 14; Jan 1997, 14; Jan 2013, 106).

²³ Prodej kostela sv. Petra souvisel s plánem královny vdovy Konstancie Uherské vybudovat u tohoto kostela klášter cisterciáček, který se nakonec nerealizoval (Jan 1997, 16).

²⁴ Řád dostal patronátní právo ke kostelu sv. Benedikta až v 70. letech 13. století a do té doby měl tudíž omezené dispoziční právo jak ke kostelu, tak i přilehlým pozemkům a význam komendy značně klesl (Jan 1997, 28; Jan 2013, 106 – 107); K archeologii pražské komendy řádu německých rytířů viz např. Olmerová 1982; Ječný – Olmerová 1992, 36 – 50.

zemského komtura (Jan 1997, 17 – 18; Jan 2013, 105 – 106). Někteří badatelé (např. K. Militzer) předpokládají, že právě v tomto roce došlo k podřízení českomoravské bailie přímo pod pruského zemského mistra, nicméně k tomuto aktu mohlo dojít již na počátku 30. let (Militzer 1981, 61 – 63; Jan 1997, 18). Takové podřízení pravděpodobně souviselo s aktivitami v Pobaltí a v rámci řádu je ojedinělé. Ve stejné době se formovala i rakouská bailie, která se ale stala komorní bailií a podléhala přímo pod velmistra řádu (Jan 1998, 248). Předpokládá se, že českomoravská bailie měla sloužit jako ekonomická základna pro rozvoj vznikajícího řádového státu. Pro tento účel ji předurčovalo majetkové vybavení i vhodná poloha na cestě ze středomořské oblasti, respektive z Benátek, do Pruska a stala se tak významnou součástí řádové struktury (Jan 1997, 18; Józwiak 2001b, 22, 33; Jan 2013, 105 – 106). Toto podřízení trvalo až do 1309, kdy došlo k přesídlení velmistra řádu Siegfried von Feuchtwangen do Prus na hrad Malbork. Po této události splynuly povinnosti a administrativa zemského mistra Prus společně s pravomocí nad českomoravskou bailií právě s tímto úřadem (Tandecki 2013, 30; Jähnig 2013, 279).²⁵

S tímto výše nastíněným spojením souvisela i větší mobilita řádových hodnostářů mezi oběma oblastmi. Z písemných pramenů vyplývá, že mnoho osob se pohybovalo mezi oběma regiony a vyměňovaly si své pozice. Jako příklad můžeme uvést Ludwiga von Baldersheim, který v letech 1241 až 1263 vykonával funkci českomoravského zemského komtura, v letech 1264 – 1269 pak funkci pruského zemského mistra²⁶ a v letech 1270 – 1272 znovu vykonává funkci zemského komtura v Čechách (Jan 1998, 251 – 252; Jähnig 2013,

²⁵ Titul zemského mistra Prus se objevil dočasně znovu v letech 1317 (1321) – 1324 (Tandecki 2013, 30; Jähnig 2013, 290). Definitivní zánik této funkce nejspíš souvisí se správní reformou okolo roku 1326 (srovnej Jan 1997, 33).

²⁶ V únoru 1264 dokonce vystupuje současně jako pruský zemský mistr a český zemský komtur, což jen podtrhuje zde nastíněné administrativní propojení obou celků (srovnej Jan 2013, 113)

290). Jako další můžeme uvést Helwiga von Goldbach²⁷ nebo Heinricha von Byern²⁸.

Od 40. let 13. století se setkáváme s další fází donací ve prospěch řádu, které byly dominantně spojené s vládnoucím rodem Přemyslovců, ale se šlechtou. Zároveň v tom samém čase začal řád podporovat i kolonizační činnost. Dobrým příkladem pro toto období je komenda v Miletíně (okr. Jičín). Jeho držba byla řádu králem potvrzena v roce 1241. Ten zde vybudoval komendu, a zároveň rozvíjel kolonizaci přilehlého Olešnického újezdu, kde vznikla fortifikace nazývané Bradlo.²⁹ V tomto období vznikla rovněž komenda v Drobovicích (okr. Kutná hora), která se stala v tomto období (2. polovina 13. století) nejdůležitější, což bylo pravděpodobně výsledkem výše zmíněné situace v Praze (srovnej Jan 2013, 113).³⁰

Významnou událostí, která výrazně spojuje oba sledované regiony, jsou křížové výpravy krále Přemysla Otakara II. První se odehrála na přelomu let 1254/1255. Samotné výpravě předcházela zářijový pobyt řádového velmistra Poppa von Osterna, který zjevně souvisel s koordinací tohoto tažení. Král vyrazil z Prahy v polovině prosince a prvním cílem výpravy byla Vratislav, kde se setkali s dalšími oddíly z německých zemí pod vedením braniborského markraběte Oty Braniborského. V tomto městě výprava strávila Vánoce, a teprve po nich vyrazila na sever.

²⁷ Zemský komtur v roce 1269 a poté zastával pozici komtura na několika řádových hradech v Prusku (Dzierzgoń, Bałga), ale i další významné funkce, včetně zemského mistra v letech 1301 – 1302 (Jan 1997, 39; Jähnig 2013, 290, 295, 300).

²⁸ Několikrát vystupuje na pozici zemského komtura mezi lety 1282 – 1301 a poté byl komturem v Toruni (Jan 1997, 38, 122; Jähnig 2013, 314).

²⁹ Původní této fortifikace není znám. Název Bradlo se vztahuje k návrší, na kterém se hrad nachází (podrobně k archeologii lokality a kolonizaci Olešnického újezdu viz Hejna 1974 a Hejna – Volf 1974)

³⁰ V Drobovické komendě byl dokonce pohřben velmistr řádu Kondrád von Feuchtwangen, který zemřel během svého pobytu v Praze v roce 1296 (Jan 2013, 113).

V doprovodu Přemysla se nacházelo kromě olomouckého biskupa Bruna ze Schauenburku také mnoho šlechticů z českých i rakouských zemí. S řádovou armádou se setkali v Elblągu a poté zahájili kampaň do Sambie, kde dobyli několik hradišť. U jednoho z nich (nazývaného podle blízkého posvátného lesa Tuwangste) byla založena fortifikace a město nazvané na počest českého krále Königsberg (pol. Królewiec, čes. Královec)³¹, které měly zajišťovat nově dobyté území (Jan 1997, 21 – 22; Jan 2013, 109 – 110). Samotného aktu založení se velmi pravděpodobně král již neúčastnil (v rozporu s kronikami, které zmiňují jeho osobní přínos při zakládání a vyznačení samotného místa), jelikož 17. ledna byl král znovu v ležení v Elblągu a 6. února se nacházel již v Opavě, což svědčí o rychlosti celé výpravy, i když vojsko zůstalo v Prusku ještě nějaký čas (Žemlička 2011, 100).

Druhá křížová výprava proběhla v zimě na přelomu let 1267/1268 v době probíhajícího povstání původního pruského povstání, ale cílilo primárně na Litvu, která povstání podporovala. Tažení předcházela diplomatická jednání s papežem, jejichž cílem byl zisk nově dobytých území ve prospěch českého krále a jejich církevní správa svěřena olomouckému biskupství, které by bylo povýšeno na arcibiskupství. Zamítnutí všech těchto požadavků vedlo spolu s nepříznivými klimatickými podmínkami k neúspěchu výpravy a rychlému návratu krále do Čech (Jan 1997, 23; Jan 2013, 112).³²

Během vlády Václava II. se schéma vzájemné spolupráce značně změnilo. Za vlády Přemysla Otakara II. bylo možné přítomnost řádových hodnostářů připodobnit k rytířským návštěvám, kdy podpora řádu ze strany Přemyslovce byla otázkou rytířské cti a osobní prestiže. Za jeho

³¹ Současný Kaliningrad, který je centrem stejnojmenné oblasti náležící dnes Rusku.

³² V době rozhodnutí papeže (20. ledna 1268) byl král již v oblasti řádových držav, jelikož 3. ledna zprostředkoval dohodu mezi pruským zemským mistrem Ludwigem von Baldersheim (bývalým českomoravským zemským komturem) a pomořanským knížetem Mstivojem II. (pol. Mściwoj II), který do té doby rovněž podporoval povstání (Jan 2013, 112; Bogdan 2009, 126).

syna se tato praxe změnila, a právě řád německých rytířů se stal jeho velmi významným spojencem v jeho polské politice, což se odrazilo v donacích řádu ve východním Pomořansku (Jan 1998, 260; Jan 2013, 113). Z tohoto důvodu se na jeho dvoře objevuje mnoho členů řádu (nejen zemských komturů). Za všechny je možné zmínit Hermanna, který byl královým zповědníkem, a současníci vnímali i jeho obrovský politický vliv na krále, což potvrzují i písemné prameny (srovnej Jan 1997, 37 – 39; Jan 1998, 256 – 258).³³ ³⁴ Vláda Václava III. nevybočuje od linie otce a pokračovalo spojenectví s řádem, které se projevovalo hlavně v polských záležitostech. V roce 1305 vydal ve prospěch řádu několik listin, kde jsou zmíněny zásluhy některých řádových hodnostářů. Obecně je možné konstatovat, že řádoví hodnostáři měli na politiku posledních dvou Přemyslovců daleko větší vliv, jenž byl komplexněji odhalen až v posledním desetiletí minulého století (srovnej Jan 1998, 259 – 260).

4.5 Vzájemné vztahy mezi českými zeměmi a Pobaltím v průběhu 14. století

Vyměření vládnoucího rodu Přemyslovců jako jednoho z největších podporovatelů řádu německých rytířů neznamenal přetrhání dřívějších vazeb. Období mezi roky 1306 – 1310 bylo v Čechách obdobím vnitřních

³³ Se sledovaným tématem této práce se jeví zajímavá i informace, která souvisí s obdarováním chelmské kapituly patronátním právem k hradní kapli na Špilberku v roce 1300. Jmenovaný Hermann na listině vystupuje jako člen této kapituly a později byl i chelmským biskupem (1303 – 1311), k čemuž pravděpodobně přispěl Václav II. svým vlivem (Jan, 1997; Jan 1998, 257; tato diecéze byla inkorporována do řádu, viz pozn. 16).

³⁴ O tom, že měl Václav II. k řádu velmi blízko, svědčí nejen zvýšená přítomnost řádových hodnostářů, ale i osud jeho nevlastního bratra Ješka (Jana), který byl synem jeho matky Kunhuty a Závíše z Falkenštejna. Po Závíšově popravě byl tehdy osmiletý Jan svěřen řádu na výchovu a poslán do Pruska. Nejpozději na začátku 20. let 14. století se vrátil do Čech a vykonával funkci postupně komtura komendy v Řepíně a poté zemského komtura. V roce 1329 byl komturem na řádovém hradě v Starogródzie u Chelma (něm. Althausen), kam původně přicestoval jako doprovod při výpravě krále Jana Lucemburského na Litvu (viz kapitola 4.5). Poslední zpráva o něm pochází z roku 1337, kdy byl znovu komturem v Řepíně (Jan 2000; Jan 2005, 9 – 10).

problémů a relativní stabilizace nastala až po nástupu Jana Lucemburského. Tento král podobně jako Přemysl Otakar II. vykonal několik výprav, jejichž cílem byl boj s pohany a šíření křesťanství, tj. jedna z rytířských ctností, respektive podpora řádu v dlouhodobém konfliktu s Litvou. První z těchto výprav proběhla na přelomu let 1328/1329 a jejich cílem byla Žmuď. V lednu se spojil s řádovým vojskem a 1. února se jim podařilo dobýt významné hradiště Medelvangel a údajně násilně pokřtít „několik tisíc zajatců“. Po zakončení této výpravy pokračovala jednání mezi českým králem, jejichž výsledkem bylo bližší spojení a také zásah proti mazovskému knížeti Václavovi (pol. Waclaw płocki). Ten byl v konečném důsledku nucen uznat českého krále jako svého lenního pána a odevzdat část svého území řádu německých rytířů (Borovský 2013, 132).³⁵

Další z těchto výprav se odehrála na přelomu let 1336/1337 a účastnil se jí i nejstarší Janův syn Karel (budoucí císař říše římské a český král). Bohužel výpravě se nepodařilo z důvodu nepříznivých klimatických podmínek dosáhnout Litvy a pouze upevnila dosavadní územní zisky řádu.³⁶ Ještě hůře skončila poslední, a mnohem početnější výprava v letech 1344/1345 (Borovský 2013, 133 – 135).

³⁵ Jan tak postupoval z pozice titulu polského krále, který zdědil po Václavovi II., respektive Václavu III. Aktivní byl hlavně v letech 1327 – 1329 a směřoval hlavně do oblasti Slezska a Lužic, které se mu podařilo získat do částečně přímé držby (Vratislavsko, Hlohovsko) anebo lenní závislosti. Výše zmíněné události byly spíše výjimečné a lze je chápat jako projev spojení s řádem německých rytířů. V roce 1335 se Jan titulu polského krále za sumu 20 tisíc kop grošů a rezignaci polské strany na Slezsko (podrobeněji viz Spěváček 1992, 413 – 419, 445 - 451)

³⁶ S těmito výpravami pravděpodobně souvisela i výmalba staršího pozdně románského sálu na hradě v Jindřichově Hradci, která vznikla okolo roku 1338. Dominantní je cyklus legendy o sv. Jiří, který je zobrazen v barvách řádu německých rytířů, který byl pravděpodobně koncipován některým členem místní řádové komendy. V dolní části je doplněn o rodové erby, které ve značném počtu korespondují s písemnými prameny dokládajícími účastníky výprav na Litvu (nejpodrobněji Nový 1971). Existuje rovněž hypotéza, že místnost mohla sloužit k setkávání účastníků těchto výprav (srovnej Borovský 2013, 134); Někteří autoři rovněž zmiňují možnost inspirace řádovou hradní architekturou na Velharticích (velkolepý zděný most spojující

Panování Karla IV., který byl zároveň římským králem, respektive císařem, znamenalo jiný typ politiky. Panovník ze své pozice většinou vystupoval jako prostředník ve sporech mezi řádem a polským královstvím. Samotný řádový stát nebyl v centru jeho zájmu, jelikož zde nebylo možné uplatňovat dynastickou politiku. V tomto ohledu měl zájem hlavně o Litvu, která navíc jako jedna z posledních pohanských zemí představovala potenciál pro šíření křesťanské víry (Borovský 2013, 135 – 138; Jan 1997, 53). V Praze, která byla jedním z center císařovy vlády, se ale v tomto období objevuje mnoho osob (různých oborů a sociálního postavení), které měly nějaké spojení na řádový stát, a to jak v Prusku, tak v Livonsku, ale toto spojení mělo spíše personální charakter a nemělo nějaký hlubší institucionální nebo právní základ (srovnej Selart, 2013).

Pro smysl této práce je ale potřeba vyzdvihnout skupinu, která je nejbližší sledovanému tématu, a to jsou lidé spojení s architekturou a výtvarným uměním. Tuto skupinu nejsme prakticky schopni rozpoznat na základě písemných pramenů, ale spíše na základě formálních znaků movitých i nemovitých artefaktů v Prusku i v Livonsku. Tyto vlivy jsou jasně patrné již od konce 13. století a jedná se zejména o výtvarné a technické detaily staveb (srovnej např. Adamski 2017 nebo Selart 2013, 127 - 128), sochařství (srovnej Jakubek-Raczkowska 2005 nebo Jakubek-Raczkowska – Raczkowski 2019, 188 – 191, 212 – 214) a malířství (srovnej např. Raczkowski 2017 nebo Domasłowski 2011). Výraznou stopu zanechali například stavební mistři s vazbami na pražské prostředí, kteří působili na ostrově Saaremaa (něm. Ösel) v dnešním Estonsku. Podíleli se zde na stavbě biskupského hradu v Kuressaare (něm. Arensburg; obr. 77) a dvou blízkých kostelů v 40./50. – 60. letech 14. století (Selart 2013, 127). Po ukončení jejich činnosti zde se měli

hradní palác s donjonem (tzv. Putnou), který byl vybudován již okolo poloviny 14. a nikoliv v 15. století, jak se dříve předpokládalo. Páni z Velhartic byli účastníky tažení v roce 1336/1337 a měli tak možnost se s obdobným řešením setkat (srovnej Anderle 2009, 80).

přesunout a pracovat na stavbě paláce velkých mistrů v Malborku (Herrmann 2019, 395 – 417).³⁷

³⁷ Ch. Herrmann spojuje tyto stavební podniky s konkrétní postavou mistra Jana (Johanna) známou z písemných pramenů. Tento výklad spojení s konkrétní osobností je částí badatelské obce zpochybňován (např. Joźwiak 2019, 463 - 465), ale vliv českých prostředí nikoliv (srovnej Adamski 2017, 470 – 476).

5 CHARAKTERISTIKA SLEDOVANÝCH OBLASTÍ

V následujících kapitolách budou analyticky zhodnoceny lokality, které byly vybrány pro porovnání v rámci předkládané studie. Z pochopitelných důvodů bude analýza rozdělena na dvě části s částečně odlišným přístupem.

Jak již bylo stručně nastíněno v kapitole 3, v části zabývající se českými lokalitami budou v první řadě analyzovány lokality spojené s tzv. středoevropskými kastely (5.1.1) rozšířené o vybrané lokality, které jsou s touto skupinou spojovány (5.1.2). Tyto lokality byly zařazeny na základě jejich zařazení do sledované skupiny dosavadním bádáním a nikoliv na základě stanovených formálních znaků. To je odůvodněno plánovanou verifikací této skupiny jako celku.

V dalších částech bude shromážděn soubor lokalit na základě již zmiňovaných podmínek, tj. přítomnosti více než jednoho paláce nebo palácového křídla v období 30. let 13. století až počátku 14. století, čili s časovým intervalem spojovaným s obdobím rané gotiky. Z velké části tyto hrady byly v tomto období zakládány jako novostavby (5.1.3), a v menší míře se jedná poté o hrady, které byly v tomto období upravovány a rozšiřovány (5.1.4). Celkem do této části bylo zařazeno 20 dalších lokalit.

V části věnované prostředí řádového státu (5.2) bude kladen důraz na území historického Pruska, které bylo hlavní územní enklávou, kde se řádový stát formoval a kde se rovněž od roku 1309 nacházelo sídlo velmistra (více viz kapitola 4.3). Druhá část řádové enklávy, tj. Livonsko, bude pouze porovnána v kapitolách, které se budou zabývat srovnáním s dalšími oblastmi (kapitola 10.1.2). I zde bude hlavním kritériem přítomnost více paláců, nebo palácových křídel. Ale sledované období bude znatelně delší, a to do začátku 15. století (respektive do roku 1410,

respektive 1411), tj. o celých sto let oproti české části.³⁸ Z důvodu značné homogenity v mnoha základních rysech a velkého množství lokalit, které na základě formálních znaků do této skupiny náleží (celkem 47 lokalit), není bohužel (i z důvodu rozsahu) možné, aby popis lokalit byl koncipován obdobně jako u českých lokalit, kde je navíc řešeno více otázek.

5.1 Soubor českých lokalit

Popis jednotlivých lokalit je veden co největší snahou o formalizaci a z ní vyplývající možnost lepšího srovnání. Tento postup dle autorova názoru byl doposud nejlépe aplikován F. Gabrielem a J. Panáčkem, v jejich publikaci Hradů okresu Česká Lípa (Gabriel – Panáček 2000, 26). Zde navržený postup pro formální popis obsahuje celkem sedm bodů. V následujícím textu bude mít prezentovaný popis lokalit pouze čtyři body, jež jsou pro potřeby této práce upraveny.

V první části každého popisu bude upřesněno umístění lokality a velmi stručně také její změny po skončení sledovaného období. V závěru této části je uváděno, jestli je uvažováno o souvislosti s některou z dalších lokalit (působení stejné stavební huti atd.).

Další část je zaměřena na celkovou dispozici a stavební podobu hradu ve sledovaném období. Popis je zaměřen na hlavní části, tj. na hradní jádra. Zmíněny nejsou např. vysunuté obranné prvky.³⁹ Pokud to stav poznání umožňuje, součástí popisu bude také předpokládaný

³⁸ Tento časový údaj vztahující se k bitvě u Grunwaldu, respektive podepsání prvního toruňského míru, byl vybrán z toho důvodu, že představuje ostrý zlom nejen v dějinách řádu, ale i v jeho stavební činnosti, což je pozorovatelné i na základě archeologických pramenů. Pokud by řádové hradě měly být ovlivněny obdobnými lokalitami v českém prostředí, nelze vyloučit, že tato inspirace probíhala i v delším časovém horizontu, nebo se ovlivnění vyvíjela samostatně. Zvlášť když není pozorovatelný žádný jiný na první pohled pozorovatelný zlom.

³⁹ Pro představu se jedná např. o tzv. Čertovu věž na hradě Bezděz, která byla vystavěna poblíž třetí brány, ale od hradního jádra je oddělena.

stavební vývoj lokality. Z důvodu přijatelného rozsahu práce je přistoupeno k dílčím interpretacím vycházejícím ze současného stavu poznání.^{40 41}

Následuje popis vnitřního členění zaměřený hlavně na strukturu budov, které byly označeny za obytné, nebo v sobě obytné prostory obsahovaly. Popsány jsou takovým způsobem, aby bylo zřejmé funkční rozvržení stavby. Větší část sledovaných prostor obsahuje obytné jednotky tvořené specifickou sestavou třech místností⁴². Aby byl text plynulejší, bude v dalším textu pouze zmiňováno, kolik bytových jednotek je na konkrétní lokalitě doloženo nebo předpokládáno a zda byly zaklenuté, či nikoliv. Nicméně na různých lokalitách se setkáváme s různými úpravami tohoto ideálního rozvržení, takže budou zmíněny i tyto skutečnosti. Bohužel stav jednotlivých lokalit ne vždy umožňuje zde nastíněný popis, a v takovém případě je tento popis vynechán.

⁴⁰ Typickým příkladem je určení stavby jako obytné, nebo přímo jako paláce, ačkoliv pro to nejsou dostatečné opory.

⁴¹ Poznámky k samotnému popisu: Pokud se v textu objevují prostorová určení jako „přední část“ nebo „zadní část“, je to myšleno v kontextu předpokládaného přístupu do hradního areálu. Pokud se objevuje označení „horní hrad“ nebo „dolní hrad“, vyjadřuje to na jedné straně opravdový výškový rozdíl mezi částmi a navíc je v souladu s odbornou literaturou.

⁴² Této bytová jednotky byly zpravidla tvořeny třemi místnostmi. Zde popsané schéma je popsáno jako ideální. První místností byl obdélný sálek, kterým se do bytové jednotky vstupovalo. Z jedné strany na něj navazovala v ideálním případě komnata s krbem a velmi často také toaletou (prevétem), a na druhé straně místnost často označovaná nepřesně jako „roubená komora“ (zpravidla obezděný dřevěný srub). Obě tyto místnosti byly většinou čtvercového půdorysu. Sálek i komnatu většinou osvětlovala hrotitá okna, zatímco „roubenou komoru“ trojice malých okének trojúhelníkového uspořádání. Často byly tyto prostory prvního patra zaklenuty, obvykle byla využita křížová klenba v sálku (dvě pole) i komnatě (jedno pole), zatímco „roubená komora“ vzhledem k přítomnosti srubu byla zaklenuta valeně. Na některých hradech ale tyto prostory zaklenuty nebyly (Durdík 2008, 5 – 7; k problematice nešťastného termínu „roubená komora“ podrobně viz tamtéž pozn. 11). Zde nastíněné uspořádání bytu je pro sledované období typické. Právě proto bude v dalším textu pouze zmiňováno, kolik bytových jednotek je na konkrétní lokalitě doloženo nebo předpokládáno a zda byly zaklenuté, či nikoliv. Nicméně na různých lokalitách se setkáváme s různými úpravami tohoto ideálního rozvržení, takže budou zmíněny i tyto skutečnosti.

Poslední část, na kterou se text zaměřuje, je komunikace mikrostruktury. Tato část je potřebná pro aplikaci přístupové analýzy, jejíž vizualizací bude diagram. Výsledné komunikační schéma hradního jádra je, jak již bylo zmíněno v kapitole 3, jedním z porovnávaných vlastností. Na každé lokalitě bude snaha toto schéma popsat v maximální možné míře, avšak, podobně jako v předchozí části, ani v tomto bodě není možné získat v mnoha případech celkovou představu.

5.1.1 Skupina tzv. střeoevropských kastelů

Pro základní otázku, kterou sleduje tato disertační práce, je potřebné podrobit nové verifikaci celou typologickou skupinu označovanou jako tzv. střeoevropské kastely na základě nejnovějších archeologických výzkumů a stavebně-historických průzkumů. Většina zde obsažených nových informací se zakládá na publikovaných i nepublikovaných pracích, ale částečně též na vlastním pozorování a konzultaci s odborníky, kteří se konkrétními lokalitami zabývali podrobněji.

Typ tzv. střeoevropského kastelu byl definován T. Durdíkem jako jeden ze základních hradních dispozičních typů. Nicméně od samého počátku se stal námětem rozsáhlé kritiky, ale i odborných diskuzí. Výsledkem bylo velké množství publikací, které se ale postupně přesunuly k jednotlivým objektům. I přes tuto kritiku, která je stále aktuální i v současnosti, je tato typologická skupina považována za pevnou součást užívané hradní typologie.

Definice tohoto typu byla publikována v několika publikacích více méně v totožných verzích, jejichž znění jest: *„Jako kastele střeoevropského typu jsou uvažovány pravidelné čtyřúhelníkové, nejčastěji čtyřvěžové, primárně městské hrady s obvodovou zástavbou. Věže bývají ve většině případů čtverhranné bez možnosti flankování. Vnitřní horizontální komunikaci může umožňovat arkádový ochoz“* (Durdík 1998, 150). Když se podíváme podrobně na předloženou definici, na první

pohled je zřejmé, že se jedná o polytetickou strukturu.⁴³ Z toho vyplývá, že zařazení do typologické skupiny záleží na vůli badatele, který do ní jednotlivé objekty na základě své intuice zařadí. A on tak tímto způsobem rozhoduje, které znaky jsou v konkrétních případech potřebné pro zařazení do této skupiny, a které ne.

V následujících částech budou popsány jednotlivé lokality podle postupu charakterizovaného v kapitole 5.1. Jako příkladové bude tato práce považovat ty, které se objevují jako hlavní zástupci v souhrnných publikacích (např. Durdík – Bolina 2001, 94 - 100).

Na rozdíl od hradů charakterizovaných v kapitolách 5.1.3 a 5.1.4 bude níže přidána podkapitola, která lokality srovnává s výše uvedenou definicí. Z důvodu, že T. Durdík spojoval tuto skupinu dominantně se zakladatelskou činností Přemysla Otakara II. v 2. polovině 13. století, budou všechny výjimky zmíněny v této podkapitole, zvláště pokud tato skutečnost má vliv na celkovou interpretaci.

5.1.1.1 Písek

Hrad byl vystavěn ve stejnojmenném městě v průběhu jeho západní strany a vyplňoval prostor mezi řekou Otavou a náměstím. Hrad byl lehce obdélné dispozice. Současný stav je výsledkem jak středověkých, tak i četných novověkých přestaveb a také byl ovlivněn ztrátou jeho funkce. Velká část areálu rovněž musela ustoupit mladší zástavbě. Přítomné architektonické prvky umožňují hrad v Písku srovnat s nedalekým Zvíkovem, jelikož na obou místech, podobně jako na dalších lokalitách působila stejná stavební huť.

Hrad měl čtyři palácová křídla, která mezi sebou uzavírala nádvoří (obr. 5). V současnosti je dochováno zejména západní křídlo nad výše

⁴³ Polytetické struktury se vyznačují tím, že existuje více deskriptorů, které strukturu charakterizují, ale ne všechny musí být přítomné proto, aby byla entita do struktury zařazena (podrobně Neustupný 2007, 129 - 130).

zmíněnou řekou, které se zachovalo do výšky druhého patra. Středověké konstrukce jsou rovněž částečně dochovány v severní (nádvoří zed' do výšky prvního patra) a jižní části dispozice (přízemí v šířce celého křídla). Hrad byl pravděpodobně výsledkem jednotného stavebního záměru (srovnej Durdík 1998, 177), nicméně stav dochování neumožňuje vyčlenit případné mikrofáze. Na západní straně byly dvě nárožní věže. Jižní z obou věží byla hranolová. O podobě severní se vedou diskuze. Část badatelů předpokládá, na základě dochované situace v suterénu severovýchodního nároží, že byla rovněž čtverhranná (obr. 6:A; např. Durdík 1998, 177 – 178). Jiní předpokládají, opírajíce se o interpretaci nástrovní malby z roku 1743, v tomto prostoru věž okrouhlou (obr. 6:B; např. Razím 2014, 506 – 507).⁴⁴ Třetí věž se pravděpodobně nacházela ve středu východního křídla nad průjezdem brány, kterou byl umožněn vstup na centrální nádvoří.⁴⁵ Ta se dodnes nezachovala, ale její existenci potvrzuje ikonografie. Celé nádvoří lemoval zděný arkádový ochoz. Jeho přízemní část je dochována dodnes u západního křídla. Na fasádách severního a jižního křídla jsou patrné ve zdivu negativy po jeho zaniklých konstrukcích.⁴⁶ Od města byl hrad oddělen příkopem na všech třech stranách, který ještě po vnitřní straně lemovala parkánová zed', respektive

⁴⁴ Poslední publikovaná rekonstrukce už hrad zobrazuje pouze s válcovou věží (Lavička – Čapek – Fröhlich – Havlice – Krajíc – Reitinger 2016, obr. 76 – 77). Nicméně situace v místnosti na východ od věže tuto představu do jisté míry popírá. Nacházely se zde na jižní a východní stěně zbytky klenebních čel křížové klenby (Durdík 1998, 188). Její aplikování v místnosti kde by větší část západní stěny byla vnějším lícem okrouhlé věže, je sice v zásadě možné, ale zdá se být značně komplikované. S tím souhlasí i výsledky nedávného průzkumu F. Záruby, jenž se znovu přiklání k přítomnosti hranolové věži (tímto mu děkuji za toto sdělení)

⁴⁵ Umístění věže, doložené novověkou ikonografií, na tomto místě není bez problémů. Jedná se spíš o logickou dedukci. Vyloučený není ani pozdější vznik věže (srovnej Durdík 1998, 193 – 194).

⁴⁶ Pozůstatky arkádového ochozu rovněž zobrazuje kresba z roku 1838, kde je vyobrazeno jihozápadní nároží nádvoří. Zde je vyobrazena i úroveň, dnes již neexistujícího, prvního patra jižního křídla (srovnej Durdík 1998, obr. 202).

parkán (Durdík 1998, 198). Jeho datace ale není úplně jasná (srovnej Razím 2014, 506, Varhaník 2000a, 159 – 161).⁴⁷

Podle dosavadních průzkumů se předpokládá, že přízemí hradu bylo převážně plochostropé. V nejlépe dochovaném západním křídle bylo přízemí nad úrovní terénu. Pod ním se nachází suterén původně přístupný z nádvoří. Sklepy pod tímto prostorem byly pravděpodobně dodatečně prohloubeny a rozděleny novověkou klenbou, původně se ale jednalo o jediný prostor (srovnej Durdík 1998, 177 – 179). Severní a jižní křídlo mělo přízemí v úrovni nádvoří. V prvním patře západního křídla se nachází velký sál, který je nejlépe zachovanou místností v této úrovni. Další sál se nacházel v křídle severním. Tyto sály by měly být součástí bytových jednotek typických pro hrady v období posledních Přemyslovců.⁴⁸ T. Durdík předpokládá další bytové jednotky ve východním a jižním křídle, které jsou však pouze hypotetické (srovnej Durdík 2008, obr. 3; Durdík 1998, 188 – 189, 192). Jižní a severní křídlo mělo být opatřeno rizality, které v úrovni prvního patra měly obsahovat chodbičku, vedoucí na parkánové zdi umístěné prevéty (např. Durdík 1993b, 18, – 22).⁴⁹ V severní části jižního křídla se v úrovni prvního patra nacházela kaple orientovaná k východu. Podle zjištění archeologického výzkumu měla polygonální závěr, který se architektonicky projevoval v jihovýchodním nároží hradu. Zbytky výzdoby kaple, ale i dalších částí hradu, byly částečně dokumentovány na začátku 60. let 19. století, než

⁴⁷ Text V. Razíma (2014), se bohužel příliš zaměřuje na negaci textů a zjištění T. Durdíka. I přes některé podnětné úvahy, které jsou zde vysloveny, je následkem toho ale text nekonzistentní ve svých tezích a předpoklady se vzájemně vylučují. To platí zvláště pro části, které se zabývají přítomností a polohou hradního příkopu a parkánu (srovnej Razím 2014, 504 – 507). Rozbor těchto problematických částí ale není cílem tohoto textu, proto zde již dále nebude rozvíjen.

⁴⁸ Tyto velké sály nahradily v typickém schématu bytových jednotek vstupní sálky (srovnej pozn. 42.)

⁴⁹ Tato interpretace však není všeobecně uznávaná (např. Razím 2014, 506)

byla i tato část rozebrána (podrobněji Durdík 1998, 174, 191, obr. 203).⁵⁰ Úrovně druhého patra známe opět pouze z dochovaného západního křídla. Prostor nenese žádné stopy vnitřního členění. V západní i východní obvodové zdi se nachází množství oken upravených pro použití palných zbraní. Raně gotickou podobu a počet oken, která osvětlovala tento prostor, neznáme, pravděpodobně se nacházela v místě současných a jejich rozměr nemohl být větší než současná, takže pravděpodobně byla střílnovitého charakteru (srovnej Durdík 1998, 185).

Komunikační schéma městského hradu v Písku je vzhledem k míře zachování obtížně rekonstruovatelné. Místnosti v přízemí byly zřejmě přístupné z nádvoří, případně některé mezi sebou. Původní vstup do úrovně prvního patra není znám, všechna současně využívaná schodiště jsou až z období novověku. Horizontální komunikaci v úrovni prvního patra zajišťoval primárně zděný arkádový ochoz. Některé rekonstrukční plány předpokládají možnost komunikace i mezi jednotlivými bytovými jednotkami uvnitř křídel (srovnej např. Durdík 1993b, obr. 17 atd.), což by odporovalo základní charakteristice těchto jednotek (srovnej pozn. 42). Přístup do úrovně není úplně jasný. Schodiště v síle vnější obvodové zdi západního křídla se zvedá směrem k jihu. T. Durdík předpokládá, že vedlo do vyšších pater věže v jihozápadním nároží (Durdík 1998, 181). Nejde ovšem vyloučit možnost přístupu do druhého patra právě tímto způsobem.

5.1.1.1 Hrad v Písku jako tzv. středoevropský kastel

Hrad v Písku patří mezi hlavní příklady celé skupiny. Hrad byl vystavěn pravděpodobně společně s městem okolo poloviny 13. století. Samotná městská lokace mohla proběhnout ještě za vlády Václava I., ale nejstarší fáze je spíše spojována s vládou jeho syna Přemysla Otakara II. (Lavička – Čapek – Fröhlich – Havlice – Krajíc – Reitinger 2016, 82). Když

⁵⁰ Charakter slohu zachovaných částí a architektonických článků vyhodnotil J. Kuthan (1979, 34 – 43).

porovnáme výše nastíněnou podobu hradu s definicí tzv. středoevropských kastelů, zjistíme, že se z velké části shoduje. Největším rozporem je, že hrad měl nejspíše pouze tři, a ne čtyři věže. Navíc existence a případně ani poloha věže ve východním křídle v raně gotické fázi není zcela objasněna. Avšak jedná se spíše o „kosmetické“ problémy. Celková interpretace je však některými badateli kritizována (např. Varhaník 2000a nebo Razím 2014).⁵¹ Zejména V. Razím dlouhodobě předpokládá přítomnost válcové věže v severozápadním nároží. Tato eventualita však zařazení mezi tzv. středoevropské kastely zásadně nenarušuje, jelikož definice přítomnosti válcových věží nevyklučuje (i když počítá primárně s čtverhrannými). Další relativní pochybnost se vztahuje k vazbě na městskou parcelaci, kterou konkrétně v Písku (ale též na jiných lokalitách), někteří badatelé zpochybňují (srov. Razím 2014, 506 – 507).

5.1.1.2 Kadaň

Městský hrad v Kadani umístěný v průběhu jižní strany města nad řekou Ohří. Dispozice hradního jádra byla téměř čtvercového půdorysu. Jeho současný stav je výsledkem hlavně novověkých, převážně utilitárních, přestaveb, ale rozsáhlých úprav se areál dočkal již v období pozdní gotiky. Nicméně celý areál po celou dobu své existence, na rozdíl od jiných městských hradů, byl samostatnou urbanistickou jednotkou.

Tradičně se předpokládá přítomnost čtyř nárožních hranolových věží a tří palácových křídel. Novější archeologický výzkum odkryl i na části východní strany další palácové křídlo, u kterého však doposud není jasné, jestli bylo vybudované v raně gotickém období (obr. 7; Durdík 2002, 43).⁵² Nejlépe z celého komplexu je zachována věž v severovýchodním nároží, která však v pozdní gotice, ale i v mladších obdobích byla

⁵¹ Poslední práce V. Razíma (2014), se bohužel příliš zaměřuje na negaci stávajících zjištění. Následkem toho se pak některé negace a předpoklady vzájemně vylučují. Rozbor těchto problematických částí ale není cílem tohoto textu, proto zde již dále nebude rozvíjen.

⁵² Výzkum probíhal, podobně jako velká část předchozích, pod vedením PhDr. Evy Černé (roz. Lehečkové) již v roce 1999 a 2000, a doposud čeká na svoje publikování.

upravována (srovnej Durdík 1998, 162, obr. 185, obr. 187). Částečně se zachovala hmota jihozápadní věže. Zbylé věže byly odkryty až archeologickým výzkumem (Durdík – Lehečková 1977, 286). Hradní křídla zabírala celou jižní, západní a část severní strany dispozice. Do hradního jádra se vstupovalo kulisovou bránou od strany města, která se nacházela vedle severního křídla. Raně gotický hrad byl vybudován ve dvou, respektive ve třech fázích, které jsou ale považovány za jednotný stavební záměr (Durdík 1998, 160). V první fázi bylo vystavěno obvodové opevnění s nárožními věžemi a pravděpodobně také jižní křídlo. V druhé fázi poté západní a severní křídlo. K třetí stavební fázi se zařazuje pouze zeď souběžná se západním křídlem ve vzdálenosti 3 metry, a je interpretována jako základ pro arkádový ochoz.⁵³

Severní dvouprostorové křídlo bylo odkryto archeologickým výzkumem, který odhalil, že přízemí bylo polozapuštěné (Durdík 1998, 165). Ze západního a jižního křídla jsou částečně zachovány prostory tradičně označované za suterén. Nicméně existuje předpoklad, že tyto prostory, dnes pod úrovní nádvoří jsou původním přízemím hradu. Tato hypotéza se opírá o zjištění raně gotických oken ve fasádě jižního křídla (srovnej Pachner – Sedláček 2009, 120).⁵⁴ Z důvodu nedochování neznáme vůbec vyšší úrovně hradních křídel, a tedy ani jejich vybavení.

Vzhledem k výše popsanému stavu dochování není možné rekonstruovat komunikační schéma. Pokud bychom přijali

⁵³ Tato interpretace není bez problémů. Zeď byla odhalena jen v severozápadní části nádvoří a její další průběh je pouze předpokládán (Durdík – Lehečková 1977, 288; Durdík 1998, 167). Pravděpodobně z tohoto důvodu považuje část badatelů souvislost s arkádovým ochozem za neprokázaný (srovnej např. Razím 1992, 136).

⁵⁴ Tato okna jsou umístěna v dnešním přízemí. Využití tohoto typu oken v této úrovni bylo na raně gotických přemyslovských hradech netypické. Nicméně netypické je i pro úroveň hlavních obytných prostor. Obdobná okna známe z úrovně druhého patra některých jiných hradů (např. Houska, Bezděz). Přijetí této hypotézy by v konečném důsledku znamenalo, že nádvoří se značně svažovalo směrem k jihu. Tento stav by mohly objasnit výsledky již zmíněného archeologického výzkumu E. Černé (viz pozn. 52).

předpokládanou přítomnost arkádového ochozu, případně jinou formu vnější horizontální komunikace, bylo by pravděpodobné, že by byla nejen při západním, ale také jižním křídle (jeho průběh vyznačen na obr. 7). Naopak, pokud jeho předpokládaný základ přiléhá až k obvodové zdi severního křídla, je téměř vyloučené, že by toto křídlo kopíroval v celé jeho délce.

5.1.1.2.1 Hrad v Kadani jako tzv. středoevropský kastel

Výše popisovaný hrad je druhým nejvýznamnějším reprezentantem tzv. středoevropských kastelů, jenž se nejvíce blíží definici tohoto hradního typu. Nedávno proběhlý nový stavebně-historický průzkum tohoto hradu stále čeká na své publikování, nicméně i jeho výsledky jsou omezeny hlavně rozsahem dochovaných raně gotických konstrukcí.⁵⁵ I přes to, že podle současného stavu výzkumu nejvíce odpovídá definici tzv. středoevropských kastelů, existují i pochybnosti o oprávněnosti zařazení do této typologické skupiny (naposledy Razím 2014, 509).

5.1.1.3 Domažlice

Hrad v Domažlicích se nacházel v jihozápadním nároží města. Hrad byl několikrát v novověku radikálně přestavěn a upravován, největší změny proběhly hlavně v souvislosti s požárem v roce 1592. Nicméně již předtím se dají předpokládat značné změny hradu oproti raně gotickému stavu.

V současné době existují dva hlavní názory na podobu hradního areálu (obr. 9). Většina badatelů nezpochybňuje, že rozsah hradu byl v podstatě totožný se současným objektem (např. Sedláček 2000, IX, 74; Menclová 1976, 212; Durdík 1987, 6 – 7). T. Durdík pokládal za nejvýraznější pozůstatky raně gotického hradu okrouhlý bergfrit umístěný v jihovýchodním nároží hradního areálu. Dále se z hradu měly zachovat

⁵⁵ Jeho výsledky byly prezentovány ing. arch. Jaroslavem Cíglerem a Lukášem Gavendou na konferenci Dějiny staveb v roce 2015.

jižní a západní obvodové zdi hradního areálu, jež byly zároveň pozůstatkem městského opevnění. Na základě svého rozboru předpokládal, že hrad měl tři palácová křídla (křídlo nemělo být pouze na jižní straně), která mohla být spojena arkádovým ochozem. Některé z dodnes dochovaných vnitřních konstrukcí by podle názoru tohoto badatele měly být raně gotického stáří. Pro tuto fázi byly, na základě analogií, vydedukovány dvě nárožní čtverhranné věže v severozápadním a severovýchodním nároží (Durdík 1998, 204 – 208, Durdík 2000, 117).⁵⁶ Značně odlišného názoru než T. Durdík byli zpracovatelé pasportu SÚRPMO P. Vlček a J. Urban (1992). S předchozím názorem se shodují pouze v interpretaci hlavní válcové věže a navazujícího obvodového opevnění, ale zásadní rozdíly se týkají celkového rozsahu, a tedy i původní zástavby hradu. Jejich interpretace se opírá o získané archivní prameny⁵⁷ (porovnání obou rozsahů viz obr. 9). Z nich vyplývá, že hrad byl o téměř polovinu větší (severním směrem), a měl tedy obdélný půdorys. Na ikonografii je jasně patrná kulisová brána, kterou se do hradu vstupovalo od severu blíže východní straně areálu. Viditelná je také obvodová zástavba, jejíž charakter, vzhledem k zobrazenému poškození, není možné blíže posoudit. Z výše popsaných důvodů považují dnešní budovu v podstatě za novověkou novostavbu (Urban – Vlček 1992, 13 – 23).⁵⁸ Proti oběma výše prezentovaným názorům stojí novější zjištění, které svědčí proti „tradičnímu“ pojetí podoby hradu v 13. století. Jde o dendrodatum získané z lešeňového nosníku velké věže, které umožňuje interpretaci, že věž, včetně přilehlé části zdiva, byla vybudována teprve

⁵⁶ Pro věž v severozápadním rohu by mělo svědčit rozšíření obvodové hradby městského opevnění v nároží současné stavby (obr. 10:C; v publikovaném plánu je toto rozšíření označeno jako „pravděpodobně raně gotické“; Durdík 1998, 205 – 206). Druhá nárožní věž je čistě hypotetická, jelikož severovýchodní nároží, kde se měla nacházet, je v podstatě novověkou novostavbou (Durdík 1998, 208).

⁵⁷ Jednalo se o vyobrazení města po požáru roku 1592 a cedulku s rozměry hradu, který byl při tomto požáru rovněž poškozen. Další obdobné vyobrazení, na které bylo ve studii odkazováno, pochází z roku 1669 (Urban – Vlček 1992, 13 – 14).

⁵⁸ Takový výklad těchto pramenů však T. Durdík zpochybnil (Durdík 1994, 263 – 269).

kolem roku 1377 (obr. 10:A; Procházka 2014, 65), nemá tak zřejmě nic společného s primárně sledovanou fází hradu, a není možné konstatovat, jak hrad ve 13. století vypadal.

Bohužel stav dochování lokality neumožňuje rozpoznat vnitřní členění raně gotického hradu. Stejně konstatování platí i pro jeho komunikační schéma.

5.1.1.3.1 Hrad v Domažlicích jako tzv. středoevropský kastel

Z výše uvedených informací vyplývá, že naše vědomosti o počáteční fázi hradu jsou naprosto nedostačující pro to, abychom ho mohli zařadit nejen do skupiny tzv. středoevropských kastelů, ale ani do žádné jiné typologické skupiny. Pravidelná dispozice a ikonografií zaznamenaná obvodová zástavba, o jejíž chronologii ale nic nevíme, sice náleží mezi znaky sledované typologické skupiny, ale jeho zařazení za současného stavu vědomostí by bylo více než jen hypotetické.

5.1.1.4 Litoměřice

Zbytky hradu v severozápadním nároží městského jádra. Areál byl v novověku značně poškozen mladší městskou zástavbou a také vybudováním přilehlého pivovaru. Patrné jsou rovněž úpravy v průběhu středověku.

Z lokality se nejlépe dochoval palác na severní straně, který však nesouvisí s nejstarší fází hradu (byl postaven teprve v 2. pol. 14. století; např. Durdík 2000, 342). Tradičně se předpokládalo, že dispozice hradu měla lehce lichoběžný půdorys. Z něho jsou nejlépe patrné obvodové zdi na západní a severní straně, které byly součástí městského opevnění. Viditelné jsou také pozůstatky dvou nárožních věží (obr. 12). V jihozápadním nároží to byla čtverhranná a vybočovala svým severozápadním nárožím z osy městské hradby. Další věže se podle této hypotézy měly nacházet i ve zbylých nárožích a mělo se jednat, podobně

jako v jihozápadním nároží, o věže hranolové.⁵⁹ Takto prezentovaný hrad měl být datován do 2. pol. 13. století. (např. Macek 1989; Durdík 2000, 341 – 342). Výše zmíněné představy byly výrazně změněny a prohloubeny archeologickým výzkumem O. Kotyzy a M. Sýkory (2012).⁶⁰ Ten odkryl, v místě předpokládané čtverhranné věže, v severozápadním nároží, základy věže okrouhlé (Kotzyza – Sýkora 2012, 114 – 118, obr. 29). Dále odhalil nádvorní zeď již dříve předpokládaného paláce na západní straně dispozice, který pravděpodobně na nádvorní straně obíhala pavlač (Kotzyza – Sýkora 2012, 119 – 120, 136 – 137, obr. 16:6). Při stavebních úpravách byla odhalena původní brána, která byla zazděna v souvislosti s novostavbou paláce ve 2. pol. 14. století (Kotzyza – Sýkora 2012, 103 – 114). Archeologický výzkum rovněž odkryl západní stranu s nárožím zřejmě obytné budovy na vnitřní straně severní obvodové zdi. Tato obvodová zeď byla k výše zmíněnému odkrytému nároží budovy přistavěna dodatečně. Z toho vyplývá, že budova byla starší než obvodové pevnění (Kotzyza – Sýkora 2012, 102 – 103, obr. 16:1). Výše popsaná situace má zásadní vliv na dosavadní představy o chronologii lokality. Na základě archeologických situací, v nich obsažených nálezů a také stylistického hodnocení dochovaných částí (zejména pozůstatků vstupní brány) autoři stanovili chronologii nejstarších fází hradu (Kotzyza – Sýkora 2012, 136 – 137). Za pozůstatek nejstarší fáze hradu považují západní část budovy na vnitřní straně severní obvodové zdi, kterou datují na konec 13. století, tj. za panování krále Václava II. O rozsahu a stavu dokončení této nejstarší fáze však není dostatek vědomostí. Hlavní stavební fázi, při které vznikla většina výše popsané dispozice (obvodové opevnění, nárožní věže i západní palác) datují až do 1. pol. 14. století, tedy do období vlády Jana Lucemburského, zřejmě do jeho počátečních fází.

⁵⁹ Věž v jihovýchodním nároží je zcela hypotetická. Toto nároží, stejně jako přilehlé obvodové zdi zanikly v souvislosti s výstavbou městského pivovaru, respektive změn struktur v této části města (Macek 1989, 175).

⁶⁰ Samotný archeologický výzkum proběhl v letech 2009 – 2010

Torzovité dochované konstrukce obytných částí neumožňují jakýkoliv pokus o rekonstrukci jejich vnitřního uspořádání.

Obtížně rekonstruovatelné je rovněž komunikační schéma hradu. Víme, že do prostoru nádvoří se vstupovalo bránou od severu.⁶¹ Na základě výsledků archeologického výzkumu předpokládaná pavlač západního paláce by umožňovala vnější horizontální komunikaci této obytné budovy.

5.1.1.4.1 Hrad v Litoměřicích jako tzv. středoevropský kastel

Zařazení hradu do skupiny tzv. středoevropských kastelů je na základě nejnovějších výzkumů značně problematické. Hrad se v době svého vzniku nacházel mimo městské hradby a neměl tak vliv.⁶² Z třech prokázaných nárožních věží byly dvě okrouhlé a pouze jedna čtverhranná. P. Macek předpokládal opačný poměr zastoupení. Podle stejného badatele i existence jedné okrouhlé nárožní věže, která měla „určitou flankovací schopnost“, narušuje koncept „čisté“ formy tzv. středoevropského kastelu (Macek 1989, 180). Je tedy otázkou, do jaké míry tento koncept narušuje přítomnost dvou okrouhlých nárožních věží. Z dalších znaků v Litoměřicích absentuje arkádový ochoz, i když minimálně západní palác mohl být vybaven nádvorní pavlačí (srov. Kotyza – Sýkora 2012, 137). Výše zmiňované nové datování lokality ji spojuje s aktivitami krále Václava II. a nikoliv jeho otce, jak se předpokládalo ještě

⁶¹ F. Záruba předpokládá existenci další brány z jižní strany, kde předpokládá hospodářský dvůr doložený mladšími písemnými prameny, čímž by byla možná průjezdnost hradu v severojižní ose (Záruba 2010, 69 – 70). S takovým výkladem ale nesouhlasí autoři výše zmíněného archeologického výzkumu (Kotyza – Sýkora 2012, 138).

⁶² Na hrad navazující hradby vznikly v rámci rozšíření města až v 2. pol. 14. století (Kotyza – Smetana – Tomas 1997, 123–124). P. Macek toto rozšíření předpokládal již v 2. pol. 13. století, a podle něj proběhlo současně se založením hradu, starší městské opevnění mělo podle něj procházet při jižní straně hradu (Macek 1989, 177 – 178). Archeologické výzkumy však prokázaly, že původní městské opevnění procházelo ještě o něco jižněji, než P. Macek předpokládal, takže byly od sebe výrazněji odděleny, a neměly na sebe žádnou přímou vazbu (srovnej Kotyza – Tomas 1995).

v nedávné době.⁶³ S Václavem II. nebyl doposud žádný ze zástupců tohoto typu spojován, nehledě na to, že nevíme, jak hrad za jeho vlády vypadal. Kastelové schéma je v případě litoměřického hradu spojeno až s aktivitou za panování Jana Lucemburského, který by, podle T. Durdíka, rovněž neměl tento typ využívat (srovnej Durdík – Bolina 2001, 94, 155 – 157, 172).

5.1.1.5 Chrudim

Hrad v Chrudimi prakticky zcela zanikl. Původně se měl nacházet v místě dnešního kostela Nanebevzetí Panny Marie, na východní straně historického centra. Současný stav je zapříčiněn časným zánikem hradu a následnou stavbou výše zmiňovaného kostela (po roce 1338)⁶⁴ a také úpravami prostoru v jeho okolí od středověku do současnosti. Dodnes se zachovalo pouze několik konstrukcí, které jsou spojovány se středověkým hradem (obr. 13).

Tento stav zapříčinil, že se stal předmětem značně vyhocené diskuze, jež se zabývala tématem, zda zdejší hrad vůbec existoval (např. Ježek – Slavík 1998, 136, pozn. 103; Ježek 1999; Durdík 2001; Frolík – Sigl 2001; Razím – Ježek 2001). Archeologický výzkum nakonec potvrdil existenci hradu (Frolík 2008).⁶⁵ Podle T. Durdíka byl hrad dvojdílný. Měl se skládat z jádra a na jeho východní straně oddělené části. Středověké zdi z celého komplexu se měly zachovat pouze na jižní straně jádra, dnes obsažené v přízemí domu čp. 60 v Komenského ulici. Další dochovaná část se nachází ve stejné ulici a je součástí dnešního domu čp. 57. Mělo

⁶³ V době panování Přemysla Otakara II. autoři předpokládají, shodně s některými staršími představami (např. Tomas 1985, 63–65), existenci hradu na Domsém vrchu v místě starší akropole (Kotyzka – Sýkora 2012, 121, 123 – 124).

⁶⁴ Datum pochází z dendrochronologického datování trámů nad presbytářem kostela (Razím – Ježek 2001, 47, pozn. 39). První písemná zmínka o kostelu pochází z roku 1349 (např. Durdík – Frolík 1981, 178).

⁶⁵ Archeologický výzkum probíhal v letech 2004 - 2006

by se jednat o pozůstatky blíže neurčené stavby umístěné na jižní straně východní oddělené části (Durdík 1998, 214, 217). Další části T. Durdík spojoval s hradem na základě rozboru ikonografických pramenů a rozboru parcelace (srovnej Durdík 1998, 214 – 217). Velmi důležitá je zejména kresba F. A. Hebera z roku 1846. Na ní je zachycena brána s lomeným obloukem považovaná za původní vstup do hradního jádra, což v současnosti již není možné jakkoliv ověřit.⁶⁶ Stejný ikonografický pramen zaznamenává i nejvýraznější známou část hradu tzv. Žižkovu věž umístěnou v předpokládaném jihozápadní nároží hradní dispozice.⁶⁷ Na kresbě je dobře patrný vstup do této věže od západu v úrovni prvního patra. Již zmiňovaný archeologický výzkum musel bohužel konstatovat, že věž úplně zanikla a dnes je možné ji vymezit pouze na základě negativu po vybraném zdivu (Frolík 2008, 575). Stejný archeologický výzkumu odkryl i další stavbu, nespíš věžovitého charakteru, ve vzdálenosti asi 3 m na východ od tzv. Žižkovy věže. Nicméně vzájemný vztah obou věží výzkum nepomohl určit (Frolík 2008, 576).⁶⁸ Další nárožní věže nejsou na této lokalitě doloženy, jejich předpoklad je odvozen pouze od definice celé hradní skupiny, respektive od analogií (srovnej Durdík 1998, 218).

Podobně jako u jiných lokalit ani u zdejšího hradu nejsme schopni podat jakékoliv informace o vnitřním členění hradních prostor. Problematické je T. Durdíkem předpokládaná souvislost presbytáře kostela s původní hradní kaplí (srovnej Durdík 1998, 214 – 215; Razím – Ježek 2001, 53 - 56).

⁶⁶ Proti interpretaci tohoto otvoru jako vstupní brány hradu byl např. V. Razím a M. Ježek (2001, 64).

⁶⁷ Tato věž byla zbořena ve stejném roce, ze kterého kresba pochází (tj. 1846; Durdík – Frolík 1981, 107 108).

⁶⁸ Základy byly zapuštěny do staršího valového tělesa a o hodně hlubší a pečlivěji provedené než tzv. Žižkova věž (Frolík 2008, 575 – 576).

Výše popsaný stav neumožňuje ani rozpoznat komunikační schéma této téměř zaniklé lokality.

5.1.1.5.1 Hrad v Chrudimi jako tzv. středoevropský kastel

Omezené možnosti poznání hradu v Chrudimi neumožňují rozpoznat prakticky žádný ze znaků, které by měly definovat skupinu tzv. středoevropských kastelů. Z tohoto důvodu je zařazení výše zmíněného hradu do sledované typologické skupiny, jako jeden ze základních příkladů i přes užití retrospektivních metod značně problematické.

5.1.1.6 Horšovský Týn

Hrad v Horšovském Týně je situován na západní straně města na nevýrazné ostrožně. Současný stav je výsledkem přestavby hradu na renesanční zámek v průběhu 16. Století a novorenesančních úprav na konci 19. století. Nicméně přes tyto výrazné změny, při kterých vzniklo množství nových budov, se v jádru uchovala prakticky celá (?) dispozice raně gotického hradu.

Tvar hradní dispozice k východu lehce protáhlého téměř pravidelného obdélníku (obr. 14). Tento tvar je odvozen od starší lokality,⁶⁹ která stavbě raně gotického hradu předcházela. Z ní se v hmotě hradu zachovala zejména obdélná stavba v jihovýchodním nároží. Kromě této budovy tvořil raně gotický hrad zejména hlavní jednopatrový obytný palác na západě a na něj na jihu navazující čtverhranná věž. Tento palác obsahoval rovněž průjezd hlavní brány. T. Durdík předpokládal existenci dalších hranolových věží i ve zbylých nárožích (srovnej Durdík 1998, 221 – 224). Jejich předpoklad však není bez problémů.⁷⁰ Jestli se nacházely

⁶⁹ Tradičně je tento předchůdce označován za dvorec. J. Anderle vyslovil hypotézu, že tímto předchůdcem byl románský hrad (blíže viz pozn. 73)

⁷⁰ Interpretace situace v severozápadním nároží jako věže není vysvětlena. V současném zámku není věž v hmotě obsažena. Zde zjištěný přístavek byl k paláci přizděn tak, že zeď paláce ho uzavírala od jihu. Navíc šířka zdí toho přístavku se výrazně neodlišuje od paláce; věž v jihovýchodním nároží měla obezdít presbytář starší kaple (viz pozn. 73). Nicméně

v sledovaném období v hradním jádře další stavby při zbylých stranách dispozice, není za současného stavu možné predikovat.⁷¹ Stavba hradu obsahuje několik stavebních fází, které je možné rozlišit, ale pravděpodobně jsou výsledkem jednoho stavebního záměru. Nejstarší představuje již zmiňovaná starší stavba v jihovýchodním nároží. V další stavební etapě, spojené již se vznikem raně gotického hradu, vzniklo hlavní obytné křídlo na západní straně společně s věží v jihozápadním nároží. Dále měl být postaven přístavek (označovaný tradičně jako věž – viz pozn. 70) v severozápadním nároží. Do stejné fáze je zařazeno rovněž obezdění starší budovy v jihovýchodním nároží. Obvodové opevnění, které celou dispozici uzavřelo, vzniklo nezvykle jako poslední (Durdík 1998, 221 – 224).⁷²

Západní palác obsahoval v částečně zahloubeném přízemí dvě sklenuté prostory, jejichž klenební pole byla svedena na centrální pilíře (jižní místnost měla jeden, severní dva). Meziklenební pasy byly opatřeny pískovcovými žebry. Prostor přízemí severního přístavku byl sklenut valeně (Kuthan 1994, 116). V prvním patře paláce se nacházely tři místnosti, ve kterých T. Durdík viděl odraz bytové jednotky užívané na královských hradech (viz pozn. 42), která však byla upravená. Místo „roubené komory“ se zde nacházela předsíň kaple (Durdík 2008, 8). Ta byla umístěna v prvním patře jižní věže. Samostatná budova v jihovýchodním nároží hradní dispozice byla původně tribunovou kaplí,

nároží vychází ze stavebně-historického průzkumu z 60. let, které ale nezjistilo přítomnost této starší kaple (srov. Heroutová – Holanová – Líbal 1967, 111 – 113). Taková interpretace byla vzhledem k rozdílné šířce zdí oproti navazujícím prostorům při jižní straně dispozice logická. Ačkoliv přítomnosti nárožní věže dnes nic nenasvědčuje, současně ji není možné jednoznačně vyloučit; Věž v severovýchodním křídle je předpokládána na základě analogií. T. Durdík sice zmiňuje archeologicky zjištěnou přítomnost „raně gotického líce“ v místě této předpokládané věže, ale bez bližších informací a sám ji nepovažuje za prokázanou (Durdík 1998, 224).

⁷¹ T. Durdík zmiňuje archeologicky odkrytou nádvorní zeď východního křídla, ale bez chronologických souvislostí (Durdík 1998, 224).

⁷² Tento netradiční postup je zdůvodňován přítomností staršího raně středověkého opevnění, které je zde prokázáno (Durdík 1998, 230).

kteřá měla oproti původním předpokladům složitější vývoj.⁷³ Kapli na západní straně doplnila obytná zřejmě věžovitá stavba (Anderle 2007, 200).

Na nádvoří hradu v Horšovském Týně se vcházelo hlavní branou od západu. Jestli existoval ještě nějaký další vstup v hradbě od strany města, nevíme. Unikátně dochovaný komunikační systém doložený pro západní paláce. Přístup do něho vedl přístupovou šíjí do částečně zahloubeného přízemí. Odtud se bylo možné dostat do prvního patra schodištěm v síle zdi. Obdobná schodiště zajišťovala i komunikaci mezi předsíní kaple, kaplí samotnou i její tribunou.

5.1.1.6.1 Hrad v Horšovském Týně jako tzv. středoevropský kastel

Na rozdíl od jiných zástupců tzv. středoevropských kastelů není hrad v Horšovském Týně spjat s osobou krále, ale pražského biskupa. Když výše nastíněnou situaci raně gotického hradu porovnáme s definicí, je patrné, že ve větší míře chybí obvodová zástavba jádra. T. Durdík předpokládal existenci čtyř nárožních věží, která by hrad do sledované skupiny zařazovala. Nicméně jejich existence, s výjimkou jihozápadní s kaplí, je diskutabilní a jejich absence by toto typologické zařazení značně narušovala. Z dalších znaků, které mluví spíše proti zařazení hradu do této skupiny, je absence arkádového ochozu (a vlastně jakákoliv vnější horizontální komunikace v úrovni prvního patra).⁷⁴ V neposlední řadě i vztah hradu k městu se stal námětem diskuzí, jelikož půdorys hradu

⁷³ Tato tzv. starší kaple by mohla být podle J. Anderleho pozůstatkem románského paláce, který lemoval celou jižní stranu. Zmíněná stavba v něm plnila funkci tribunové kaple. Autor spekuluje, že tento palác mohl vzniknout v 80. nebo 90. letech 12. století a zaniknout požárem, po kterém jsou viditelné stopy do dnes. Jedinou obnovenou stavbou byla právě kaple, která byla rozsáhle a velmi kvalitně raně goticky upravena v 30. letech 13. století (podrobněji viz Anderle 2007).

⁷⁴ D. Menclová sice předpokládala existenci pavlače (Menclová 1976, 263), ale tato představa byla spolehlivě vyvrácena (srovnej Durdík 1998, 230).

zde nebyl determinován rozvrženou městskou parcelací (srovnej Razím 1992, 135; Durdík 1994, 263).

5.1.1.7 Wiener Neustadt

Městský hrad ve Wiener Neustadtu se nachází v jihovýchodním nároží historického města. Po celou svou historii fungoval jako samostatná jednotka, a nebyl na rozdíl od jiných objektů v rámci městských areálů. Jeho současný stav je ovlivněn již rozsáhlými středověkými přestavbami.⁷⁵ V novověku jsou nejvýraznější úpravy spojené se zřízením vojenské akademie. Tyto úpravy úplně zakryly jeho podobu z první fáze. Stavba byla značně poškozena během 2. sv. války. Současná podoba je výsledkem úprav z 50. let 20. století (Schicht 2003, 183).

Stavební průzkumy existující budovy dokázaly identifikovat z hradu postaveného ve 13. století pouze čtyři věže a dvě obvodové zdi (jižní a východní). Geneze této stavby je však složitější. Nejstaršími konstrukcemi jsou obě kurtiny a na jejich spojnicí nárožní věž, jež mírně předstupovala před linii kurtin. Tyto konstrukce jsou spojovány s výstavbou městského opevnění, které předcházely stavbě hradu (obr. 15). Hrad v tomto městském hradním nároží vznikl až později. S jeho stavbou je možné spojit vznik tří věží. Je zajímavé, že jak severovýchodní, tak i jihozápadní věž nebyly přistaveny k původní městské hradbě ale v drobném odstupu od nich.⁷⁶ Důvod tohoto odstupu není znám (srovnej Schicht 2003, 184). Věže měly velmi podobné rozměry s výjimkou té při jihozápadním nároží, která byla oproti ostatním větší zhruba o třetinu. Z tohoto důvodu je označována za hlavní (Schicht 2003, 182 – 184). Průběh obvodových zdí na severní a západní straně areálu z etapy výstavby hradu neznáme.

⁷⁵ Ve 14. století hrad značně poškozen zemětřesením v roce 1348. Následná přestavba značně změnila vzhled sledovaného prvotního hradu (Schicht 2003, 182)

⁷⁶ U věže u jihozápadního nároží toto odsazení není jisté, někteří badatelé předpokládají, že věž byla přistavěna k městské hradbě (např. Schwarz 2013, 279).

Předpokládá se, že jejich průběh kopírují mladší zdi ze 14. a 15. století (Schicht 2003, 184, 186). Umístění obytného paláce není možné určit, P. Schicht ho spekulativně předpokládá při západní obvodové zdi (srovnej Schicht 2003, 184).

Jak text výše vypovídá, neznáme žádnou obytnou zástavbu původního hradu, z tohoto důvodu samozřejmě není možné ani jakkoliv dedukovat jeho vnitřní strukturu. Jediné, co je možné konstatovat, je, že jihozápadní věž mohla být na základě svých rozměrů obytná, nicméně nemáme žádné indicie, jak vypadalo její vnitřní vybavení (Schicht 2003, 184)

Omezené vědomosti o podobě tohoto hradu ve 13. století znemožňují rovněž možnosti poznání komunikačního schématu.

5.1.1.7.1 Hrad ve Wiener Neustadtu jako tzv. středoevropský kastel

Tento hrad byl založen ještě před panováním Přemysla Otakara II. v rakouských zemích, a to za panování Fridricha II. Bojovného někdy v intervalu 1237 – 1246 (srovnej Schicht 2003, 182).⁷⁷ V literatuře byl často považován za první známý hrad tohoto typu, a i z tohoto důvodu T. Durdík nevyklučoval, že by se mohlo jednat rovněž o jeho předstupeň tzv. středoevropských kastelů (srovnej Durdík – Bolina 2001, 95). V současné literatuře už ale převládá názor, že starší založení bylo ve vídeňském Hofburgu (srovnej kapitola 5.1.1.8). Zachované části z etapy vzniku hradu bohužel neumožňují žádnou bližší klasifikaci, jelikož jediný znak, který splňuje, je přítomnost čtyř nárožních, nebo téměř nárožních, věží. Je tedy otázkou, zda pouze tento znak je dostačující pro zařazení do typologické skupiny tzv. středoevropských kastelů.

⁷⁷ Nicméně někteří předpokládají, že to vzhledem k politické situaci na konci 30. let 13. století nebylo dříve než roku 1240 (např. Schwarz 2013, 278).

5.1.1.8 Hofburg

Hrad byl vystavěn v části města Vídně, která vznikla na začátku 13. století, respektive v její jihozápadní části. Dnešní monumentální komplex je výsledkem nesčetných hlavně novověkých přestaveb a rozšíření, kdy sloužil jako hlavní sídlo Habsburků ve Vídni. Původní hrad je v tomto areálu označen jako „Schweizertrakt“ a již ve středověku prošel mnoha přestavbami.⁷⁸

Z prvotní fortifikace 13. století se dochovaly čtyři nárožní věže a část obvodové zdi na jihovýchodě, jihozápadě a zčásti také na severozápadě hradní dispozice, která měla téměř čtvercový půdorys o stranách 52 x 56 m (obr. 16). Jihozápadní kurtina byla současně městským opevněním. Na vnitřní straně této zdi se nacházel hlavní obytný palác (Schicht 2003, 174 – 178). Další budova se měla nacházet u jihovýchodní obvodové zdi (Mitchell 2019, 140, 141), nicméně přítomnost tohoto křídla ve sledovaném období není potvrzena.⁷⁹ V jižní části stejné obvodové zdi (v sousedství jižní věže) se nachází hradní kaple, jejíž počátky jsou rovněž datovány do 13. století. Hlavní vstup do hradního jádra byl kulisovou branou v severozápadní kurtině. Tři z nárožní věže měly čtvercový půdorys o straně 10 m, pouze východní věž byla větší s rozměry 14 x 14 m a z tohoto důvodu je možné ji označit jako hlavní. Tato věž také nejvýrazněji vystupuje z celkového půdorysu. O něco méně předstupuje před linii přilehlých obvodových i věž severní (Schicht 2018, 376 – 377). Věže se v dnešní stavbě s výjimkou východní neprojevují, nicméně jejich výška je odhadována, na základě ikonografie ze 17. století, na 28 – 30 m (Schicht 2003, 176). Stavební vývoj je značně

⁷⁸ nejpodrobněji o středověkém vývoji objektu viz Schwarz 2015

⁷⁹ Toto křídlo je předpokládáno na základě nálezu pozdně románského okna v 80. letech 20. století, které prolamovalo v úrovni přízemí obvodovou zeď. Není jisté, jestli zamýšlená byla realizována. Toto okno bylo ještě v průběhu 13. století zazděno (Schicht 2003, 178; Schicht 2018, 377).

komplikovaný. Hrad byl přistavěn ke starší městské hradbě.⁸⁰ V první fázi vznikly nárožní věže a byly budovány obvodové zdi. Obytný palác byl ro tuto fázi plánován/postaven na jihovýchodní straně dispozice, jak napovídá již zmiňované pozdně románské okno (srovnej pozn. 79). Další typologicky podobná okna se nacházela ve východní a severní věži. Nicméně hrad nebyl dostavěn a výstavba pokračovalo po určitém hiátu (Mitchell 2019, 139 – 140). V další stavební fázi byly dokončené nárožní věže a zřízeno hlavní obytné křídlo/palác při jihozápadní obvodové zdi. Tato výstavba se výrazně projevuje odlišným zdivem (Schicht 2018, 376 - 377; Mitchell 2019, 140). Jako samostatnou fázi je možné označit zřízení kaple. V souvislosti s její stavbou bylo zazděno již několikrát zmiňované okno, které se nacházelo na spojnici její severní zdi a jihovýchodní kurtiny (Schicht 2003, 178).

O strukturování vnitřních prostor máme velmi omezené vědomosti. Hlavní věž se svými rozměry 14 x 14 metrů byla jednoznačně největší stavbou svého druhu v tehdejších rakouských zemích (srovnej přehled kastelů Schicht 2003, 230), takže by ji bylo možné považovat za obytnou, i když to není možné ověřit.⁸¹ Skladba místností hlavního paláce není známa. Z mladších písemných pramenů pouze vyplývá, že v úrovni prvního patra se nacházel sál (*aula*; Schwarz 2015, 392). Rovněž je neznámá podoba hypotetického jihozápadního křídla. Uváděné pozdně románské okno a jeho provedení špalet pouze vypovídá, že se zde nacházely pouze pomocné provozy, reprezentativní prostory by se nacházely v případném prvním patře (Schicht 2003, 177 – 178).

Bohužel z celého komunikačního schématu hradu známe pouze pozici brány, jíž se vstupovalo na hradní nádvoří. Jakým způsobem

⁸⁰ V této hradbě se uplatňuje vazba klasová (*opus spicatum*; Mitchel 2019, 140).

⁸¹ To ovšem nevylučuje možnost, že i ostatní věže mohly být obytné.

fungovala komunikace v obytných prostorech, není možné, za současného stavu výzkumu, určit.⁸²

5.1.1.8.1 Hrad v Hofburgu jako tzv. středoevropský kastel

Zařazení toho hradu do skupiny tzv. středoevropských kastelů hlavně spojením s osobou předpokládaného zakladatele krále Přemysla Otakara II. Za toho ho označují v soudobých středověkých kronikách, a s tím korespondují i starší výzkumy (např. Czeike 1994, 220; Kuthan 1991, 198 – 199). V současnosti však rakouští badatelé tuto možnost zpochybňují na základě přítomnosti románských prvků, bosovaného zdiva a také z toho důvodu, že by šlo o velmi pozdní uplatnění kastelové dispozice, která je v této oblasti hojně uplatňována ve větší míře již před polovinou 13. století.⁸³ Za zakladatele je nejvíce označován buď císař Fridrich II. Štaufský, během svého relativně krátkého pobytu (např. Michell 2019, 141; Schwarz 2015, 81), anebo rakouský vévoda Fridrich II. Bojovný (Babenberský), s kterým, a také jeho podporovateli, je spojováno větší množství kastelových hradů (Schicht 2018, 376). Přemysl měl ve výstavbě hradu pokračovat a je s ním nejspíše možné spojit fázi, ve které byl postaven hlavní palác při jihozápadní obvodové zdi a dostavěna horní část východní věže (Schwarz 2015, 59 – 60; Schicht 2018, 376 - 377; Mitchell 2019, 140). Z formálního hlediska definici tzv. středoevropských kastelů nejvíce odporují tři ze čtyř nárožních věží, které v různé míře vystupují z půdorysu hradu a mohly tak částečně umožňovat aktivní

⁸² Další výzkum by v tomto ohledu mohl přinést určité odpovědi, jelikož hlavní palác na jihozápadní straně areálu je v hmotě dochován nejméně do úrovně 1 patra. Bohužel prozatím nebyl v těchto prostorách povolen hloubkový stavebně-historický průzkum (Mitchell 2019, 140).

⁸³ Přemysl Otakar je v rakouských zemích spojován s důsledným uplatňováním rané gotiky slohu (Schicht 2003, 178; Mitchell 2019, 141).

obranu (tzv. flankování). Tento fakt je přibližuje spíše k lokalitám v jižní Itálii (Schwarz 2013, 228 – 238).⁸⁴

5.1.2 Další možné tzv. středoevropské kastely

Lokality zařazené do této skupiny byly T. Durdíkem označeny za „další možné“. Jedná se o Moravský Krumlov, Jemnici a Marchegg. U poslední jmenované sice byl původně zařazen mezi zástupce této skupiny, ale tato klasifikace byla výsledkem stavu tehdejšího výzkumu, který se však od současného výrazně odlišuje (podrobně viz 5.1.2.3).

5.1.2.1 Moravský Krumlov

Hrad v Moravském Krumlově je situován na západní straně historického centra města. Konkrétně se nachází na šíji meandru řeky Rokytne. Jeho poloha v nejužším místě této šíje, která umožňovala vstup do města umístěného za ním na jeseptním břehu zmiňovaného meandru. Hrad byl upravován a rozšiřován v průběhu středověku a jeho konstrukce jsou obsaženy v dnešním zámku, který je výsledkem převážně velkorysé renesanční přestavby a z menší části také úprav mladšího data.

Raně gotický hrad měl čtyři nárožní věže. Dodnes nejlépe dochovanou je ta, která se nachází v jihozápadním nároží (obr. 17). Ta je dodnes dominantou celého zámeckého areálu. Její současná výška je ale výsledkem mladších úprav a zvýšení. Věž v jihovýchodním nároží je rozpoznatelná v úrovni přízemí, podobně jako věž severovýchodní. Ta pravděpodobně již od první fáze hradu obsahovala vstupní bránu vedoucí na nádvoří a jako jediná vystupuje lehce z půdorysu (Plaček 2001, 406; Eliáš 2004, 136, plán na str. 130).⁸⁵ Poslední z věží byla

⁸⁴ S těmito hrady by je spojovala i postava císaře Fridricha II. jako společného zakladatele. Nicméně i badatelé zastávající názor, že zakladatelem byl rakouský vévoda Fridrich Bojovný, předpokládají přítomnost stavebních specialistů z Itálie (srovnej Schicht 2018, 176).

⁸⁵ Interpretace této věže není bez problémů. Podle SHP J. Eliáše je současný stav této branské věže výsledkem renesančního rozšíření, je výrazněji vysunutá z celkového půdorysu,

v severozápadním nároží. Jediným jejím pozůstatkem je její jižní zeď, která posloužila jako základ pro mladší konstrukce a byla potvrzena až archeologickým výzkumem (Eliáš 2004, 71 – 72). Hlavní obytná budova stála na východní straně dispozice. Další obytná gotická budova byla na jihu hradního jádra. Není jasné, jestli tato budova byla součástí nejstarší fáze hradu, nicméně existuje teoretická možnost, že byla součástí nejstaršího záměru.⁸⁶ Bohužel západní ani severní obvodová zeď v průběhu mladších přestaveb zcela zanikly. Na sever od hradního jádra se nachází opevněná plocha, jejíž zástavba a využití v nejstarším období existence hradu není známá. Před hradem byla směrem k městu další část, kde se nacházelo předhradí. Chronologie této části není jasná a může být i mladší, než je založení samotného hradního jádra. Mezi městem a předhradím byl velmi pravděpodobně příkop, a další odděloval i předhradí od hradního jádra. S příkopem je pochopitelně potřeba počítat i z opačné, tj. západní strany hradního areálu, který zvyšoval obranyschopnost nejen hradu, ale zároveň i města (srovnej Plaček 2001, 406 – 407).

V úrovni přízemí se zachovaly tři místnosti hlavního paláce, které byly v mladším období gotiky zaklenuty (Eliáš 2004, 67 – 68, plán na str.

které bylo odhaleno archeologickou sondáží (Eliáš 2004, 66). Z neznámého důvodu ovšem u místnosti nad průjezdem v úrovni prvního patra, která respektuje dnešní půdorys, předpokládá původ v mladších obdobích středověku, což je v rozporu (srovnej Eliáš 2004, 81). M. Plaček se domnívá, že půdorys věže se nezměnil a je stejný jako v raně gotické fázi (Plaček 2001, 406, obr. 30, obr. 769).

⁸⁶ Dosavadní badatelé předpokládají mladší původ tohoto paláce. M. Plaček ho jednoduše pokládá za „o něco pozdější“ bez konkrétní datace (Plaček 2001, 406). J. Eliáš se domnívá, že vznikl při přestavbě v 2. pol. 14. – počátku 15. století (Eliáš 2004, 96). Je otázka, do jaké míry tuto interpretaci ovlivnil fakt, že tento autor ve svém průzkumu počítá se šlechtickým založením hradu, a z toho důvodu nebyla dostatečně rozvinuta obytná složka (např. Eliáš 2004, 95, 136). Nicméně zakladatelem hradu i přilehlého města byl téměř jistě král Přemysl Otakar II. (Plaček – Futák 2006, 42; Kacetl 2010, 122 – 123). Není jasné, v jakém stavu byla výstavba hradu v době smrti krále v bitvě na Moravském poli v roce 1278, ale není vyloučeno, že tento palác vznikl již v tomto období, ale v jiné stavební etapě (podobný model je znám z hradu v Kadani viz kapitola 5.1.1.2).

130). Na sever se nacházel další prostor, který vyplňoval prostor mezi palácem a věží v severovýchodním nároží. V úrovni prvního patra se zachovala pouze vnější obvodová zeď, takže není jasné, jaká byla jejich podoba a výbava (Eliáš 2004, 66 – 67, 81 – 85). Naprosto totožná situace by platila i pro jižní palác. I zde se nacházejí v přízemí tři místnosti zaklenuté pozdně gotickou klenbou. V prvním patře jsou všechny příčky až novověkého stáří (Eliáš 2004, 69; 85 – 86).

Komunikační schéma hradního jádra není možné rozpoznat vzhledem k rozsáhlým úpravám nádvorních zdí jednotlivých nádvorních křídel. Navíc existuje alternativa, že věž v severovýchodním nároží neobsahovala v nejstarším období bránu, ale přístup byl veden přes severní opevněnou plochu a pak dále do hradního jádra (srovnej Plaček 2001, obr. 30).⁸⁷

5.1.2.1.1 Porovnání hradu v Moravském Krumlově s definicí tzv. středoevropského kastelu

Lokalita v Moravském Krumlově nebyla T. Durdíkem zařazena mezi tzv. středoevropské kastely, jelikož podle jeho názoru není dostatečně prokázána vazba na městský organismus, a to z důvodu přítomnosti předhradí od strany města. Problematická je podle něj i sama přítomnost této části (Durdík 1998, 256). Nicméně jak bylo zmíněno už výše, není jasné, kdy tato hradní část vznikla, a může být mladšího původu, tj. v období, kdy už byl hrad v šlechtickém držení. Samotný hrad však odpovídá definici sledovaného hradního typu více než některé „nepochybné“ příklady. Odporuje pouze výše zmiňovaná vazba na město, která je diskutabilní, a absence arkádového ochozu, respektive jakékoliv vnější horizontální komunikace. Její absence může být odrazem nedokončení celého původního záměru. Bohužel není možné ani ověřit, jestli byl plánován, protože nádvorní zeď jediné jisté obytné stavby,

⁸⁷ V tomto případě by však zmiňovaná věž měla jen velmi malý vnitřní prostor oproti ostatním nárožním věžím. Z tohoto důvodu je možné označit tuto možnost za méně pravděpodobnou.

datované do raně gotického období, na východní straně jádra byla odstraněna během mladších úprav.

5.1.2.2 Jemnice

Hrad v Jemnici se nacházel v jihovýchodním výběžku města. V 16. století byl přestavěn na renesanční zámek, a v 18. století v barokním slohu. Koncem 19. století bylo sídlo upraveno v duchu tehdejší módy, jehož výsledkem je současná podoba (Plaček 2001, 279 – 280).

Dispozice hradního jádra byla lichoběžná. Nejméně ve dvou nárožích se nacházely okrouhlé věže. Nejlépe se zachovala severozápadní věž, která se částečně zachovala v hmotě dnešního zámku (obr. 18). Druhá věž byla odkryta archeologickým výzkumem v jihovýchodním nároží, které bylo rovněž rohem městského opevnění. Třetí věž se mohla nacházet v severovýchodním nároží, jak naznačují ikonografické prameny, ale ta zatím nebyla jakkoli potvrzena (Plaček 2001, 278; Zatloukal 1998, 291 – 292, 293 – 294, 299. Dochované věže nepředstupují před obvodové opevnění, a neumožňují tak využití aktivní obrany. Složitá je otázka obytných staveb. M. Plaček předpokládá přítomnost paláce u severní hradby, který se měl dodnes částečně dochovat pod úrovní dnešního zámeckého křídla a byl odkryt během archeologického výzkumu. Zároveň dedukuje, že se zde mohl nacházet průjezd, který spojoval hrad s městem (Plaček 2001, 278, obr. 530).⁸⁸ R. Zatloukal i M. Plaček umísťují hlavní obytný palác na západní stranu areálu, aniž by se z této stavby cokoliv zachovalo, přičemž druhý z autorů na svých rekonstrukcích prezentuje i krátké jižní palácové křídlo, které spolu s hlavní budovou vyplňovalo celé jihozápadní nároží (srovnej Plaček 2001, 278, obr. 530; Zatloukal 1998, obr. 3). Hrad byl od města oddělen parkánem a příkopem před ním (Plaček 2001, 279).

⁸⁸ Tuto interpretaci nesdílí R. Zatloukal, který předpokládá, že tyto konstrukce vznikly až v 16. století při přestavbě na renesanční zámek (aniž by predikoval jejich možnou funkci) a při barokní přestavbě byly ubourány (Zatloukal 1998, 292).

Nedostatečné zbytky středověkého hradu nevypovídají nic o vnitřním členění obytných prostor.

Obdobně je možné se vyjádřit o komunikačním schématu hradu, o kterém kromě přítomnosti brány ve východní obvodové zdi poblíž jihovýchodní věže nevíme nic.

5.1.2.2.1 Porovnání hradu v Jemnici s definicí tzv. střeoevropského kastelu

Obdobně jako hrad v Moravském Krumlově ani městský hrad v Jemnici nebyl zařazen mezi tzv. střeoevropské kastely. M. Plaček ho z důvodu přítomnosti válcových věží zařadil mezi tzv. francouzské kastely (Plaček 1997, 201; Plaček 2001, 278). S tímto zařazením nesouhlasil T. Durdík, podle něhož pouze samotná přítomnost válcových věží nestačí pro takovou klasifikaci, zvláště když umístění věží neumožňuje signifikantní aktivní obranu tzv. flankování, a upozornil na vazbu mezi hradem a městem. Z tohoto důvodu hrad označil za „hybrid“ mezi oběma hradními typy, sblíženého spíše k tzv. střeoevropským kastelům (Durdík 1998, 255 – 256). Později však tento hrad nalézáme pouze mezi tzv. francouzskými kastely (srovnej Durdík – Bolina 2001, 89, 90, 92). Výše zmiňované argumenty diskuze v podstatě vyčerpávají možnosti porovnání této lokality s definicí sledovaného hradního typu. Další argumenty pro zařazení by mohl přinést jedině další archeologický výzkum nebo hloubkový stavebně-historický průzkum dnešního zámku.

5.1.2.3 Marchegg

Hrad v rakouském Marcheggi se nacházel v severozápadní části nově založeného města.⁸⁹ Barokní přestavby v 17. a 18. století změnilly hrad na zámek a velká část středověkých konstrukcí zanikla. Stavba byla

⁸⁹ Toto městské založení bylo největším v rakouských zemích ve 13. století. Celková plocha, která byla opevněna městským opevněním se třemi městskými branami, byla 55 ha. Nicméně celá plocha města nikdy nebyla zastavěna, jelikož město již v 2. pol. 13. století začalo ztrácet svůj význam (srovnej Schwarz 2013, 314 – 318).

značně poškozena za 2. sv. války, po níž byl obnoven (Schicht 2003, 127). Rakouští badatelé spojují celý komplex se stavební hutí působící na v Písku a na Zvíkově (Schwarz 2013, 316 – 317; Schicht 2003, 129).⁹⁰

Dispozice hradu měla tvar lichoběžníku. V nárožích se nacházely tři okrouhlé věže, které zcela zanikly v průběhu novověkých přestaveb.⁹¹ Jejich přítomnost ukazuje historická ikonografie, podle které se největší z věží nacházela v jihovýchodním rohu (obr. 19). Další dvě věže byly umístěny v jihozápadním a severozápadním nároží. Jestli se věž nacházela i v posledním, tj. severovýchodním nároží není jasné, ale nic této situaci nenasvědčuje. Zde je spíše možné předpokládat hlavní obytnou stavbu, po kterém se ale nezachovaly žádné stopy. Středověké konstrukce byly identifikovány pouze na několika místech. Vzhledem k tomu, že současný areál ve větší míře respektuje svého středověkého předchůdce, je možné předpokládat využití starších základů.⁹² Hrad byl od městské zástavby oddělen parkánem a příkopem (Schicht 2003, 128 – 129).⁹³

⁹⁰ Na samotném hradě se žádné raně gotické architektonické články nenacházely. Prezentované spojení je na základě rozboru městských bran, které byly budovány paralelně s hradem a tyto články dodnes obsahují (srovnej Schwarz 2013, 316 – 317; Schicht 2003, 129). J. Kuthan toto spojení nespojuje přímo s konkrétní stavební hutí, ale obecně s lokalitami v Čechách, které byly budovány ve stejném období (Kuthan 1991, 185). Z tohoto důvodu není jasné, jestli prezentované spojení s konkrétní stavební hutí není ovlivněno menším kontaktem s lokalitami v Čechách.

⁹¹ Starší bádání předpokládalo přítomnost čtyř nárožních věží, které se měly částečně zachovat v současném zámecké stavbě (např. Landgraf 1973; Hotz 1981, 224). T. Durdík předpokládal, že jedna z nárožních věží byla válcová (Durdík 1998, 262 – 263).

⁹² Ve své poslední práci P. Schicht předpokládá, bez bližšího vyjasnění, umístění paláce na východní straně hradního jádra, a také, že se nádvoří zeď této středověké stavby zachovala v konstrukcích barokního zámku (srovnej Schicht 2018, obr. 18 – 19 na straně 422).

⁹³ Jak bylo zmíněno v poznámce 90 na hradě nejsou dochovány žádné raně gotické architektonické články, respektive žádné, které by umožňovaly dataci do 13. století. Na lokalitě také nikdy neproběhl žádný archeologický výzkum a většina nadzemních konstrukcí zanikla (Schicht 2003, 128). To znamená, že veškeré poznatky jsou výsledkem ikonografických pramenů, které pochází až ze 17. století, které však pochopitelně neumožňují bližší dataci. Není

Jelikož se nezachovala žádná vnitřní zástavba, není možné se jakkoliv zabývat jejím vnitřním členěním, a ani komunikačním schématem tohoto hradu.

5.1.2.3.1 Porovnání hradu v Marcheggu s definicí tzv. střeoevropského kastelu

Hrad ve městě Marchegg byl T. Durdíkem zařazen jako zástupce sledované skupiny. Tato klasifikace byla výsledkem tehdejších představ o středověké podobě hradu (viz poznámka 91) a podpořeno osobou zakladatele, tj. krále Přemysla Otakara II., který byl podle tohoto badatele dominantním zakladatelem zástupců tohoto hradního typu. Novější výzkum však odhalil přítomnost nárožních válcových věží, které však téměř nevystupovaly z půdorysu a neumožňovaly tak aktivní obranu tzv. flankování. Výsledný půdorys je do značné míry podobný hradu v Jemnici, o jehož typologické příslušnosti se vedla diskuze. Pokud bychom byli konzistentní, tak bychom tento hrad rovněž označili za jakýsi „hybrid“ mezi oběma kastelovými typy, popřípadě přímo mezi tzv. francouzské kastely (viz kapitola 5.1.2.2.1). To odpovídá i současnému rakouskému badání, které tento hrad rovněž zařazuje do skupiny francouzských kastelů, jež se v rakouských zemích běžně nevyskytují (Schicht 2003, 131; Schwarz 2013, 317).

5.1.3 Nově budované raně gotické hrady

Největší skupina lokalit zařazená do souboru byla ve sledovaném období založena a jedná se tedy o raně gotické hrady. Celkem se jedná o 15 lokalit. Celkem 12 lokalit je označováno za královské hrady (Houska, Bezděz, Špilberk, Kamýk, Protivín, Poděbrady, Nižbor, Hluboká, Jívno,

tedy žádná opora pro to, že hrad je skutečně už ze 13. století, byť se tento předpoklad jeví pravděpodobně.

Vitějovice, Konopiště⁹⁴, Džbán). Dvě lokality byly založeny zástupci pozemkové šlechty (Příběnice, Vízmburk) a jedna lokalita je spojována s olomouckým biskupem (Šaumburk). Takové určení proběhlo v souladu s odbornou literaturou, a to na základě písemných pramenů a případně také architektonické podoby. Do této kategorie by mohl být zřejmě zařazen Tetín, jenž však z větší části zanikl novověkou montánní činností. Názory na jeho celkovou podobu a půdorysné řešení se liší (srovnej Durdík – Sušický 2015, 140 – 142; Bolina – Klimek 2017, 93 – 95).

5.1.3.1 Houska

Jádro hradu Houska vzniklo na pískovcovém skalním bloku, který umožnil výstavbu hradu téměř pravidelné dispozice. Současný stav lokality je výsledkem mladších přestaveb, během kterých se hrad změnil na zámek. Dochované stavební a architektonické prvky umožňují hrad dát do souvislosti s nedalekým Bezdězem, jelikož na obou lokalitách působila tatáž stavební huť (např. Líbal – Macek – Novosadová 1989, 156).⁹⁵

Zástavbu tvořila tři palácová křídla, jež obklopovala nádvoří z východní, západní a severní strany (obr. 20). Jednotlivá křídla jsou dodnes v hmotě zachována včetně druhého patra. Jižní strana byla zajištěna hradbou opatřenou cimbuřím v níž se nacházela i vstupní brána

⁹⁴ U Konopiště je velmi pravděpodobné královské založení. Nicméně přichází v úvahu i založení pražským biskupem Tobiášem z Bechyně (srovnej Záruba 2016a, 108 – 110).

⁹⁵ Podle stavebně-historického průzkumu z roku 1985 výstavba hradu probíhala současně s Bezdězem od pol. 13. století a skončila zřejmě v 70. letech 13. století (Líbal – Macek – Novosadová 1989, 156). Z tohoto důvodu a nepochybné souvislosti je řazen mezi královské stavby založené králem Přemyslem Otakarem II. (Durdík 2000, 172; Kuthan 1994, 130). Zmíněný průzkum změnil dřívější dataci D. Menclové, která předpokládala výstavbu v 80. a 90. letech 13. století a za stavebníka označila Hynka z Dubé, jehož stejnojmenný syn vlastnil hrad v roce 1316 (Menclová 1976, 249). Ani jedné z uvedených datací neodporuje nejstarší zmínka o hradu z roku 1291, kdy se zde nachází purkrabí (Gabriel – Panáček 2000, 81).

(Líbal – Macek – Novosadová 1989, 141).⁹⁶ Analýza zdiva prokázala složitější vývoj. Všechna palácová křídla nebyla postavena najednou. Nejdříve byla postavená západní a severní křídla, která jsou na sebe kolmá. V další fázi, která na předchozí plynule navazovala, bylo postaveno východní křídlo. Samostatně byla vybudována hranolová věž v jihovýchodním nároží (Líbal – Macek – Novosadová 1989, 141, 156).⁹⁷

Dnešní výškové úrovně palácových křídel jsou výsledkem novověkého přepatrování. Původní raně gotický hrad měl dvě patra. Přízemí bylo plochostropé. Hlavní obytné a reprezentativní prostory byly v prvním patře, které bylo zaklenuté. Byly tvořeny dvěma obytnými jednotkami v západním a východním křídle (k bytovým jednotkám viz pozn. 42). Ve větší části severního křídla se nacházela hradní kaple, jejíž podlaha byla v úrovni přízemí, a v úrovni patra byla umístěna empora (ke kapli podrobně Záruba 2014, 135 – 139). S emporou na západě sousedila dvojice místností, které T. Durdík považoval za samostatnou obytnou jednotku (srovnej Durdík 2008, obr. 6). Stav dochování obou místností však takovou interpretaci neumožňují (srovnej Líbal – Macek – Novosadová 1989, 151, 154). Členění druhého patra není známé. Nicméně nádvoří zdi obsahují několik sdužených oken raně gotického stáří.

Vstup do přízemních prostor a také do kaple byl možný přímo z nádvoří. Přístup do prvního patra z nádvoří byl umožněn vnějším schodištěm na dřevěnou pavlač. Ta obíhala všechna tři křídla a umožňovala horizontální komunikaci v prvním patře do jednotlivých

⁹⁶ Někteří badatelé předpokládají přítomnost i jižního palácového křídla již v raně gotickém období (srovnej Kuthan 1994, 126 - 127) To však vzniklo až během renesanční přestavby.

⁹⁷ Tato věž byla zbořena až ke skalnímu podloží po roce 1658 v rámci deaktivace fortifikací z příkazu Leopolda I. (Gabriel – Panáček 2000, 80).

bytových jednotek a rovněž na emporu kaple.⁹⁸ Přístup do druhého patra v podkroví byl zprostředkován točitými schodišti ze vstupních síní obou bytových jednotek (Gabriel – Panáček 2000, 80 – 81).

5.1.3.2 Bezděz

Hrad Bezděz se nachází na dominantním návrší. Stavem zachování náleží mezi nejlépe dochované raně gotické hrady v českých zemích. I přes to zde proběhly určité stavební úpravy, související se zřízením kláštera v 2. pol. 17. století, které z části změnilo do té doby stylově čistou stavbu. Hrad vybudovala stejná stavební huť, která rovněž působila na nedalekém hradě Houska (např. Líbal – Macek – Novosadová 1989, 156).

Hrad tvořily dvě části, které je možné označit jako horní a dolní hrad na základě jejich polohy (obr. 21:A,B). Horní hrad má půdorys protáhlého částečně zploštělého obdélníku. Zástavba byla tvořena dvěma obytnými budovami. Jedna lemuje celou jihovýchodní stranu dispozice, tradičně je označována jako tzv. Královský palác.⁹⁹ Druhá, tzv. Purkrabství, se nachází na protilehlé straně přiražená k západnímu nároží této části. Obě tyto budovy byly dvoupatrové. Půdorys dolního hradu je rovněž obdélný, ale oproti hornímu byl více pravidelný a měl větší plochu. Dolní hrad byl od horního oddělen dělicí zdí, která obsahuje branku. K této zdi přiléhá vysoká válcová věž, která prostorově náležela k dolnímu hradu. I v této části se nacházely dvě budovy podél celé severozápadní a jihovýchodní strany. Starší literatura je označuje jako tzv. manské paláce. Podobně jako na horním hradě zde měly obě stavby dvě patra.

Vnitřní struktury obytných budov si jsou vzájemně velmi podobné. Plochostropé přízemí osvětlovala úzká šterbinová okna a nenese ani

⁹⁸ Přes emporu, respektive přes kapli, existovala teoreticky druhá možnost přístupu do prvního patra. Nicméně tento sakrální prostor není možné chápat jako primární komunikační uzel.

⁹⁹ Naposledy se této části podrobně věnovali F. Gabriel a L. Kursová (2016).

žádné další známky, že by mohla být využita jako primárně obytný prostor (absence otopných zařízení atd.). Z tohoto důvodu je velmi pravděpodobné, že mělo provozní a skladovací funkci (srovnej Gabriel – Krusková 2016, 28 – 29). V prvním patře se nacházely hlavní obytné prostory. Ty byly tvořeny obytnou jednotkou, již tvořily tři klenuté místnosti (podrobně o podobě těchto jednotek viz pozn. 42). Druhé patro se nacházelo v podkroví. Tento prostor se dnes prezentuje jako jednotný, ale nelze vyloučit, že v raně gotickém období zde byly např. dřevěné nebo hrázděné příčky. O tom, že tento prostor byl využit jako obytný (byť v porovnání k úrovni prvního patra kvalitativně méně náročný), svědčí zbytky osekáných sedátek v oknech a také pravděpodobná přítomnost toalety (dobře patrné v tzv. Purkrabství a také jednom z tzv. manských paláců¹⁰⁰). To platí pro všechny obytné stavby na horním i dolním hradě s výjimkou tzv. Královského paláce, kde je situace komplikovanější. Budova je oproti ostatním delší a obsahuje tak i větší počet místností, a to jak v přízemí, tak i v prvním patře. Stejně jako v ostatních stavbách, i zde bylo přízemí plochostropé¹⁰¹ s výjimkou dvou místností umístěných nejvíce na jihozápad, které jsou zaklenuty křížovými klenbami bez žeber. V úrovni prvního patra T. Durdík předpokládal přítomnost dvou „standardních“ obytných jednotek tvořených třemi místnostmi (Durdík 2006, 8, obr. 2). Taková interpretace se však jeví problematicky. Podle autora tohoto textu se taková obytná jednotka v této budově nachází „pouze“ jedna. K té skutečně přiléhaly jihozápadním směrem další tři místnosti, ale jejich určení jako samostatné jednotky je zřejmě nesprávné, byť obytný účel největší pravděpodobně plnily.¹⁰² Z druhé strany hlavní

¹⁰⁰ Konkrétně se jedná o jihovýchodní budovu, dnes nazývanou „templářským palácem“, která byla v nedávné době zastřešena (zakončeno 2012), a tato úroveň zpřístupněna (2017). Na protilehlé stavbě na dolním hradě se tato úroveň nedochovala.

¹⁰¹ Strop tvořily deskové záklopy spočívající na dřevěných trámech (Škabrada 2003, 82, 93).

¹⁰² První z těchto místností je klenuta křížovou klenbou a vybavena krbem, podobně jako jsou „komnaty“ v rámci obytné jednotky, nicméně v celém hradním komplexu Bezdězu by byla jedinou komnatou, která by nebyla vybavena toaletou. Dalším problémem je, že s dalšími

obytné jednotky se nachází další samostatně přístupná místnost. Celou tuto stavbu lemovala nádvorní pavlač, její otisky jsou stále viditelné ve fasádě, stejně konzoly a římsa, jež souvisely s konstrukcí jejího zastřešení. Celou tuto stavbu zakončovala na severovýchodě kaple. Její půdorys téměř polovinou předstupuje před přilehlou obvodovou hradbu, která vymezovala horní hrad. Samotná velmi honosná kaple byla umístěna v přízemí a v úrovni patra obsahovala emporu, která byla v úrovni prvního patra paláce a s nímž sousedila (ke kapli podrobně Záruba 2014, 156 – 169). Výše popsaná raně gotická zástavba nevznikla jako jednotný koncept. Můžeme předpokládat nejméně dvě hlavní stavební fáze. V první vznikl horní hrad a okrouhlá věž, která před tuto část předstupovala. Pravděpodobně v této fázi vnikly obě obytné budovy včetně kaple, připojené k delší z nich. Ačkoliv se jednalo o jednotný záměr, poslední průzkum naznačuje, že probíhal v delším časovém období (podrobně viz Gabriel – Kursová 2016, 24 – 25).¹⁰³ V druhé fázi vznikl dolní hrad a jeho zástavba. Jihovýchodní obytná budova využila hradbu, která vedla od válcové věže k jedné z bran (popis těchto konstrukcí není součástí tohoto textu, protože nejsou pro smysl této práce potřebné), a byla využita jako její nádvorní zeď (Gabriel – Panáček 2000, 31).^{104 105}

dvěma místnostmi není spojena vnitřně, ale pouze vnější komunikací. Dvě následující místnosti jsou také na jiné výškové úrovni a odlišné je jejich provedení. Domnělá „komnata“ se svým vykonáním neodlišuje a také výškovou úrovní neodlišuje od sousední bytové jednotky (tj. zdobené svorníky i přípory, a složitěji profilovaná žebra), zatímco v zmiňovaných místnostech jsou klenby opatřeny pouze mohutnými hranolovými žebry s prostým okosením bez svorníků, které v rohu nasedaly na jednoduché jehlancovité konzoly (na tomto místě je též potřeba připomenout i odlišné stavební provedení místností pod těmito místnostmi, které se rovněž odlišují od ostatních místností v přízemí – viz výše). Z těchto důvodů není možné tyto místnosti označit za samostatnou jednotku analogickou k ostatním zastoupeným zde v hradním areálu, nebo i na jiných hradech tohoto období.

¹⁰³ Završení této fáze předpokládají na konec 70. nebo průběh 80. let. 13. století (Gabriel – Kursová 2016, 30 – 31).

¹⁰⁴ Tato fáze proběhla zřejmě na přelomu 13. a 14. století (Gabriel – Panáček 2000, 31).

Stav zachování raně gotických konstrukcí rovněž umožňuje poměrně dobře rekonstruovat i komunikační schéma. Vstup na nádvoří horního hradu byl umožněn hlavní branou v severovýchodní obvodové zdi. Do přízemí obytné budovy označované jako tzv. Královský palác bylo možné se dostat přímo z nádvoří, a to samé platí i pro hradní kapli. Do prvního patra musel být přístup vnějším, nedochovaným schodištěm na dřevěnou pavlač, která budovu lemovala a umožňovala přístup do bytové jednotky, ostatních místností a také na emporu kaple.¹⁰⁶ Jak spojující pavlač vypadala, není úplně jasné. Stopy ve fasádě nejsou po celé délce paláce stejné, a musela také řešit různé výškové úrovně jednotlivých místností.¹⁰⁷ Z nádvoří byl umožněn přístup rovněž do protilehlé budovy tzv. Purkrabství. Takto byl umožněn nejen do přízemí, ale také přímo do úrovně prvního patra, a to přes most, který využil zvyšující se skalní podloží směrem k válcové věži. Do prostoru dolního hradu bylo možné projít brankou s bosovaným ostěním, která procházela dělicí hradbou mezi horním a dolním hradem. Na nádvoří vedla rovněž brána od jihozápadu, která umožňovala samostatný vstup do této části areálu. Ta však byla již v průběhu středověku zazděná, ačkoliv není jasné kdy a z jakého důvodu.¹⁰⁸ Přístup do obytných staveb v této části hradu probíhal

¹⁰⁵ Názorů na vývoj hradního areálu je více a od zde prezentovaného nástinu se v některých případech podstatně liší (srovnej např. Menclová 1976, 243; Líbal – Vilímková – Heroutová – Lišková 1983, 213 – 218; Durdík 2000, 58 - 60).

¹⁰⁶ Z přízemí kaple bylo možné se dostat do úrovně patra točitým schodištěm, takže teoreticky, podobně jako na hradě Houska, existovala možnost přístupu do prvního patra i tímto způsobem. Nicméně tento způsob není možné považovat za hlavní komunikační uzel.

¹⁰⁷ Poslední průzkum nabízí možnost, že pavlač mohla být přístupná pomocí dvou schodišť, které by pavlač rozdělily na dvě samostatné části. I když autoři připouštějí, že obě části mohly být mezi sebou propojeny, neshledávají pro to opory (Gabriel – Kursová 2016, 8). Dle názoru autora této práce je propojení obou částí značně pravděpodobné, jelikož rozdělení by značně komplikovalo celkovou komunikaci v úrovni prvního patra.

¹⁰⁸ F. Gabriel a J. Panáček se interpretaci záměrně vyhýbají, pouze konstatují, že archeologicky odkryté skalní podloží před touto branou nebylo vhodné pro využití povozů (Gabriel – Panáček 2000, 31). T. Durdík, konstatoval, že zazdění této brány souviselo se změnou vedení přístupové komunikace, která měla zvýšit obranyschopnost (Durdík 2000, 59).

přímo z nádvoří. U jihovýchodní z nich bylo možné do přízemí vstoupit přímo z úrovně nádvoří. Do prvního patra se vstupovalo dnes zazděným vchodem (obr. 86), který je ale dobře patrný v omítce nádvorní zdi. Vstup probíhal prostřednictvím dřevěných schodů, které využily svah, v němž byla stavba založena. U protilehlé budovy není možné specifikovat, jak byl vyřešen přístup do vnitřních prostor, jelikož se u ní nedochovala nádvorní zeď. Komunikace mezi prvním a druhým patrem byla stejná u všech obytných staveb v prostoru horního i dolního hradu. Byla umožněna točitými schodišti umístěnými v jednom z rohů vstupního sálku obytných jednotek.

5.1.3.3 Špilberk

Hrad Špilberk se nachází na výrazném návrší nad městem Brnem. Současný stav je výsledkem velkého množství stavebních úprav spojených hlavně s novověkou přeměnou na barokní pevnost a poté jejím využíváním až do 19. století, jež ve velké míře setřely, překryly a případně i znehodnotily architektonické i archeologické situace spojené s raně gotickým hradem. Současný stav je pak výsledkem nedávné rekonstrukce, která výrazně změnila hlavně východní křídlo¹⁰⁹ (Plaček 2001, 613 – 614).¹¹⁰

Raně gotický hrad měl půdorys obdélníka s mírně skosenou západní stranou (obr. 22). Ve středu obou kratších stran se nacházely věže. Na východě byla věž hranolová. Na protilehlé západní stála válcová věž, jež zcela zanikla, ale její základy byly odkryty archeologickým, a která byla zapojena do obvodového opevnění. K válcové věži na severní straně přiléhala brána. Obvodovou zástavbu východního a severního

¹⁰⁹ Přesnější by bylo označení tohoto křídla jako jihovýchodního, nicméně ve většině textů se objevuje označení východní, a i zbylá křídla jsou označena podle světových stran. Z tohoto důvodu i tento text bude tato označení využívat, aby bylo jednodušeji možné ověřovat a pracovat s citovanou literaturou.

¹¹⁰ Tato rekonstrukce probíhala v letech 1994 – 2000 (k rekonstrukci podrobně Fiala 2000; Chudárek 2000, 23 - 38)

křídla, respektive část jejich základů odkryl archeologický výzkum. Nicméně absence stratigrafie z období středověku a také archeologického materiálu neumožňuje jeho bližší charakteristiku a ani dataci (Cejnková – Loskotová – Plaček 1995, 152). Nejlépe se zachovalo východní křídlo, do kterého byla začleněna již zmiňovaná hranolová věž. Při její jižní straně se nacházela brána, jejíž průjezd tímto křídlem procházel. Z toho křídla, kde se zachovalo prakticky celé přízemí a částečně též úroveň prvního patra. Z jižního křídla je známa pouze jeho východní část. Větší část směrem k západu nebylo bohužel cílem zmiňovaného výzkumu, takže nevíme, jak a jestli byla tato část zastavěna (Cejnková – Loskotová – Plaček 1995, 150). Není jisté, jestli existovala hradba, která by rozdělovala celou plochu hradu na dvě části, zhruba v poměru 2:1. Její přítomnost by přicházela v úvahu v místě dnešního dělicího křídla (Plaček 2001, 617). Většina hradních konstrukcí datovaných do období výstavby hradu je raně gotického stáří. Nicméně nižší partie zdiva západní obvodové hradby vykazuje známky románského zdiva, z tohoto důvodu se uvažuje, že tato, tj. západní část dispozice, včetně válcové věže, začala být stavěna o něco dříve a východní část, kde vznikly později hlavní reprezentativní prostory (viz níže), teprve později (Cejnková – Loskotová – Plaček 1995, 156).

Z výše popsaného stavu bohužel vyplývá, že kromě východního křídla není možné rozpoznat vnitřní členění raně gotického hradu.¹¹¹ Přízemí s výjimkou průjezdu bylo klenuté. Nejhonosněji byl zaklenut prostor jižně od průjezdu, kde se nachází několik polí křížové klenby se žebry. Nad tímto prostorem se vyskytuje místnost se stejným půdorysem. Ta je interpretována jak kaple, což ale není obecně přijímáno (pro existenci kaple např. Chudárek 2000, 19 – 20 nebo Záruba 2014, 101 –

¹¹¹ Je sice možné rozpoznat v severním křídle a částečně i východním křídle, různé zdi, které rozdělovaly prostor do menších samostatných jednotek, ale není jasné, jestli odpovídá sledovanému období.

120; proti existenci např. Plaček 2007, 89).¹¹² ¹¹³ Z druhé strany v severovýchodním nároží se nacházela další klenutá místnost oddělená od věže chodbou, u které není možné blíže určit její funkci (srovnej Chudárek 2000, 21).¹¹⁴ Na severu i na jihu na východní křídlo měla navazovat další palácová křídla, jejichž úroveň prvního patra se nedochovala. Všechna tato tři křídla spojovala nádvorní dřevěná pavlač, po níž se v nádvorní zdi východního křídla zachovaly trémové kapsy, které jsou dnes pohledově prezentovány). Existuje předpoklad, že mělo jít o dočasné řešení a byla plánována dostavba zděného arkádového ochozu, který nakonec již nebyl realizován (Chudárek 2000, 20; Durdík – Bolina 2001, 86), „nedbalé“ provedení pavlače by takové provizorní konstrukci mohlo odpovídat. Někteří autoři předpokládají, že právě tato východní třetina hradu byla reprezentativní a obytná, zatím co západní část byla určena k provozním a ekonomickým aktivitám (Plaček 2001, 611; Cejnková – Loskotová – Plaček 1995, 152), z čehož pravděpodobně vyplývá též předpoklad dělicí hradby (viz výše).

Stav hradu umožňuje poznat komunikační schéma pouze částečně. Zajímavá je přítomnost dvou bran, čím se hrad stal průjezdným. Jestli to byl záměr, nebo reakce na změnu situace v brněnské sídlení aglomerace,

¹¹² Z. Chudárek dokonce uvažuje, že společně s prostorem v přízemí se jedná o patrovou kapli a odkazuje se na francouzské vzory (Chudárek 2000, 20). Nicméně v prostředí přemyslovských hradů neznáme žádnou analogii, a proto se toto řešení zdá nepravděpodobné, pravdou však je, že oproti jiným dochovaným přízemním prostorům tohoto hradu je tato část výrazně zdobnější a členěná podobně jako kaple v prvním patře, a proto taková interpretace není vylučována ani dalšími aurory (např. Durdík – Bolina 2001, 60 – 61); M. Plaček proti existenci argumentuje špatnou orientací ve směru severoseverovýchod – jihojihozápad a nezvykle velkými rozměry.

¹¹³ Ze stavebně-historického průzkumu mělo vyplynout, že využití toho prostoru jako kaple nebylo původním plánem. Původně se mělo jednat asi o obytný prostor, pro což by mělo svědčit zazděné okenní sedátko (za informaci děkuji Z. Chudárkovi)

¹¹⁴ Věžice, která se nachází v severovýchodním nároží hradu, nemá nic společného s raně gotickou fází hradu, ale až z období po pol. 14. století (Plaček 2001, 613; Chudárek 2000, 22 – 23).

není možné posoudit (srovnej Cejnková – Loskotová – Plaček 1995, 156 – 159). Přístup do přízemních prostor byl možný přímo z hradního nádvoří. Horizontální komunikaci v úrovni prvního patra zajišťovala dřevěná pavlač. Jak byl zprostředkován přístup do této úrovně, nevíme. Nicméně žádná z dochovaných přízemních interiérů žádnou formu vertikálního spojení neobsahuje.

5.1.3.4 Kamýk nad Vltavou

Hrad Kamýk je situován na nevýrazném hřebetu. Hrad nepostihly žádné mladší přestavby a odráží tedy jeho raně gotický stav. Bohužel lokalita prošla značnou mírou archeologizace, což bohužel snížilo jeho vypovídající hodnotu. V posledních letech došlo ke konzervaci a částečně i výraznějším stavebním úpravám, např. dozdění oblouku vstupní části zadní části hradu.

Hrad byl dvojdílný a celý byl obklopen příkopem. Zadní (myšleno západní) část měla půdorys protáhlého úzkého obdélníka. Na západní kratší straně stojí přízemní části zřejmě věže, která v přízemí obsahovala průjezd brány. Zbytek dispozice vyplňovala tři, zřejmě obytná, křídla kolem úzkého nádvoří, z nichž se zachovaly hlavně nádvoří zdi místy dosahující výšky prvního patra (obr. 23). Naopak vnější zeď těchto křídel až na malé úseky prakticky úplně zanikla. Přední (myšleno východní) část hradu byla oproti druhé širší a kratší. V terénu jsou patrné reliktů, které naznačují zástavbu na severní a jižní straně této části (srovnej Durdík – Sušický 2015, 61 – 63). Na západní straně této části blíže k reliktům předpokládané severní budovy byla v roce 2009 archeologicky odkryta předpokládaná brána, která byla pravděpodobně věžovitého charakteru (Durdík 2010, 10). Obě části byly od sebe odděleny dalším příkopem, který byl na jižní i severní straně ohraničen hradbou, která obě části propojovala. Lépe se dochovala ta severní, kde je známa rovněž její výška, jelikož je dodnes patrný jeden ze zubů cimbuří. Ačkoliv je podoba hradu výsledkem jednotného stavebního záměru, v zadní části hradu je možné rozpoznat nejméně dvě fáze výstavby hradu. Do první spadá

výstavba brány a obvodových zdí. Teprve později byla postavena vnitřní zástavba obytných křídel a hradební zdi, které spojovaly přední a zadní část hradu (Durdík – Sušický 2015, plán XXXVII).

Průjezd brány v přízemí věže, o které však žádné další informace nemáme, byl zaklenutý křížovou klenbou. K této věži ze severní a jižní strany přiléhala palácová křídla hradu, jež byla v úrovni přízemí plochostropá. To platí i pro většinu prvního patra, kde T. Durdík předpokládá přítomnost obytných jednotek tvořených třemi místnostmi jako na jiných hradech (více k obytným jednotkám viz pozn. 42), jejich počet odhaduje nejméně na 4 (Durdík 2008, 8), což ale není možné potvrdit.¹¹⁵ Tyto prostory byly vytápěny soustavami teplovzdušného vytápění tzv. hypocausty. V zachovaných zděných konstrukcích jsou patrné pozůstatky kanálů, které rozváděly teplý vzduch (Škabrada – Bolina 2013). V úrovni prvního patra obíhala celé nádvoří dřevěná pavlač. V obytných křídlech byla pouze jediná zaklenutá místnost. Nacházela se v prvním patře uprostřed východního krátkého křídla. Tato výjimka vedla, již zmiňovaného, T. Durdíka k domněnce, že se zde nacházela kaple (Durdík 2000, 241). Stávající situace této části, ale neumožňuje tento předpoklad ověřit (srovnej Záruba 2014, 151 – 152). Jestli se nad těmito prostory další výšková úroveň tj. patro nebo polopatro, bohužel současný stav lokality neumožňuje určit. Z přední části hradu známe jen archeologickým výzkumem odkrytý průjezd. Dochované kamenické prvky v této části vykazují vysokou výtvarnou úroveň kamenické práce, která se mohla nacházet i v dalších částech hradu (srovnej Durdík 2010, 10 – 11, obr. 12 – 13).

Přístup do hradu byl od západu a pro vstup na úzké hradní nádvoří bylo potřeba projít dvěma věžovitými branami. Z nádvoří byl možný přístup do přízemních prostor hradu. Dřevěná pavlač v úrovni prvního patra umožňovala horizontální komunikaci mezi jednotlivými místnostmi,

¹¹⁵ Předpoklad přítomnosti těchto jednotek se zdá být správný. Odpovídá rozložení místností s „roubenou komorou“ v jižním křídle.

respektive mezi obytnými jednotkami, které jsou zde předpokládány (viz výše). Jakým způsobem byla umožněna vertikální komunikace mezi přízemím a prvním patrem není možné ověřit.

5.1.3.5 Protivín

Hrad v Protivíně se nachází v nížinné poloze na jižním okraji stejnojmenného města¹¹⁶. V průběhu středověku i novověku proběhlo několik rozsáhlých, ale i menších přestaveb, jejichž výsledkem je dnešní zámek. Tyto stavební úpravy limitují možnosti poznání středověké podoby raně gotického hradu (obr. 24). Prostorová blízkost k jiným hradům v blízkém okolí (Zvíkov, Písek, Myšenec) nahrávají spekulativní možnosti, že hrad mohl být vystavěn stejnou, tzv. písecko-zvíkovskou stavební hutí, ačkoliv se nezachovaly žádné kamenické detaily, které by tuto domněnku pomohly ověřit.

Hrad měl téměř pravidelný půdorys, který by bylo možné označit za lehce zkosený obdélník. Zástavbu raně gotického hradu tvořily dva paláce umístěné na severu a na jihu dispozice. Severní vyplňoval celou stranu a v jeho přízemí se nacházel průjezd brány. Palác na jižní straně zaplnil „pouze“ větší část této strany a její západní část zůstala v tomto období nezastavěná (Durdík 1995a, 65).¹¹⁷ T. Durdík předpokládal na základě písemných pramenů přítomnost okrouhlé věže v prostoru hradního nádvoří, konkrétně měla stát samostatně poblíž severního paláce. Sám však vyjádřil pochybnosti (srovnej Durdík 1995a, 64).

Bohužel novověké přestavby překryly nebo nahradily původní středověké konstrukce, takže není možné jakkoliv rozpoznat původní vnitřní členění.

¹¹⁶ Protivín byl povýšen na město až roku 1899

¹¹⁷ Toto jihozápadní nároží bylo dle J. Muka zastavěno až v mladším období středověku (asi v 15. století; Muk 1996, 37). Bohužel tento předpoklad se nepodařilo potvrdit.

Přístup na hradní nádvoří umožňovala brána v severním paláci. Bohužel jak bylo řešeno komunikační schéma raně gotického hradu, není možné v současné době určit.

5.1.3.6 Poděbrady

Hrad se nachází v jižní části stejnojmenného města (povýšeno 1472) na pravém břehu řeky Labe. Původní raně gotický hrad byl v 16. století přestavěn na renesanční zámek. Současná podoba je výsledkem dalších, zejména barokních, úprav různého rozsahu (Vlček 1998, 217 – 218).

Dispozice hradu inklinuje k pravidelnosti. Celá východní část hradního jádra je osově souměrná. Severní fronta se však zhruba ve dvou třetinách stáčí k severozápadu. Navazující západní obvodová hradba s touto změnou svírá téměř pravý úhel. Z této zdi se dochovala pouze její severní část. Pokud bychom průběh tuto zeď protáhli jižním směrem, a totéž udělali i s jižní obvodovou zdí, jejíž západní úsek se rovněž nedochoval, vznikne pětiúhelník. Takto vzniklý půdorys je dnes obecně přijímán (obr. 25; Durdík – Bolina 2001, obr. na straně 153; Záruba 2016b, obr. 3). Na hradě byly dva obytné paláce, které byly na severu a na jihu hradního jádra. Severní se táhl od severovýchodního nároží až k výše zmíněnému zlomu hradby. Jižní palác zabral celou jižní stranu a byl delší a širší než severní. Vedle severního paláce stála samostatně stojící válcová věž, kterou zmiňovaný zlom hradby respektoval (Durdík 2000, 436 – 438).

Jak vypadalo vnitřní členění severního paláce, není jasné. Dochovala se pouze spodní část rozdělená na dvě části. T. Durdík předpokládal přítomnost ještě jedné příčky, čímž by byl prostor rozdělen na tři nestejně prostory (středový by byl o trochu větší než oba krajní; srovnej Durdík – Bolina 2001, obr. na straně 153). Pokud by toto dělení bylo stejné i v patře, mohli bychom spekulativně přemýšlet o bytové jednotce (blíže viz pozn. 42). V jižním paláci se zachovaly raně gotické konstrukce místy až do výšky prvního patra. Vnitřní uspořádání bylo silně

postihnuto změnami v mladších obdobích. Nicméně hlavní obytné patro se nacházelo v úrovni prvního patra. Z těchto prostor se zachovala místnost v jihovýchodním nároží zaklenutá dvěma poli křížové klenby, jejíž žebra byla osekána, a krbem. Na západ od ní se nacházel velký sál (srovnej Durdík 2000, 437; Menclová 1976, 259).¹¹⁸ F. Záruba se domnívá, že tento sál měl rozměry 30 x 8 m a byl plochostropý (Záruba 2016b, 85 – 86). Západní část paláce zanikla (archeologicky byl odkryt pouze nádvorní líc). T. Durdík i F. Záruba dedukovali, že v této zaniklé části se mohla nacházet „roubená komora“, čímž by bylo naplněno schéma samostatné bytové jednotky, kde by popisovaný velký sál nahradil vstupní sálek podobně jako na hradě v Písku (srovnej kapitola 5.1.1.1).¹¹⁹ Pokud by v této nedochované části již žádná místnost nebyla, je pravděpodobné, že zmiňovaný sál měl ještě větší rozměry (Záruba 2016b, Durdík 2000, 437).

Stav hradu bohužel neumožňuje rekonstruovat komunikační schéma tohoto hradu. Dokonce není ani známo, kde se nacházela brána, kterou bylo možné vstoupit na nádvoří raně gotického hradu.

5.1.3.7 Nižbor

Hrad byl umístěn na klesající ostrožně na pravém břehu řeky Berounky. Z raně gotického hradu se bohužel dochovaly pouze

¹¹⁸ F. Záruba publikoval představu, že hlavní obytné prostory v jižním paláci se nacházely v přízemí, přičemž se odkazuje na vedutu z roku 1650 (Záruba 2016b, 85). Ta skutečně evokuje představu, že v přízemí byly velké místnosti (srovnej Záruba 2016b, obr. 8). Je otázka, jestli to odpovídá skutečnosti. V době vzniku veduty byl již sál z větší části přeměněn na zámeckou kapli a v prostoru na východ byl odstraněn strop mezi přízemím a prvním patrem (Menclová 1976, 259 – 260). Je možné, že autor veduty se snažil zachytit tento stav, a také je potřeba zmínit, že samotný ikonografický pramen vykazuje chyby perspektivy. Nicméně je třeba zmínit, že pokud by se potvrdilo, že hlavní obytné a reprezentativní místnosti se nacházely v úrovni přízemí, jednalo by se o jediný takový případ na hradech, které jsou centrem zájmu této práce.

¹¹⁹ Přítomnost dvou bytových jednotek na tomto hradě, tj. v severním i jižním by odpovídalo předpokladu T. Durdíka (2008, 9).

konstrukce na severní straně dispozice, kterou jsou součástí dnešního zámku, na který byl hrad přestavěn v 17. století. Další přestavby proběhly v mladších obdobích, z nichž je nejvýraznější ta barokní, která dala areálu prakticky dnešní podobu. V letech 1997 – 2004 probíhala celková rekonstrukce, na jejímž konci bylo otevřeno Informační centrum keltské kultury <https://www.zameknizbor.cz/inpage/historie-zamku/>, citováno dne 21.11.2019).¹²⁰

Dispozice hradu mohla být dvojdílná.¹²¹ Pokud by tomu tak skutečně bylo, poté by východní část tvořily dva protilehlé paláce/palácová křídla, které se směrem k východu klínovitě sbíhaly v místě západní stěny hradní kaple, což znamená, že kopíroval morfologii ostrožny, na které se hrad nacházel. Jižní palác/křídlo však zcela zanikl již v průběhu středověku. Jeho identifikace proběhla během archeologického výzkumu, který souvisel s rekonstrukcí zámku (obr. 26; Durdík 2002a, 69 – 70). Rozsah poté byl zjištěn pomocí geofyzikální prospekce (Dohnal – Jáně – Kněz – Valenta – Vilhem – Zima 2004). Tato prospekce odhalila pravděpodobně další zástavbu na jižní straně v západní (přední) části hradu (Dohnal – Jáně – Kněz – Valenta – Vilhem – Zima 2004, 295 – 301, obr 10). Nicméně zjištěné anomálie nebyly ověřovány archeologickou sondáží a neznáme ani chronologii této předpokládané zástavby (srovnej Durdík 2005, 70, obr. 116). Geofyzikálně byla také ověřena okrouhlá věž, umístěná v severozápadním nároží západní části hradní dispozice,¹²² také šíjový příkop, který vyděloval areál hradu (Dohnal – Jáně – Kněz – Valenta –

¹²⁰ Provozovatelem tohoto centra je Ústav archeologické památkové péče středních Čech. Jeho zřízení zde souvisí s blízkou významnou opevněnou lokalitou z doby laténské nazývanou dnes oppidum Stradonice, které leží na protější straně údolí Habrového potoka.

¹²¹ Nicméně zeď, která by nádvoří rozdělovala, nebyla lokalizována

¹²² T. Durdík předpokládá, že tato věž byla raně gotického stáří a měla možnost aktivní obrany (Durdík 1998, 88). Nicméně geofyzikální průzkum neodhalil vztah k obvodové hradbě a zároveň nebyla archeologicky ověřena její datace (Dohnal – Jáně – Kněz – Valenta – Vilhem – Zima 2004, 296, 302, obr. 10; Durdík 2005, 70, obr. 116).

Vilhem – Zima 2004, 295 – 296, obr. 10). Další věž se nachází na styku kaple a severního paláce/palácového křídla. Současný stav po mnoha přestavbách ztěžuje interpretaci vzniku jednotlivých částí hradu. I tak se ale zdá, že v první fázi vznikl severní palác, a teprve později vznikla přiložením k jeho východnímu konci hradní kaple společně s věží, která tento styk vyplnila. Ve stejné fázi měl být vystavěn jižní palác/palácové křídlo (Durdík 2002a, 69 – 70; Durdík 2005, obr. 116).

Rozpoznání uspořádání vnitřních prostor a jejich vybavení je rovněž omezeno stavem dochovaných raně gotických konstrukcí v současném zámeckém areálu. V severním paláci/křídle se zachovalo několik zdí, které oddělovaly jednotlivé místnosti v úrovni přízemí. Obdobnou situaci je možné předpokládat na základě geofyzikálního průzkumu i v jižním paláci/křídle. Hlavní obytné a reprezentativní prostory se nacházely v prvním patře. T. Durdík předpokládal přítomnost čtyř obytných jednotek (Durdík 2008, 8). Na severní straně severní obytné stavby se ve dvou pilířích zachovaly šachty interpretované jako součásti záchodových věžiček. Jiné vybavení hlavních obytných prostor neznáme. Velmi zajímavým elementem hradu byla kaple v nejvýchodnější straně ostrožny. Její současný stav je výsledkem barokní přestavby, nicméně i ta obsahuje hlavně v úrovni suterénu zbytky raně gotických konstrukcí, které umožňují interpretovat její původní podobu (nejpodrobněji Záruba 2014, 170 – 175).

Podobně jako na jiných lokalitách ani na Nižboru není možné rozpoznat komunikační schéma raně gotického hradu. Pouze ojedinělé elementy jsou s touto otázkou spojovány. Během archeologického výzkumu, který odkryl pod povrchem zachované části jižního paláce/křídla, byl na nádvorní straně zjištěn na spáru přizděný pilíř, jenž s řešením komunikace mohl souviset (srovnej Durdík 2005, 70). F. Záruba nabízí možnost, že okrouhlá věž, která byla postavena současně s hradní kaplí a vyplňovala prostor mezi ní a východním zakončením severního paláce/křídla, mohla obsahovat schodiště. To by umožňovalo

komunikaci mezi přízemím kaple a její předpokládanou emporou (Záruba 2014, 174 – 175).¹²³

5.1.3.8 Hluboká

Hrad v Hluboké byl postaven na ostrožně na levém břehu Vltavy. Současný zámek je výsledkem novogotické přestavby z 19. století. Nicméně již v dřívějších obdobích byl mnohokrát upravován (pozdní gotika, renesance, baroko; Durdík 2000, 162). Tyto změny samozřejmě měly vliv na možnosti jeho poznání.

Dispozici raně gotického hradu je možné částečně poznat na základě dochovaných konstrukcí v hmotě současného zámku (obr. 27). Hrad mohl být, jak napovídají ikonografické prameny, dvojdílný. Pokud by přední část (myšleno ve směru od severozápadu, odkud vedla přístupová cesta) byla součástí nejstarší fáze hradu, tak jeho plocha byla značně menší než hlavní část. Na tuto otázku v současnosti není možné odpovědět, jelikož v této části se žádné středověké zděné konstrukce nedochovaly (Kašička – Nechvátal 1992, obr. 4; Záruba 2014, 150).¹²⁴ Půdorys hlavní („zadní“) části byl téměř obdélný, ale severovýchodní průběh obvodové zdi se mírně stáčí k jihu, což bylo determinováno tvarem ostrožny. V čele hradu stála/stojí válcová věž (dnes výrazně slohově upravena). Další válcová věž, s menšími rozměry, se nachází ve východním nároží.¹²⁵ Hlavní paláce se nacházely při severovýchodní a jihozápadní straně dispozice. Ne zcela jasná je situace v severním nároží.

¹²³ Autor pro toto řešení logicky argumentuje a přirovnává toto k řešení k lokalitám např. Bezdězu, k jehož kapli je nižborská často přirovnávaná, na základě formálních vlastností i dalšími autory (např. Líbal 2001, 280, Durdík 2002a, 70). V každém případě se tato informace jeví více pravděpodobná než přesvědčení T. Durdíka, že se jedná o nepochopenou flankovací věž (srovnej např. Durdík 1998, 87)

¹²⁴ Někteří autoři o existenci této části nepochybuji např. T. Durdík (2000, 162) nebo F. Záruba (2014, 150).

¹²⁵ T. Durdík předpokládal, že tato věž vznikla teprve při pozdně gotické přestavbě (Durdík 2000, 163).

Zdejší útvar vystupuje před obvodovou linií. Ačkoliv dnes zřejmě neobsahuje žádné středověké zděné konstrukce, někteří autoři jsou přesvědčeni, že současná situace je odrazem raně gotické fáze, i když se neshodují na jejím účelu (srovnej Kašička – Nechvátal 1992, 293; Záruba 2014, 149 – 150).

Bohužel stav poznání nejstarší fáze hradu neumožňuje bližší charakteristiku vnitřního členění. Dochované prostory v suterénu sice byly děleny, nicméně není jasné, jestli toto dělení je kompletní (některé příčky mohly být odstraněny). Situace suterénu zároveň nemusí odpovídat situaci v prvním patře, kde se pravděpodobně nacházely hlavní obytné a reprezentační prostory (srovnej Kašička – Nechvátal 1992, obr. 4; Durdík 2000, 163). Jedinou výjimku může představovat výše zmiňovaná situace v severním nároží. Podle F. Záruby se zde mohla nacházet původní hradní kaple, která se zde nachází i dnes a měla i svého renesančního a barokního předchůdce. Pro umístění kaple do tohoto prostoru již v raně gotickém období přesto existují argumenty pro i proti (srovnej Záruba 2014, 149-150).

Velké množství mladších stavebních zásahů na této lokalitě setřelo také stopy a části, na základě kterých by bylo možné rekonstruovat komunikační schéma hradního jádra. Pouze brána, jež umožňovala vstup na nádvoří této části, se od nejstarší fáze nachází na stejném místě v severozápadní obvodové zdi vedle velké válcové věže.

5.1.3.9 Jivno

Pozůstatky hradu se nachází na ostrožně nad vodní nádrží Klíčava (zřízena v letech 1948–1955) v lánské oboře. Tato skutečnost značně omezuje přístupnost lokality. Dodnes se z lokality dochovaly pouze nevysoké části zděných konstrukcí.¹²⁶ Jejich stav byl negativně ovlivněn

¹²⁶ Tento hrad se nevyskytuje v písemných pramenech a nejsou zde žádné architektonické prvky, které by bylo možné datovat do raně gotického období. Jeho zařazení do této studie tedy proběhlo na základě archeologického materiálu z povrchových sběrů, které bylo možné datovat do 13. – 15. století (Durdík 2000, 232 – 233).

aktivitami již v průběhu 16. století hledači pokladů a stavbou poustevny s kaplí (Durdík – Sušický 2015, 55).

Stav lokality a absence archeologického výzkumu omezují poznání a interpretaci jeho podoby. Půdorys hradu měl tvar téměř pravidelného obdélníka, pouze jihovýchodní (dlouhá) strana byla oblé vypuklá ze své osy (obr. 30). Celý areál byl od okolí oddělen šíjovým příkopem. Terénní situace naznačuje, že byl pravděpodobně rozdělen na dvě části. V čelní obvodové zdi přední (severovýchodní) části¹²⁷ se nacházela okrouhlá věž. Další zástavba je předpokládána na jihovýchodní straně této části hradu. Hlavní zástavba se nacházela v zadní části, již tvořila tři křídla. Ta obklopovala nádvoří z jihovýchodní, jihozápadní a severozápadní strany (obr. 31). Jihovýchodní obvodová zeď byla staticky zajištěna třemi opěrnými pilíři.

Stav neumožňuje s určitostí interpretovat jakékoliv vnitřní členění jeho obytných částí. Jediné, co vypovídá o vybavení vnitřních prostor, je dutina v jednom z opěrných pilířů na jihovýchodní straně, která je považována za záchodovou šachtu (Durdík – Sušický 2015, 56). Pokud bychom tuto interpretaci přijali, bylo by možné dedukovat, že hlavní obytné prostory, které byly vybaveny touto toaletou, se nacházely minimálně v úrovni prvního patra. To se shoduje i s předpokladem T. Durdíka, jenž zde předpokládá minimálně dvě bytové jednotky (více k těmto bytovým jednotkám viz poznámka 42), byť, jak vyplývá z textu výše, na této lokalitě k tomu není dostatek opor.

Z komunikačního schématu můžeme určit pouze polohu vstupní brány do celého hradního areálu. Jak vypovídá kapsa po závoře, nacházela se jihovýchodně od válcové věže (srovnej Durdík – Sušický 2015, obr. 102).

¹²⁷ Označením „přední“ je myšleno ze směru předpokládaného vstupu do hradu.

5.1.3.10 Vitějovice

Zbytky hradu na výrazném návrší nazývaném Osule. Stav lokality vykazuje znaky, že se nacházel ve stavu výstavby a že nikdy nebyl dostavěn. Patrné jsou naopak známky záměrného boření již postavených částí s cílem snížit obranyschopnost hradu Anderle – Procházka – Švábek 1987, 106 – 108).¹²⁸

Celkový půdorys byl téměř obdélný lehce vypouklý k jihovýchodu. Rozdělen byl na dvě části (obr. 33). V menší severní části byla do obvodové zdi zapojena spodní okrouhlá část plánované věže, jiná zástavba v této části není patrná. V druhé větší části jsou patrné spodní části zdiva palácových křídel, které svíraly ze všech stran nádvoří. Na východní a jihovýchodní části jsou patrné záměrně zničené bloky obvodového zdiva. Druhá válcová věž vznikala v rámci jihozápadního křídla, z něhož svojí hmotou vystupovala mimo vymezený hradní areál (srovnej Durdík – Sušický 2002, 134 – 136).

Přízemní partie zdiva v rámci palácových křídel vykazují dělení na jednotlivé místnosti. Ty by mohly odrážet rovněž rozložení místností v prvním patře, podobně jako na jiných lokalitách. To ale není možné s určitostí predikovat. T. Durdík však na tomto základě předpokládal, že byly plánované nejméně čtyři obytné jednotky (Durdík 2008, 8; více k obytným jednotkám viz poznámka 42).

Z komunikačního schématu je možné rozpoznat polohu dvou bran, První byla umístěna na východ vedle spodní části okrouhlé věže v menší severní části hradu, do které umožňovala vstup. Druhá umožňovala komunikaci odtud na hlavní nádvoří druhé hradní části. Byla umístěna

¹²⁸ Lokalita byla do studie zařazena na základě datace archeologických nálezů, které naznačují dataci lokality do 2. poloviny 13. století. Ačkoliv soubor nebyl rozsáhlý, tak této dataci náležela jeho největší část souboru. Marginálně byly zastoupeny též mladší nálezy. Autoři však svou dataci podporují i rozbořením písemných pramenů a v neposlední řadě též podobností dispozičního řešení k jiným, lépe datovaným lokalitám (Anderle – Procházka – Švábek 1987, 104 – 108).

zhruba ve středu severovýchodního křídla, ve kterém se nacházel do současnosti patrný průjezd. Z nádvoří by byl umožněn přístup do místností v přízemí. O tom, jak byl plánován přístup do vyšších úrovní, nevykazují dochované konstrukce žádné stopy.

5.1.3.11 Příběnice

Příběnický hrad byl vystavěn na ostrožně obtékané ze tří stran řekou Lužnicí. Hrad společně s latránem pod ním a dalším samostatným hradem Příběničky na protější straně řeky vytvářel rozsáhlý sídlištní komplex. Hrad byl rozšiřován v mladších obdobích. Nicméně v archeologických pramenech se nenachází mladší nálezy než 1. polovina 15. století, kdy měl komplex zaniknout (srovnej Krajíc 1987, 105 – 106).¹²⁹

Hradní jádro mělo půdorys pravidelného obdélníka, který byl na jihozápadní straně obehnan parkánovou zdí, která pokračovala dále směrem k západu a následně k severu, čímž se vytvořila samostatná plocha, v jejímž severním nároží se nacházela čtverhranná věž. Samotné jádro bylo rozděleno na tři části (obr. 34). V první jihovýchodní se nacházela samostatně stojící osmiboká věž. Jak a jestli byla zastavěna prostřední část, není jasné. V posledním severozápadním oddíle se nacházel palác tvořený čtyřmi křídly, která obíhala středové obdélné nádvoří.¹³⁰ Z těchto křídel jsou dnes patrné pouze dvě, severozápadní a jihozápadní, které byly odkryté ve 20. letech 20. století (Durdík – Sušický 2002, 98 – 99).

Vnitřní členění budov je možné rozpoznat pouze u dvou výše zmíněných palácových křídel, a to pouze v úrovni přízemí, které rozdělují příčky na několik místností. V severozápadním křídle této úrovně se nacházel průjezd brány. Nádvoří zeď jihozápadního křídla obsahuje pět

¹²⁹ Tato datace koresponduje s písemnými prameny, které sem směřují několik událostí spojených s husitským hnutím.

¹³⁰ Jeho rozsah indikuje archeologicky odkryté části valounové dlažby (Menclová 1976, 179, obr. 238).

opěrných pilířů. Je pravděpodobné, že jejich funkce nesouvisela se statickým zajištěním, ale mohly nést pavlač v úrovni prvního patra (srovnej Durdík – Sušický 2002, 99; Menclová 1976, 179).

Komunikační schéma je obtížné rozpoznat. Jediné části, které souvisely s jeho strukturou, jsou již zmiňovaná brána v severozápadním křídle a hypotetická pavlač v úrovni prvního patra.

5.1.3.12 Vízmburk

Hrad se nacházel na ostrožně, která se vypíná nad levým břehem řeky Úpy. Lokalita se dnes prezentuje jako zřícenina, jejíž rozsah a podoba nebyla známa až do roku 1972, kdy zde začal probíhat systematický archeologický výzkum pod vedením A. Hejny. Ten probíhal do roku 1984 a odkryl podstatou část hradu. Od roku 2002 zde působí Sdružení pro Vízmburk, o.s., jež zde provádí nejnútnejší zajišťovací a konzervační práce (Košťál et al. 2013, 14 – 18).

Dispozice byla polygonální, tvořená různě dlouhými úseky. V severozápadní části vzniklo výraznější nároží způsobené přítomností mohutné okrouhlé věže, která částečně vystupovala z obvodové linie. Celý areál byl obklopen parkánem a na severní straně také oddělen šíjovým příkopem (obr. 34). Vnitřní zástavbu v období rané gotiky tvořila, kromě již zmiňované věže, tři křídla na východní, jižní a západní straně. Na vývoj celého hradního komplexu neexistuje jednotný názor. T. Durdík předpokládá, že vznikl jako jednotný záměr (Durdík 2000, 599 – 600; Durdík – Bolina 2001, 87 - 88). Naopak V. Razím předpokládá složitější vývoj. Předpokládá, že v první fázi měla vzniknout věž a obvodové opevnění. Koncept paláce asi původně neměl být tak rozsáhlý jako ten, co byl nakonec realizován. Nejdříve mělo být vystavěno jižní a část východního křídla, a teprve poté následoval zbytek tohoto křídla. O západním křídle uvažuje jako o samostatné stavební jednotce s nejasnou chronologií její nejstarší fáze (Razím 2012, 135 – 143).

Struktura vnitřních prostor je značně komplikovaná. Místnosti v obou propojených křídlech mají různé výškové úrovně.¹³¹ N Ve zvýšeném přízemí jižního křídla se nacházel sál zaklenutý na dvě pole křížové klenby opatřený žebry, který je považován za reprezentativní místnost a který nese stopy po vytápění (Košťál et al. 2013, 39).¹³² U zbytku této úrovně měl zřejmě nějaké pomocné funkce.¹³³ Ve východním křídle se ve druhé výškové úrovni nacházely dvě zřejmě obytné místnosti, z nichž nejméně jedna obsahovala dřevěnou srubovou konstrukci (Košťál et al. 2013, 42).¹³⁴ Na nádvorní straně těchto místností se nacházela dřevěná pavlač.¹³⁵ Další výškové úrovně se nedochovaly, o nich vypovídají pouze architektonické články a archeologické prameny. Na jejich základě V. Razím předpokládá, že v nejvyšší úrovni se nacházel pravděpodobně další klenutý sál v jihovýchodním nároží. Na západě s ním sousedila další místnost, která měla v nádvorní zdi velká kružbová okna (Razím 2012, 142 – 143). Není jisté, jestli se na hradě nacházela kaple, i když velká část autorů ji zde předpokládá.¹³⁶ Problematické je

¹³¹ V jižním křídle se pravděpodobně nacházely dvě výškové úrovně, ve východním je možné předpokládat až tři, ale výška střechy byla nejspíše u obou křídel stejná (srovnej Razím 2012, 143).

¹³² Pravděpodobně pomocí vyhřívacích košů (Durdík - Klápště – Sommer 1986, 14).

¹³³ Ve východním nároží se nachází dvě místnosti s valenou klenbou a bez jakýchkoliv okenních otvorů. V. Razím zde umísťuje topeniště teplovzdušného systému ohřívání (tzv. hypocausta). Na přítomnost toho systému odkazují typické zlomky kamenných výdechů (Razím 2012, 142, obr. 238).

¹³⁴ Autor se odkazuje na terénní deníky Antonína Hejny (Košťál et al. 2013, pozn. 88).

¹³⁵ Dochované části hradu nevykazují žádné indicie, že se zde nacházely bytové jednotky (ve smyslu popisu v pozn. 42) analogicky zaznamenané na části sledovaného souboru lokalit.

¹³⁶ T. Durdík ji předpokládá bez bližšího určení v úrovni prvního patra (Durdík 2000, 600). A. Hejna ji předpokládal v nejvyšší výškové úrovni severní části východního křídla (Hejna 1983, 187 – 188). Naopak V. Razím ji předpokládá v prvním patře jihovýchodního nároží jako možnou součást velkého klenutého sálu (Razím 2012, 142). Naopak pro F. Zárubu nejsou předložené argumenty o přítomnosti kaple dostatečné (Záruba 2014, 213).

také tzv. západní křídlo. Dříve bylo předpokládáno, že zde bylo již v první fázi budováno palácové křídlo (např. Durdík 2000, 600). V. Razím je toho názoru, že v raně gotickém období stála na tomto pouze přízemní stavba hospodářské funkce, zhruba ve středu západní strany (Razím 2012, 143).¹³⁷

Komunikační schéma je méně poznané, než by se mohlo zdát. Do vnitřního hradu se vstupovalo branou v jižní části západní obvodové zdi. Z nádvoří byl umožněn přístup do přízemních prostor (včetně jižního klenutého sálu ve zvýšeném přízemí). T. Durdík předpokládal, že horizontální komunikace v prvním patře byla zajištěna dřevěnou pavlačí po celém obvodu nádvoří zdi (Durdík 2000, 600). V. Razím, který předpokládá složitější strukturování výškových úrovní palácových křídel (viz pozn. 95). Z toho důvodu je toho názoru, že pavlači byly propojeny pouze místnosti v severní části východního křídla, kde jsou stopy po této pavlači patrné i v době výzkumu. Další, avšak hypotetickou, pavlač předpokládá v nejvyšší úrovni, kde měla propojovat jižní i východní křídlo. Vertikální propojení měla zajišťovat dřevěná schodiště, která propojovala spojení mezi pavlačemi (Razím 2012, 143, obr. 234).¹³⁸

5.1.3.13 Šaumburk

Hrad byl založen na severním konci táhlého hřebene. Lokalita je dnes ve stavu výrazných terénních reliktnů a nevysokých zbytků zděných konstrukcí. Ty umožňují alespoň elementární poznání podoby hradu, byť jejich interpretace bude bez rozsáhlého archeologického výzkumu vždy zatížena určitou mírou subjektivity. Rozlehlou lokalitu v průběhu 14. století nahradil jiný, rozlohou menší hrad, dnes nazývaný Nový Šaumburk, který

¹³⁷ K jeho rozšíření směrem k severu (tj. k válcové věži) a dostavbě prvního patra mělo dojít teprve později – autor sám spekuluje, že snad ve 2. pol. 14. století (Razím 2012, 147).

¹³⁸ Pro pavlač v nejvyšší úrovni a pro její propojení schodištěm s dalšími částmi hradu nemáme žádné důkazy. Autor uvádí, že se jedná pouze o hypotetickou rekonstrukci této nedochované části (Razím 2012, 143, obr. 234).

se nacházel na níže položeném návrší ve vzdálenosti asi 500 m vzdušnou čarou.¹³⁹

Dispozice hradu měla tvar výrazného a téměř pravidelného obdélníka. Na jihovýchodní kratší straně byla lokalita oddělena výrazným šíjovým příkopem. Na severovýchodní a jihozápadní se pod hradním jádrem nachází rozsáhlé plošiny. Samotné hradní jádro vykazuje relikty zástavby v podstatě po celém obvodu (obr. 35). Výše zmiňovaný stav lokality umožňuje mnoho interpretačních možností. Nicméně většina badatelů se shoduje, že se zde nacházely menší obytné celky. Vnitřní prostor byl rozdělen příčnými zdmi zřejmě na čtyři části.¹⁴⁰ V části situované nejvíce na severozápad se nacházela rozměrná dvoukřídlá stavba, jež byla od zbytku hradu oddělena příčnou zdí a zabírala celou kratší část dispozice a část její jihozápadní strany. Tento okrsek je interpretován jako hlavní obytná stavba (Janiš – Vrla et al. 2018, 264 – 255). Na protější straně uprostřed kratší jihovýchodní strany se nachází relikty, které naznačují existenci věže, vedle které se na východní straně nacházela brána (Janiš – Vrla et al. 2018, 265 – 266).¹⁴¹

Vnitřní struktura budov je vzhledem ke stavu lokality těžko rozpoznatelná. Stavby, které lemují většinu obvodu jádra na jihozápadní a severovýchodní straně, jsou interpretovány jako samostatné domy, které byly v úrovni suterénu dvouprostorové. Celkem zde je předpokládáno až pět takových domů, které v porovnání s nejrozsáhlejším palácem

¹³⁹ Není přesně známo, kdy byl tento nový hrad postaven, respektive kdy zanikl/byl opuštěn hrad Šaumburk. Část badatelů ho spojuje s lokalitou známou z pramenů na počátku 14. století (např. Bolina 1986, 183), ale většina badatelů spíše předpokládá, že to bylo až později okolo poloviny 14. století (např. Plaček 2001, 450; Janiš – Vrla et al. 2018, 197 – 198).

¹⁴⁰ Nejméně jedna z těchto dělicích zdí vznikla, podle datování autorů výzkumu, nejdříve na počátku 14. století. Tomu odpovídá profilace architektonických článků a nemovitých archeologických pramenů (Janiš – Schenk – Vrla 2013, 439 – 452)

¹⁴¹ To je pouze předpoklad. Jiní autoři přemýšlejí o průjezdu jednou z budov umístěných v čele hradu (např. Plaček 2001, 603 – 604), nebo přímo o věžovité bráně (Durdík – Bolina 2001, 157).

v severozápadní části nižší sociální statut.¹⁴² Vnitřní strukturu již zmiňované hlavní palácové části není možné blíže charakterizovat. Archeologický výzkum však odkryl zbytky raně gotického sdruženého okna v nádvořní zdi tohoto paláce, kterých zde bylo zřejmě šest. Na základě těchto detailů v přízemních prostorech je možné předpokládat velmi kvalitní výbavu této části i dalšími architektonickými články (Janiš – Vrla et al. 2018, 264 - 265).

Pro rekonstrukci komunikačního schématu jednotlivých budov nemáme dostatek opor. Můžeme pouze předpokládat komunikaci jednotlivými částmi hradního jádra od jihovýchodu, kde byla téměř jistě hlavní brána, směrem k hlavnímu palácovému okrsku na severozápadě dispozice, jenž byl ze všech menších celků na konci komunikačního schématu jádra.

5.1.3.14 Konopiště

Hrad Konopiště je situován na výrazném návrší. Hrad byl několikrát v průběhu středověku i novověku upravován a přestavován. Jeho současná podoba je výsledkem velké novogotické přestavby z konce 19. století (Durdík 1998, 53).

Hrad měl půdorys téměř pravidelného obdélníku (pouze západní strana byla lehce zkosená), který obíhal parkán, před nímž se nacházel ještě příkop. Do obvodové hradby bylo zapojeno nejméně sedm okrouhlých věží.¹⁴³ Dvě největší z těchto věží se nacházely ve středu kratších stran (obr. 36). Další menší věže se nacházely ve všech čtyřech nárožích a také ve středu severní obvodové zdi. Jestli se nacházela i ve středu jižní zdi není možné bez archeologického výzkumu ověřit. Všechny

¹⁴² Tyto části jsou, zřejmě správně a přesvědčivě, spojovány s biskupskými many (Kouhoutek – Janiš 2002, 182 – 184), což ale není možné na úrovni formální struktury rozpoznat.

¹⁴³ Na základě stavebně-historického průzkumu je pravděpodobné, že věže byly zakončeny cimbuřím (Jesenský 1998).

z těchto věží vystupovaly z linie obvodové hradby a umožňovaly tak aktivní obranu (tzv. flankování). Kromě věží v severovýchodním a jihovýchodním nároží obsahovaly všechny věže další menší schodišťové věžičky (věž ve středu severní kurtině měla takové věžičky dvě; Kašička 1978, 95 – 97; Durdík 1998, 54 – 60). Vnitřní plocha hradu byla rozdělena hradbou na dvě nestejně samostatné části, z nichž západní byla o něco větší než východní.¹⁴⁴ V západní části se při jihozápadním nároží nacházela rozměrná budova. V druhé východní části se nacházely dva protilehlé paláce na severní a jižní straně, které zabíraly obě tyto strany této části. Oba tyto paláce byly pravděpodobně dvoupatrové (Kašička 1978, 97 – 98; Durdík 1998, 60).

Vnitřní členění a vybavení budov v hradním areálu nám prakticky zcela uniká. Neznámá byla funkce stavby v západní části hradního jádra (Durdík 1998, 60). Jak vypadala skladba prostor hlavních obytných prostor, není známo, jelikož zanikly během přestaveb. Výjimku představuje jedna dělicí stěna v přízemí severního paláce. V tomto paláci rovněž T. Durdík předpokládá existenci kaple již v raně gotickém období, ačkoliv pro její přítomnost neexistují žádné opory (Durdík 1998, 60).

Značný problém představuje rovněž poznání komunikačního schématu. Do hradního jádra se vcházelo od západu. Brána se téměř jistě nacházela severně od velké věže ve středu této strany (na jih od této věže se nacházela výše zmiňovaná budova). Přístup do hlavní obytné části musel být zhruba uprostřed dělicí hradby. Jak byla zajištěna horizontální a vertikální komunikace v rámci paláců není známo. Nicméně u většiny věží byly pro vertikální komunikaci využívány již zmiňované schodišťové věžičky.

¹⁴⁴ F. Kohoutek předpokládal, že na západní straně této hradby se nacházel rovněž příkop v místě později zbudovaného příčného křídla (Kohoutek 1978, 97 – 98). Nicméně archeologický výzkum tuto domněnku nepotvrdil (např. Durdík 1992).

5.1.3.15 Džbán

Hrad byl vystavěn na výrazné ostrožně. V současnosti se z něho zachovaly pouze nepatrné zbytky zdiva a terénní relikty, které jsou však ve značné míře poškozeny novověkou těžbou opuky. Nicméně situace, a hlavně historické plány umožňují vytvořit představu o základním rozvržení a podobě lokality (Durdík 1998, 62 – 65; Razím 2010, 164).

Dispozice hradu je v podstatě sedmiúhelníkem, jehož čelní (ze směru předpokládaného přístupu) východní, respektive jihovýchodní strana byla v podstatě přímá, zatímco zadní část dispozice obsahovala většinu zlomů tohoto útvaru. Kolem celého areálu byl vyhlouben mohutný příkop. V čelní zdi byly přítomny tři okrouhlé věže (obr. 37). Největší se nacházel v jižním nároží. Další, menší věž byla zhruba v polovině této strany, kde se linie celé dispozice mírně lomila. Poslední, rozměry nejmenší věž, jejíž pozůstatky se zachovaly dodnes, se nacházela v severovýchodním nároží. Všechny věže předstupovaly před linii kurtin a umožňovaly aktivní obranu (tzv. flankování; Durdík 2011b, 52 – 54).¹⁴⁵ Zadní část jádra lemovala po všech stranách zástavba, pravděpodobně se jednalo o palácová křídla. Plánek A. Cechnera (1913, 322 – 323) zobrazuje čtverhrannou věž, která se však na lokalitě ani na jiných, starších, ikonografických pramenech neprojevuje (srovnej Durdík 2011b, 54 – 56; Sedláček 2000, VIII, obr. na str. 85). Stejný ikonografický pramen naznačuje zástavbu na nádvoří straně čelní strany, která však, jak již bylo uvedeno, téměř úplně zanikla a není možné situaci ověřit.

Stav zřícenin znemožňuje rozpoznání vnitřního členění palácových křídel s výjimkou několika částečně zachovaných příček (některé jsou též zaznamenané na již zmiňovaných ikonografických pramenech). I přes tento fakt T. Durdík předpokládá přítomnost nejméně čtyř bytových jednotek v nedochovaném prvním patře (Durdík 2008, 8; k těmto bytovým

¹⁴⁵ Věž v severovýchodním nároží z linie vystupovala nejméně, takže možnosti takové obrany byly minimální. Ostatní věže zcela zanikly a jejich popsání vychází pouze z historické ikonografie.

jednotkám blíže viz pozn. 42). To je zřejmě založeno pouze na základě délky palácových křídel, jelikož pro tuto hypotézu neexistují opory, což konstatuje v jiné publikaci i sám autor (srovnej Durdík 2011b, 58 – 60). Stejný autor předpokládá přítomnost kaple, která mohla být připojena k jihozápadnímu palácovému křídlu. Tato domněnka je založena na přítomnosti zdiva v prostoru nádvoří. Nicméně autor sám zmiňuje, že situaci je potřeba ještě ověřit (Durdík 2011b, 46 – 48, 60, obr. 35 – 36).

Již několikrát zmiňovaný stav lokality neumožňuje poznání komunikačního schématu. Předpokládaná přítomnost hlavní brány v čelní hradbě nebo existence dřevěné nádvorní pavlače, zajišťující horizontální komunikaci v úrovni prvního patra, jsou pouze předpoklady na základě analogií z jiných lokalit obdobného rozsahu a kvalit (srovnej Durdík 2011b, 52, 60).

5.1.4 Starší hrady upravované v raně gotickém slohu

Část lokalit byla v období 2. pol. 13. století stavebně upravována a rozšiřována. Takové rozšíření se velmi často týkalo i jejich obytné složky a tyto hrady tak splnily základní formální vlastnost, tj. přítomnost více než jednoho paláce nebo palácového křídla. Do následujícího souboru náleží pět lokalit, respektive u těchto pět lokalit je to prokazatelné. Teoreticky by to této kategorie náležel ještě hrad ve Strakoncích. Nicméně po úvaze a s přihlédnutím na jejich komplikovaný vývoj, respektive stav lokality, nebyla tato lokalita do analytické části této práce zařazena.¹⁴⁶ U všech lokalit je prokazatelný již pozdně románský původ. Čtyři lokality (Zvíkov, Křivoklát, Buchlov, Veverří) jsou zeměpanskými založeními, a pouze jediná (Velké Meziříčí) byla založena zástupcem šlechty.

¹⁴⁶ Lokalita vznikla jako výjimečné spojení hradu a johanitské komendy, která měla stavební formou blízko ke klášteru. Obě části byly od sebe odděleny dnes zaniklým palácovým křídlem hradu, které bylo odkryto v prostoru nádvoří během archeologického výzkumu v roce 2006 (Valkony 2008, 307). Z toho vyplývá, že i samotná hradní část měla dvě palácová křídla. Bohužel nedostatečné poznání této lokality (zvláště v severní části dispozice), značně omezuje poznání podoby hradu v období rané gotiky.

5.1.4.1 Zvíkov

Hrad byl postaven na dominantní ostrožně vysoko nad soutokem řek Otavy a Vltavy. Jeho dnešní poloha je zkomolena vznikem vodní nádrže Orlík na počátku 60. let 20. století. Hrad byl stavebně upravován již v průběhu středověku a dále pak několikrát v průběhu novověku. Na počátku 19. století byl hrad ve špatném technickém stavu, nicméně v 40. a 80. letech 19. století proběhlo několik výrazných rekonstrukcí, zejména v prostoru hradního paláce. Architektonické prvky a i jiná řešení umožňují předpoklad, že na hradě působila stejná stavební huť jako na hradě v nedalekém Písku.

Dispozice raně gotické fáze hradu byla ovlivněna skalnatou ostrožnou. Její průběh kopírovala obvodová hradba. Ta na jižní straně zajišťovala čelo hradu. Uvnitř tohoto opevněného útvaru se nacházelo několik příčných zdí, které celkovou plochu rozdělily pravděpodobně do tří samostatných částí (obr. 38). Na východní straně střední části se nacházela rozměrná palácová stavba, jež byla tvořena pěti nestejně rozměrnými křídly kolem středového nádvoří. V této budově je rovněž obsažena výrazná čtverhranná věž z bosovaných kvádrů. Poznání nejstarší podoby tohoto hradu je zatíženo tím, že kromě střední části, kde se nacházel palác s věží, stála na okraji badatelského zájmu (srovnej Varhaník 2015, 395). Nicméně v posledním období se začala situace zlepšovat. Novější průzkumy naznačují, že obvodové opevnění vzniklo již na přelomu 1. a 2. čtvrtiny 13. století, čili je již románského původu a náleží tak k nejstarší fázi hradu, která je stále velmi málo poznána. Nejlépe dochovanou částí dodnes by měl být tzv. plášť, který vymezoval hradní areál na jižní straně (srovnej Varhaník 2015a; Varhaník 2015b).¹⁴⁷ Druhotně použité architektonické prvky naznačují existenci staršího, zcela zaniklého, románského paláce, který je velmi často předpokládán v místě jihozápadního křídla (srovnej Lavička – Čapek – Fröhlich – Havlice –

¹⁴⁷ Tato interpretace není bez problémů a starší výzkum uvažoval o dataci této části výrazně mladší (Líbal 1955).

Krajc – Reitingger 2016, 66; Varhaník 2015a, 401). Naopak k nejstarší fázi jistě nenáležela tzv. Hlízová věž, která pravděpodobně vznikla okolo pol. 13. století a předcházela stavbě raně gotického paláce.¹⁴⁸ Samotný palác je nejvýraznějším pozůstatkem raně gotické fáze (obr. 39, 40). Sledované fázi na druhou stranu nenáleží okrouhlá věž s břitem v jižní části dispozice (28:?). Její vznik byl tradičně předpokládán v 2. pol. 13. století, nicméně výsledky dendrochronologické datace naznačují vznik až v pokročilém 14. století (Záruba 2017, 423).¹⁴⁹

Uspořádání hlavního paláce je možné částečně interpretovat. Jeho přízemí bylo zaklenuté a osvětlené úzkými střílnovými okny. Hlavní obytné a reprezentační prostory se nacházely v úrovni prvního patra, které bylo zřejmě celé zaklenuté. T. Durdík předpokládá přítomnost tří bytových jednotek (Durdík 2008, 8 – 9; k těmto bytovým jednotkám více viz pozn. 42). Dvě z těchto jednotek jsou velmi pravděpodobné. Třetí, která se měla nacházet ve východní části severního křídla a severovýchodním křídle, je značně diskutabilní (srovnej Durdík 1995a, 86). Nejlépe je tato jednotka zachována v jihozápadním křídle. Zachovány zde jsou i okenní otvory, ačkoliv kružby v nich prošly nejspíše v průběhu 19. století úpravami.¹⁵⁰ Kromě těchto obytných jednotek se v této úrovni nachází ještě jedna místnost vytápěná krbem, umístěná vedle čtverhranné věže v jižní části jihozápadního křídla, dále zde je kaple se sakristií (ke kapli nejpodrobněji Záruba 2014, 119 – 131), která vyplňovala v podstatě celé jižní křídlo, a rozměrný sál, který byl sklenut na dva středové sloupy. Po celé délce nádvorní zdi byl přítomen zděný arkádový ochoz, jehož současná podoba je výsledkem obnovy z 80. let 19. století

¹⁴⁸ J. Varhaník věž datuje do období po polovině 13. století (Varhaník 2000b, 30).

¹⁴⁹ J. Varhaník na jejím místě předpokládá nějakou jinou stavbou obranného charakteru (Varhaník 2015a, 419).

¹⁵⁰ Problematicky do základního formátu bytové jednotky se jeví místnost v severozápadním nároží. Její současné rozměry se v podstatě rovnají rozměrům středového sálku. Je možné, že tato část prošla úpravami už v raném novověku (srovnej Durdík 1995a, 86). Je možné, že tato místnost byla rozdělena dvě menší (obr. 39:A).

(Líbal – Lancinger 1996). Nad hlavními prostory se nacházelo ještě další podstřešní patro, které však v podstatě zcela zaniklo (např. Durdík 1995a, 87; Lavička – Čapek – Fröhlich – Havlice – Krajíc – Reitinger 2016, 69).

Komunikační schéma tohoto hradu je specifické, většina autorů předpokládá, že hrad byl průjezdný (srovnej Varhaník 2015, 422). Na nádvoří hlavního obytného paláce se vcházelo průjezdem brány od západu. Z nádvoří bylo možné vstoupit do místností v přízemí a zároveň pomocí schodišť také na arkádový ohoz. Ten zprostředkovával přístup do jednotlivých bytových jednotek a také do velkého sálu. Dále z něj byl možný vstup do předsíně kaple, odkud bylo možné vstoupit jak do kaple, tak i schodištěm na její emporu. Přístup do čtverhranné věže byl možný dřevěným schodištěm z místnosti, která k ní přiléhala na severu a nebyla součástí žádné samostatné bytové jednotky.

5.1.4.2 Křivoklát

Hrad byl založen na dominantní trojúhelné ostrožně. Současný stav je výsledkem mnoha i radikálních stavebních úprav, které probíhaly ve značném rozsahu již v období středověku, ale i novověku. Poslední úpravy probíhaly v 2. pol. 19. a 1. třetině 20. století (Durdík 2000, 299 – 300).

Pro poznání jeho podoby v raně gotickém období jsou velmi důležité výsledky archeologických výzkumů, které zde probíhaly intenzivně od 70. let 20. století. Dispozice hradu byla v podstatě trojúhelná, což bylo ovlivněno tvarem ostrožny, na níž se nacházel. Byl v podstatě rozdělen na dvě části na horní a dolní hrad (obr. 41:A, B). Na dolním hradě se ve sledovaném období nacházelo několik budov. V obou nárožích celkové dispozice, které se v této části nacházely, tj. severozápadním a jihozápadním, se nacházely čtverhranné věže. Na západní straně dispozice se nacházely budovy tzv. starého purkrabství (Durdík 1996). K severní obvodové hradbě byla přiložena dvojice staveb pravděpodobně obytného charakteru. Roh západnější z této dvojice bylo spojeno zdí s tzv. starým purkrabstvím. Tímto se vydělilo severozápadní

nároží dolního hradu v samostatnou část. Další budova byla umístěná při jižní obvodové hradbě. Horní hrad byl situován při východním nároží. V něm se nacházela rozměrná okrouhlá věž. Západně od ní pak byl palác tvořený třemi křídly, který obklopoval trojúhelné nádvoří. Zmiňovaný archeologický výzkum rovněž pomohl určit jednotlivé stavební fáze raně gotického hradu, který je na této lokalitě velmi složitý.¹⁵¹ Hrad byl pravděpodobně vystavěn na místě raně středověkého hradu (srovnej Kypta – Marethová – Neústupný 2008; Durdík 2011a, 57 – 58).¹⁵² Tato skutečnost mohla ovlivnit dispozici pozdější vrcholně středověké lokality. V první fázi vzniklo obvodové opevnění celého areálu. V jihovýchodním nároží začala vznikat čtverhranná věž, jejíž funkcí měla být obrana hlavní brány, která se v její blízkosti nacházela.¹⁵³ Zároveň začal být oddělen na východní straně areálu horní hrad, kde byla budována palácová křídla na západní a jižní straně této části (Durdík 2000, 300; Razím 2010, 144 – 145).¹⁵⁴ V této fázi mohla vzniknout budova tzv. starého purkrabství při

¹⁵¹ Stav dochovaných konstrukcí a nedostatečné vyhodnocení nálezových situací dlouhodobého archeologického výzkumu umožňuje v případě hradu Křivokláta velké množství interpretačních možností. Zde prezentovaný vývoj tohoto hradu je kompilátem doposud publikovaných prací. V určitých případech bylo přihlédnuto k nálezovým zprávám. V hlavním textu bude prezentován model tak, jak se jeví autorovi této práce nejpravděpodobnější. Zásadní rozpory proti prezentované verzi budou zmíněny v poznámkách pod čarou.

¹⁵² Archeologický výzkum prováděný v letech 2004 – 2006 odhalil pozůstatky raně středověkého opevnění (Kypta – Marethová – Neústupný 2008, 43 – 59). To vedlo k diskuzi, zda se jedná o raně středověkého předchůdce Křivokláta, známého z Kosmovy kroniky, k čemuž se autoři přiklánějí (Kypta – Marethová – Neústupný 2008, 60 – 62). Pro T. Durdíka nebyla sama přítomnost raně středověkého opevnění dostatečným důkazem pro takovou interpretaci (srovnej Durdík 2011a, 58). Tato otázka je však pro cíl této práce nepodstatná, a v textu již nebude dále rozvíjena.

¹⁵³ J. Kypta, B. Marethová a Z. Neústupný (2008, 59 – 60) podobně jako V. Razím (2010, 135) umísťují původní bránu zhruba do místa současné brány. Verze umístění poblíž jihozápadního nároží se jeví pravděpodobnější a to na základě T. Durdíkem vytvořeného komunikačního schématu, který by měl vycházet z pečlivého studia stratigrafie (Durdík 2000, 270, obr. 573).

¹⁵⁴ T. Durdík předpokládal, že v první fázi vzniklo pouze západní křídlo, ve kterém jsou v úrovni přízemí přítomná okna z románského období. Jižní křídlo mělo vzniknout teprve

západní straně dolního hradu (Durdík 2000, 300). Ve druhé stavební fázi byla zřejmě vybudována velká okrouhlá věž ve východním nároží horního hradu.¹⁵⁵ Dále v této části dispozice bylo vystavěno první patro jižního křídla. V prostoru dolního hradu byla postavena dvouprostorová budova zhruba uprostřed jižní strany. Další stavba přiložená příčně k severovýchodní obvodové zdi. Nároží této budovy s tzv. starým purkrabstvím spojila v této fázi hradba a vznikla tak samostatná část (Durdík 2000, 300). V poslední raně gotické fázi bylo na horním hradě postaveno severovýchodní palácové křídlo, které uzavřelo centrální nádvoří. Vystavěn byl také arkádový ochoz, jenž spojoval v úrovni prvního patra všechna tři palácová křídla.¹⁵⁶ V prostoru dolního hradu byla k severovýchodní obvodové zdi přiložena příčně další stavba. Obě stavby byly k sobě rovnoběžné a propojené na jižní straně arkádou. Rovněž v této fázi vyplnila severozápadní nároží další čtverhranná věž (Durdík 2000, 300, Durdík – Bolina 2001, 83 – 84).

v následné fázi. I to v úrovni přízemí obsahuje románská okna stejného provedení jako v západním křídle, což autor uvádí, ale i tak, bez udání důvodu, interpretuje situaci jako pozdější využití již dříve vyrobených architektonických prvků (Durdík 2000, 300).

¹⁵⁵ T. Durdík považoval tuto věž za součást nejstarší stavební fáze (Durdík – Bolina 2001, 82 – 83). V. Razím zmiňované druhotně užití architektonické články ve zdivu věže však umožňují o takové interpretaci pochybovat (srovnej Razím 2010, 129).

¹⁵⁶ I existence tohoto arkádového ochozu se stala námětem diskuze. V. Razím nejprve jeho existenci přijal, a dokonce upozornil, že se ve zdivu nacházejí osekane zbytky konzol a výběhů žeber tohoto arkádového ochozu a hypoteticky rekonstruoval jeho průběh na nádvoří zdi jižního křídla (Razím 1994, 58, pozn. 5, obr. 17; v této části jsou v úrovni přízemí i patra patrné stopy po osekane klenebních konzolách). Později ale označil jeho existenci za nejasnou (např. Razím 2010, 147, obr. 119). Jeho existence byla rovněž označena za spekulaci J. Varhaníkem (2014, 23). I přes tyto nedávne kritické hlasy výsledky archeologického výzkumu, který odhalil základy pilířů v pravidelných rozestupech na nádvoří straně jižního a severovýchodního křídla a v jednom případě dokonce zbytek pilíře, jeho přítomnost jednoznačně prokazují (Durdík 1991, 2 – 7, tab. II – VIII, tab. X). Absence stop, jež by bylo možné spojit s arkádovým ochozem před západním křídlem, může souviset s úpravami terénu, které si nepochybně vyžádalo snížení úrovně průjezdu brány v mladším období.

O vnitřní struktuře prostor horního hradu nemáme, vzhledem k mnoha úpravám, mnoho informací. Přízemí všech křídel vykazuje znaky, že se jednalo o provozní a skladovací prostory. Hlavní obytné a reprezentativní prostory se nacházely v prvním patře. Velkou část západního křídla zabíral velký sál. Ve východní části jižního křídla se nacházela hradní kaple. Dnešní kaple je výsledkem pozdně gotické přestavby, ale půdorysně se s původní kaplí shoduje (k této části hradu nejpodrobněji Záruba 2014, 143 – 147). Jak vypadaly hlavní obytné prostory, nevíme. T. Durdík předpokládá přítomnost bytové jednotky v severovýchodním křídle, ačkoliv pro to nejsou žádné opory. K této jednotce by měl náležet přístavek interpretovaný jako záchodová věž, ačkoliv s ní nebyla v přímém kontaktu (Durdík 2008, 7).¹⁵⁷ Palácový komplex na dolním hradě zcela zanikl již v průběhu středověku. T. Durdík uvádí, že západní palác obsahoval sál v prvním patře a „roubenou komoru“ v přízemí (Durdík 2000, 300; Durdík 1978, 314 – 315).

Komunikační schéma tohoto hradu je velmi dobře zdokumentováno (srovnej Durdík, obr. 573). Hlavní branou umístěnou u jihozápadního nároží se vstupovalo na nádvoří dolního hradu. Odtud bylo možné vstoupit do budov zde umístěných, oddělených částí dolního hradu a také do palácového okrsku této části dispozice, umístěného u severovýchodní obvodové zdi. Na nádvoří horního hradu se vstupovalo průjezdem brány ve středu západního křídla. Odtud byl umožněn přístup přímo do přízemních prostor. Jak byl umožněn přístup na dnes zcela zaniklý arkádový ochoz, není známo. Samotný arkádový ochoz zřejmě umožňoval horizontální komunikaci v úrovni prvního patra. Značné úpravy nádvorních fasád nám bližší poznání, s výjimkou jižního křídla, neumožňují.

¹⁵⁷ Tato věž se nacházela při severovýchodní obvodové hradbě dále směrem k východu od palácového křídla. Nicméně je otázka, jestli je předložená interpretace správná.

5.1.4.3 Buchlov

Hrad Buchlov byl založen na dominantním stejnojmenném návrší. Hrad byl mnohokrát stavebně upravován, a to jak ve středověku, tak i novověku. Poslední výraznější utilitární úpravy proběhly na přelomu 18. – 19. století (Janiš – Vrla 2018, 69).

Dispozice raně gotického hradu byla nepravidelná mírně prodloužená v ose východ západ. Jižní a západní stranu ještě obíhal parkán. Na nejvýchodnějším a nejzápadnějším bodě se nacházely čtverhranné věže, z nichž západní měla o něco masivnější zdi. Na jižní straně se nacházela budova tradičně označována za palác (obr. 42). K jeho jihovýchodnímu nároží se přiléhala stavba jižní věže, v jejímž přízemí se nacházel průjezd brány. Zdi této věže byly o dost tenčí než výše zmíněné věže, která svojí hmotou překrývala větší část jižní strany východní věže (Janiš – Vrla, 2018, 67 – 68; Plaček 2001, 142 – 143). Zásadním objevem byla nedávná lokalizace paláce, jenž lemoval celou severní stranu hradního jádra (Vrla 2012). Nejstarší části hradu jsou datovány do pozdně románského období. Na vývoj lokality existují různé pohledy. Většina autorů předpokládá, že v tomto období na hradě vznikly východní a západní hranolové věže a také stavba na jižní straně jádra, označovaná tradičně jako palác.¹⁵⁸ Autoři se vesměs rovněž shodují, že tyto stavby měly vznikat postupně, ale pořadí, ve kterém byly vystavěny, se odlišuje (srovnej např. Plaček, 2001, 142 – 143, Durdík – Bolina, 2001, 149, obr. na straně 147; Kohoutek 1995, 19; Kuthan et al. 2018, 380). Rozdílný pohled nabízí poslední průzkumy této lokality (Vrla 2012, 203 – 205; Janiš – Vrla 2018, 67 – 68). Tito autoři považují za nejstarší dochované části budovu na jižní straně dispozice tradičně označovanou

¹⁵⁸ R. Vrla zpochybňuje tuto interpretaci z důvodu malých rozměrů budovy (Vrla 2012, pozn. 2; Janiš – Vrla 2012, 67). Naopak nabízí možnost interpretace této budovy jako nejstarší hradní kaple, ve které by mohl být umístěn pozdně románský oblouk s obloučkovým vlysem, druhotně umístěný v novověké hradní kuchyni (Janiš – Vrla 2018, 26 – 28). Nicméně jiní autoři uvažují o možnosti, že tento oblouk mohl být do areálu vložen až v mladším období (srovnej např. Durdík – Bolina 2001, 149).

za palác (srovnej pozn. 158) a k jejímu nároží přiléhající stavbu, která obsahovala průjezd brány. Nevylučují, že v tomto období vznikly obě hranolové věže, ale neshledávají pro takovou interpretaci žádnou oporu (Janiš – Vrla 2018, 67). Další aktivitu předpokládají až v období rané gotiky, kdy vznikla nad jižním objektem s branou nová hradní kaple a hlavně nový raně gotický palác na severní straně (Vrla 2012, 204 – 205).

Uspořádání vnitřních prostor je možné rekonstruovat pouze částečně. Severní palác byl patrový. Hlavní obytné a reprezentační prostory se nacházely v úrovni prvního patra a byly zaklenuty křížovými klenbami. Stav skladby prostor naznačuje, že se zde mohla nacházet nejméně jedna bytová jednotka, tvořená třemi místnostmi. Ty byly osvětleny jednoduchými nebo sdruženými okny. Na nádvoří straně palácových křídel se nacházel zděný arkádový ochoz, jak dokládají architektonické prvky (Vrla 2012, 204 – 205; podrobněji viz pozn. 42). Nově vystavěná kaple nad průjezdem brány dosahovala vysokých uměleckých kvalit (srovnej např. Janiš – Vrla 2018, 28; Záruba 2014, 102; Kuthan et al. 2018, 380).

Vstup do hradu procházel již několikrát zmiňovanou branou, nad níž se nacházela hradní kaple. Cesta poté pokračovala parkánem a brána, kterou se vstupovalo na nádvoří, se musela nacházet někde v blízkosti západní věže (srovnej Plaček 2001, 142). Horizontální komunikace v úrovni prvního patra palácových křídel zajišťoval zděný arkádový ochoz. Bohužel více informací o komunikačním schématu tohoto hradu pro raně gotické období nemáme.

5.1.4.4 Veverí

Hrad se nachází na dlouhé úzké ostrožně nad řekou Svatkou, respektive Brněnskou přehradou, severozápadně od Brna. Hrad prošel mnoha přestavbami a rozšiřováním západním směrem již v průběhu středověku. Současný stav je výsledkem hlavně rozsáhlé novověké stavební činnosti z 18. století, ale mladších úprav utilitárního charakteru (Plaček 2001, 686 – 687).

Dispozice hradu na konci 13. století byla dvoudílná. Celý areál byl na západě oddělen šíjovým příkopem. V čele severozápadní části se nacházela okrouhlá věž s břitem zapojená do obvodové hradby (obr. 43). Vedle této věže se nacházela hlavní brána. Za ní směrem k jihovýchodu se nacházela dvojice paláců (obr. 44). Obě tyto budovy stavby zcela zanikly a jsou známy pouze z ikonografických pramenů a jejich základy byly odkryty během archeologického výzkumu (Vitula – Stránský 2006, 9, 14, obr. 6 – 7). Jihovýchodně za nimi se nacházelo mezibraní, které obě části oddělovalo. Na konci ostrožny byla samostatně opevněná část, kde byla umístěna dodnes dochovaná hranolová věž. Zde nastíněná podoba hradu není bez problémů. Stavební historie tohoto hradu je velmi složitá. Tato skutečnost se odráží v publikacích diametrálně odlišnými pohledy různých badatelů. Nejčastěji je možné se setkat s verzí, která předpokládá, že čtverhranná věž na konci jihovýchodní ostrožny náležela k nejstarší fázi hradu (např. Konečný 1982, 239 – 243; Plaček 1993). Existují však názory, že tato část vznikla až v průběhu 14. století (Bolina – Doležel – Fedor – Sadílek 2002, 328). Existuje ale i třetí verze, která se opírá o výsledky archeologického výzkumu. Ta předpokládá vznik věže někdy po polovině 13. století (Vitula – Stránský 2006, 14 – 17). Tyto a obdobné spleitosti jsou důvodem, proč zde nebude nastíněn vývoj lokality.

Vnitřní strukturu obytných prostor není možné specifikovat, jelikož palácové stavby zanikly. Částečnou představu máme pouze na základě ikonografie z 18. století, která zobrazuje vnější fasády obou budov. Na jejím základě můžeme konstatovat, že hlavní obytné a reprezentativní prostory se nacházely v úrovni jejího prvního patra.¹⁵⁹ Bohužel o vnitřním dělení těchto prostor nic nevíme. Výjimku představuje odkrytá dělicí zeď v severovýchodním paláci (Vitula – Stránský 2006, 14, obr. 6). Ve stejném paláci M. Plaček spekulativně předpokládá umístění hradní kaple na základě zobrazeného „*enormně vysokého okna*“ (Plaček 2001, 684).

¹⁵⁹ V této úrovni jsou viditelná kružbová okna.

Komunikační schéma je možné určit pouze ve velmi hrubých obrysech. Již zmiňovanou hlavní bránou vedle břitové věže bylo možné vstoupit na nádvoří. Cesta do zadní jihovýchodní části musela procházet mezi oběma protilehlými paláci a dále pokračovala přes nezastavěný prostor mezi oběma částmi dispozice až k další bráně. Jaké bylo řešení jednotlivých stavebních celků, bohužel nevíme. Známe pouze vstup do břitové věže v úrovni prvního patra, který byl odhalen během průzkumů na počátku tohoto století (Plaček 2007, 98).

5.1.4.5 Velké Meziříčí

Hrad ve Velkém Meziříčí se nachází na skalnatém výběžku nad stejnojmenným městem. Části středověkých konstrukcí se nachází v dnešním zámku, který vznikl renesanční přestavbou. Další radikální přestavba proběhla v období baroka. Na přelomu 19. a 20. století proběhly tehdy módní regotizační zásahy (Plaček 2001, 678 – 680).

V raně gotickém období měl hrad téměř pravidelnou obdélnou dispozici vymezenou obvodovou hradbou (obr. 45). Vnitřní zástavbu tvořila nejméně jedna čtverhranná věž umístěná v jihovýchodním nároží. K té přiléhaly dva paláce/palácová křídla na východní a jižní straně dispozice. Druhá čtverhranná věž se mohla nacházet v jihozápadním nároží, které ale během přestaveb zaniklo (obr. 45:A; Eliáš 1994, 38 – 41). V nejstarší, ještě pozdně románské, fázi hradu vznikla nejpravděpodobněji jihovýchodní věž a k ní přiléhající východní palác. M. Plaček předpokládá, že v tomto období vznikla i druhá nárožní věž (Plaček 2001, 678), jejíž existence není prokázána (srovnej Eliáš 1994, 41; Durdík - Bolina 2001, 152, 162). V 2. pol. 13. století vznikl druhý palác/palácové křídlo přistavěný rovněž k jihovýchodní nárožní věži (Eliáš 1994, 39 – 40).

O vnitřním rozvržení zástavby částí bohužel nemáme dostatek informací. Nejstarší románský palác se dochoval pouze v suterénu.

Pokud jeho vyšší úrovně odrážely dělení této části, je možné, že byl tvořen dvěma místnostmi. Z mladšího raně gotického paláce se zachoval suterén a přízemí. Obě dodnes dochované výškové úrovně obsahovaly tři prostory. Suterénní prostory byly zaklenuty valenou klenbou, v úrovni přízemí se ve střední místnosti zachovala křížová žebrovaná klenba. Vedlejší místnost směrem na východ byla zaklenuta valenou klenbou, zatímco místnost na druhé straně byla v tomto období pravděpodobně plochostropá. O tom jak vypadalo první patro, nemáme ani žádné náznaky (Eliáš 1994, 39 – 40; Plaček 2001, 678 – 679).

Stav zachovaných konstrukcí bohužel neumožňuje rekonstruovat komunikační schéma tohoto hradu.

5.2 Charakteristika hradních lokalit řádového státu v Prusku

Přístup k řádovým lokalitám bude částečně odlišný od českých. Budou sledovány stejné kvality (srovnej 5.1), ale z důvodu velkého množství sledovaných hradů bude v první řadě vytvořena jejich databáze, na jejímž základě budou jejich vlastnosti popsány (tato databáze je přiložena, stejně jako další přílohy, na CD. Pokud se v některých aspektech budou některé lokality výrazně odlišovat, bude tato skutečnost zmíněna. Pro lepší orientaci budou tyto části rozděleny do samostatných kapitol. Informace byly získány z obsáhlých kompendií (např. Herrmann 2007, Torbus 2014a, Kajzer – Kołodziejski – Salm 2012), tematicky zaměřených publikací (regionálně např. Wasik 2016, 245 – 313; analýza psaných pramenů vypovídajících o vnitřní struktuře lokalit např. Joźwiak – Trupinda 2012), článků i publikací věnovaných jednotlivým hradům (např. Starski 2016; Wasik 2018a; Wasik v tisku (b); Wiewióra 2012; Wiewióra 2014; Wólkowski 2016 atd.) a v neposlední řadě i vlastním pozorováním, při kterém byly některé poznatky verifikovány. Na rozdíl od českých lokalit zde až na výjimky nebudou zmiňovány jiné interpretační možnosti. Uváděny jsou vždy aktuálnější nebo více pravděpodobné verze (z pohledu autora). Tento přístup pochopitelně zvyšuje míru subjektivity v této části.

Z lokalit, které byly do souboru zařazeny, dominantní část náležela řádu německých rytířů 36 (77 %) a pouze 11 (23 %) je možné spojit s dalšími církevními vlastníky (hrady biskupské a kapitulní). Šlechtické hrady se v této oblasti nevyskytovaly vůbec, jelikož řád nepodporoval vytvoření této vrstvy.¹⁶⁰

5.2.1 Lokalizace a současný stav lokalit

Ze sledovaného vzorku lokalit je velmi patrná vazba na vodní toky, jezera nebo mořské zálivy (64 %), respektive na poloostrovy, ostrovy, terénní hrany v jejich blízkosti. V dominantní poloze na vrcholcích kopců nebo ostrožnách se nacházela pouze menší část (17 %).

Velká část hradů je též vázána na města (62 %), i když až, na výjimky (např. Kwidzyn2/Marienwerder)¹⁶¹ fungovaly jako samostatný organismus. Hrady měly samostatné opevnění, jehož součástí bylo i předhradí (často i více než jedno). Přístup do hradu byl veden samostatně, aniž by byla potřeba projít městem. Hrady tedy fungovaly zcela samostatně.¹⁶²

Velkým problémem je současný stav lokalit. Pouze malá část lokalit zanikla již v průběhu středověku. Jednalo se hlavně o hrady, které se nacházely v těsné vazbě na významná městská centra (např. Toruń/Thorn, Elbląg/Elbing, Gdańsk/Danzig).¹⁶³ Po roce 1466, respektive

¹⁶⁰ Nicméně fungovala zde sociální vrstva do jisté míry obdobná nižší šlechtě (srovnej Biskup – Labuda 1988, 303 – 307), jejich sídla však nejčastěji měla formu lokalit typu motte, např. Plemięta (k lokalitě viz Nadolski 1985)

¹⁶¹ Tento kapitulní hrad se nacházel přímo uvnitř města.

¹⁶² Ke vztahu města a hradů podrobněji Torbus 2014, 350 – 351; nebo Chęć 2007.

¹⁶³ Tento zánik souvisel s počátky tzv. třináctileté války, kdy měšťané zaútočili na řádové hrady. Po obsazení je začali rozebírat a ničit, aby už nemohly být dále využívány (Biskup – Labuda 1988, 409 – 412).

1525, bylo mnoho lokalit upravováno.¹⁶⁴ To postihlo hlavně jejich vnitřní prostory, které sloužily v následných obdobích jiným účelům. Ale na některých hradech byla změněna i jejich silueta, např. Golub/Gollub (obr. 85).

Mnoho lokalit bylo poškozeno v průběhu v 17. a 18. století během polsko-švédských válek. Nedlouho poté, tj. ve druhé polovině 18. století a v průběhu 1. poloviny 19. století, začaly být nevyužité a poškozené hrady rozebírány na levný stavební materiál a zcela zanikly. Další část zanikla v souvislosti s nešetrným nebo cíleným přístupem k těmto památkám v průběhu a po skončení 2. sv. války. Takto zanikla téměř polovina ze všech sledovaných hradů (47 %; srovnej Torbus 2014a, 46 – 48). Tyto dnes nejsou na povrchu vůbec patrné, nebo se projevují pouze jako nízké zříceniny, případně jsou prezentovány jejich základy a pod povrchem zachované části, jež byly odkryty během archeologických výzkumů.¹⁶⁵

Na dalších lokalitách se zachovaly zříceniny o výšce několika poschodí (19 %). Tento stav je možné spojit s lokalitami, které byly využívány ještě v meziválečném období, nicméně podobně jako některé zcela zaniklé byly poškozeny v průběhu nebo po skončení 2. sv. války, např. Neman/Ragnit, a nebyly nikdy opraveny. Další možností, proč lokality nepodlehly rozebírání a dochovaly se jako výrazné ruiny, je, že byly postaveny z materiálu nevhodného pro další využití, tj. velkých granitových kamenů (např. Papowo Biskupie/Bischöflich Papau, případně Kurzętnik/Kauernik).

¹⁶⁴ Rok 1466 se vztahuje ke konci tzv. třináctiletí války, kdy řád přišel o část (hlavně nejstarších) držav, které připadlo polskému království. V roce 1525 proběhla sekularizace řádu a fakticky tak řádový stát zanikl.

¹⁶⁵ Některé z těchto v podstatě zaniklých lokalit obsahují zachovanou část původního areálu, např. hlavní věž (Brodnica/Strasbourg (obr. 83:A), Człuchów/Schöchau) nebo záchodová věž (Toruň).

Část hradů se v různém stavu zachovala do současnosti (34 %).¹⁶⁶ Podobně jako přechozí i ty byly upraveny. Jeden z nejlépe dochovaných s pouze nepatrnými změnami je Lidzbark Warmiński/Heilsberg. Rozsáhlé romantizující změny reprezentuje Malbork/Marienburg. Na druhé straně spektra úprav jsou Barciany/Barten, kde po roce 1945 sídlilo zemědělské družstvo a na začátku tisíciletí zde začala být realizována přeměna na hotel (Herrmann 2015, 133). Dalším extrémem je poté Tapiawa/Tapiau, jejíž část byla na konci 18. století zbořena a zbylé části jsou součástí věžeňského areálu (Herrmann 2015, 155; Torbus 2014a, 48).

5.2.2 Charakteristika stavební podoby hradů a jejich vývoj

V této části budou charakterizovány jednotlivé části hradních jader.

5.2.2.1 Půdorysy

Dominantně se mezi sledovanými lokalitami uplatňuje pravidelný půdorys (72 %). U lokalit s pravidelným půdorysem jasně dominuje čtvercový tvar¹⁶⁷ (82 %), zatímco obdélný tvar je zastoupen o dost méně (18 %).

Další část lokalit má lehce nepravidelný půdorys (11 %), mezi které je možné započítat např. lichoběžník (Grudziądz/Graudenz; obr. 48) nebo pětiúhelník, resp. lichoběžník se seřízlým rohem (Bierzgłowo/Birglau). Mezi nepravidelnými půdorysy (17 %) je vícekrát zastoupen tvar podkovy (Toruń (obr. 47), Bałga/Balga).

5.2.2.2 Palácová křídla

Jak už je obsaženo v definiční podmínce, u všech lokalit se vyskytují nejméně dvě obytná palácová křídla. Ve skutečnosti většina ze

¹⁶⁶ Zařazení do této kategorie nevyklučuje zánik části areálu.

¹⁶⁷ Jako čtvercové jsou v této práci myšleny i faktické obdélníky. Musí ale splňovat podmínku, že delší strana nepřesahuje 110 % kratší strany.

sledovaných lokalit (73 %) obsahovala křidel ještě více, přičemž nejvíce jsou zastoupeny lokality se čtyřmi křídly (59 %). Nicméně na některých lokalitách nebyla všechna křídla obytná, a u některých to vzhledem k současnému stavu není možné posoudit (k vnitřní struktuře obytných částí viz 5.2.2). Palácová křídla byla stavebně propojena. Pouze ojediněle byla zástavba tvořena dvěma samostatnými paláci (Morąg/Mohrungen).

5.2.2.3 Hlavní věže

Více než polovina hradů (55 %) měla věž, kterou je možné označit za hlavní. To znamená, že svojí výškou výrazně převyšovala okolní zástavbu. Většinu z těchto věží je možné zařadit mezi útočištní věže tzv. bergfrity (83 %). Rozměry ani podoba ostatních věží takovou interpretaci neumožňují. Jak ukazuje ikonografie i průzkumy z konce 19. a počátku 20. století, byly věže v Malborku, Kaliningradu a Gdańsku¹⁶⁸ bohatě zdobené. Takže jejich funkce byla z velké části demonstrativní. V některých byly umístěny zvony (v Malborku a Kaliningradu), takže plnily i funkci zvonice hradní kaple/kostela. Jako zvonice katedrály byl využíván i bergfrit v Kwidzynu². Složitá je klasifikace věží hradu Sztumu/Stuhm). Ikonografie ze 17. století ukazuje věž v jihozápadním nároží v sousedství brány, poměrně slabé obvodové zdi zachované přízemní části a ikonografií zaznamenané velké množství oken. Druhá věž v severovýchodním nároží nepravidelné dispozice, odkrytá během archeologického výzkumu v roce 2019, měla analogické rozměry.¹⁶⁹

Umístění těchto věží v rámci hradů bylo různé, ale zcela dominuje pozice v jednom z rohů (75 %) a spojených buď s další zástavbou, anebo

¹⁶⁸ Jak již bylo zmíněno hrad v Gdańsku zanikl již ve středověku a jeho věž je známa pouze z historické ikonografie.

¹⁶⁹ Během stejné výzkumné sezóny byla v sousedství této věže odryta doposud neznámá druhá brána, takže situace je stejná jako v jihozápadním nároží (Wasik v tisku (b)). Na tomto místě je ale třeba zmínit, že hrad v Sztumu je značně netypický a nemá na území řádového státu žádnou analogii (srovnej Wasik v tisku (b)). Další interpretace jistě přinese v současnosti probíhající archeologický výzkum související s jeho plánovanou renovací.

alespoň s obvodovou hradbou. Další polohy jsou zastoupeny značně méně. Ve dvou případech hlavní věž stála samostatně v blízkosti jednoho z rohů (Grudziądz (obr. 48:A), Radzyń/Rehden). Pouze v jednotlivých případech byly tyto věže umístěny uprostřed jedné z obvodových zdí (Wąbrzeźno/Friedeck), eventuálně samostatně bez přímého kontaktu uprostřed nádvoří (Toruń), případně mimo hradní jádro (Kaliningrad).

Hlavní věže byly hlavně čtverhranné (50 %; nejvíce čtvercové a méně obdélné). Dále se vyskytují osmiúhelné (33 %) a okrouhlé (17 %). Tyto údaje platí pro horní část věží, nicméně byly založeny na jiném půdorysu a mění se teprve v průběhu výstavby. Ve dvou případech se mění šestiúhelník na osmiúhelník (Brodnica (obr. 83:A), Człuchów)¹⁷⁰ a ve stejném počtu se hranolová mění na okrouhlou (Reszel/Rössel, Jeziorany/Seeburg). V jednom případě pak nastala změna hranolové věže na osmibokou (Lidzbark Warmiński) a také sedmiúhelná dolní část na horní osmiúhelnou (Gniew/Mewe).

Jak moc vystupují hlavní věže z celkového půdorysu, respektive umožňují aktivní obranu (tzv. flankování), nemá smysl sledovat, Některé věže vyčnívají v podstatě celou svojí hmotou, jiné částečně (v různé míře) a některé jsou zcela zatažené. Jak již bylo zmíněno výše, v případě volně stojící je několik v různých pozicích uvnitř jádra a v jednom případě je hlavní věž dokonce mimo jádro (Kaliningrad).

5.2.2.4 Nárožní věže

Nárožní věže nebyly samozřejmou součástí hradních dispozic. Vyskytovaly se „pouze“ na 30 % lokalit. Většina (59 %) žádnou nárožní věž neměla, i když u části lokalit (11 %) nevíme, jak byla jejich nároží řešena.¹⁷¹ Nicméně část hradů měla zvýrazněná nároží, aniž by se to

¹⁷⁰ V obou případech se věže nacházely v nároží a změna nastala ve výšce obvodové hradby, ke které přiléhaly.

¹⁷¹ V nárožích se nenacházely jen věže, ale i věžice. I když u části z nich se mohly vnitřní prostory nacházet ve vyšších dnes nedochovaných úrovních.

projevovalo v půdorysu. Jednalo se o malé věžičky vystavěné v úrovni třetího (podkrovního) podlaží. Jedna taková se částečně zachovala v Golubu (v jihovýchodním nároží). Další jsou známy z ikonografie (např. Rogóžno/Roggenhausen; Wasik 2016, 286). Na Lidzbarku Warmińskim zdi v nárožích lehce vystupují před linii obvodové zdi a nároží tak zvýrazňují.¹⁷²

Počet nárožních věží se na lokalitách lišil. Obecně je možné charakterizovat, že větší počet nárožních věží mají hrady s větším počtem křídel (většinou čtyřmi). Takových lokalit zaznamenáváme ve vzorku 9 (19 % z celkového vzorku). Na těchto hradech byla obsazena všechna nároží. Počet nárožních věží (nebo věžic) se na těchto lokalitách pohyboval mezi 3 nebo 4 podle toho, jestli byla nebo nebyla přítomna hlavní věž, která zpravidla jednu z nárožních věží nahrazovala (např. Brodnica, Gniew atd). Výjimku v tomto představuje hrad Radzyń, který měl čtyři nárožní věže, ale i hlavní osmibokou věž, která stála samostatně na vnitřní straně v blízkosti severozápadního nároží. Zámek Rogóžno měl pouze dvě nárožní věže na severní straně dispozice. Absence věží na jižní straně může souviset s nestabilním podložím. Jihozápadní nároží bylo dokonce vynecháno a žádná zástavba se v něm nenacházela (Wasik 2016, 286).¹⁷³ Hrady s menším počtem křídel (většinou dvěma, ojediněle třemi) měly maximálně jednu nárožní věž. Takových lokalit je mezi sledovanými hrady 5 (11 % z celkového vzorku). Výjimečně nebyla nárožní věž součástí prvotního plánu, ale byla postavena později, v souvislosti se zvýšením obranyschopnosti a možnosti využití palných zbraní (Barciany).

Na lokalitách, kde bylo větší množství nárožních věží, zcela jednoznačně dominují čtverhranné půdorysy, které vystupovaly z linie

¹⁷² Funkce těchto rizalitů není zcela jasná, ale nejpravděpodobněji vyznačovaly prvotní plán šířky palácových křídel (Wólkowski 2016, 31 – 34). Rohové věžičky vystavěné v úrovni podkroví vznikly až po roce 1442 (Herrmann 2007, 487).

¹⁷³ T. Torbus předpokládá, že toto místo bylo připraveno pro nerealizovanou výstavbu hlavní věže (Torbus 2014, 151).

pouze o šířku zdiva. Pouze hrad Świecie/Schwetz měl okrouhlé nárožní věže, které vystupovaly většinou své hmoty z půdorysu hradního jádra a umožňovaly tak aktivní obranu, tzv. flankování (obr. 54).¹⁷⁴ U hradů, které měly pouze jedinou nárožní věž, byly půdorysy rozmanitější. Dvakrát jsou zastoupeny čtverhranné věže (Kwidzyn1, Morağ). V jednotlivých případech poté byla věž šestiúhelná (Sztum), okrouhlá (Barciany) a se čtvercovou dolní částí, která se ve vyšších partiích měnila na okrouhlou (Herrmann 2007, 731).¹⁷⁵

5.2.2.5 Danskery

Dansker (polsky označované jako gdanisko) je specifickým hygienickým zařízením, které je typické právě pro hrady ve sledované oblasti. Jeho funkce je dostat výkaly mimo hradní jádra. Pro fungování tohoto zařízení byly využívány vodní zdroje (řeky, potoky, jezera nebo mořské zálivy), které tyto nečistoty odváděly. Z tohoto důvodu bylo potřeba tuto část vysunout dále od jádra, se kterým by spojen zastřešeným mostem. Ten vedl z hlavních obytných místností umístěných v prvním patře.

Z pohledu konstrukce mohly být rozmanité. Velmi často byly zděné, ale některé také roubené, hrázděné, případně mohly být různé techniky kombinovány.¹⁷⁶ Z obdobných materiálů a technik mohl být i samotný dansker (např. Neman; Jóźwiak – Trupinda 2009, 360, 367).

Celkově za současného stavu výzkumu víme, že se tato zařízení nacházela na nejméně 48 % hradů z celkového vzorku. Na 30 % lokalit

¹⁷⁴ Tyto věže byly ve třech rozích, ve čtvrtém, severozápadním, se nacházela rovněž okrouhlá hlavní věž.

¹⁷⁵ Tato část se nedochovala a nabízí tak možnost jiné interpretace (Kajzer – Kołodziejcki – Salm 2012, 167).

¹⁷⁶ Kombinování různých stavebních technik je známo např. z hradů Kowalewo Pomorske/Schönsee (Wasik – Wiewióra 2016, 61) nebo Ostróda/Ostrode (Mackiewicz – Mackiewicz 2005, 67).

pravděpodobně nebyly a u 22 % je tato otázka nezodpovězena.¹⁷⁷ Na sledovaných lokalitách se vyskytují dva základní typy tohoto zařízení. První skupinu tvořily danskery o charakteru věže (obr. 84:A). Z celkového počtu lokalit byl tento typ zastoupen na 31 %. Druhý typ byl reprezentován arkýři, které se nacházely na 17 % hradů (obr. 84:B).¹⁷⁸ Tento druhý typ byl velmi často vysunut pouze na úroveň parkánu, zatímco věžovité byly většinou od jádra vysunuty na větší vzdálenost (na Kwidzynu 2 dokonce více než 55 m).

Danskerům je velmi často přisuzována rovněž obranná funkce. Mělo se jednat o místo, kam se měla stáhnout posádka a měla fungovat jako poslední místo obrany (nejpodrobněji na toto téma Chęć 1997). Nicméně většina autorů se shoduje, že tento aspekt je značně přeceňován a využit mohl být pouze na některých lokalitách, kde se nevyskytovala hlavní věž o charakteru bergfritu (např. Malbork), který byl k tomuto účelu jednoznačně vhodnější (srovnej Torbus 2014a, 352; Jóźwiak – Trupinda 2012, 376 – 377).

5.2.2.6 Parkány

Parkány (pol. parcham) byly přítomny na 53 % sledovaných lokalit, byť na 6 % hradů neobíhal celé hradní jádro, ale pouze jeho část. Na 41 % lokalit tato část chyběla a o zbývajících 6 % nám chybí vědomosti. V tradičním pojetí se mělo jednat primárně o prostor využívaný jako obranná linie, a za tímto účelem zde mohla být umístěna artilerie (srovnej Arszyński 1995a, 175 – 176).¹⁷⁹ Novější výzkumy však zjistily, že ještě

¹⁷⁷ Do této poslední skupiny byly zařazeny rovněž lokality, u kterých velká část badatelské obce toto zařízení předpokládá na základě analogií. Nicméně o tom nejsou ani hmotné důkazy a ani se o nich nezmiňují středověké a novověké popisy.

¹⁷⁸ Je pravděpodobné, že arkýřovitých danskerů bylo větší množství, než se dodnes zachovalo. Alespoň se to tak zdá na základě písemných pramenů (Jóźwiak – Trupinda 2012, 375 - 392).

¹⁷⁹ Tento účel je totožný s tím, co uvádí ve svých publikacích T. Durdík (např. 2000, 421).

v průběhu středověku zde byla vybudována nejrůznější zástavba, a to jak obytného, tak i hospodářského nebo provozního charakteru (srovnej Wasik 2015, 273 – 276).

5.2.2.7 Arkádové ochozy a pavlače

Významnou součástí sledovaných hradů jsou komunikační prvky na vnitřní straně nádvoří (k samotnému komunikačnímu schématu viz kapitola 5.2.4). Byly přítomné na všech lokalitách, kde je možné to posoudit (68 % z celkového vzorku).¹⁸⁰ Jejich stavební forma byla různorodá. Nejvíce bylo zřejmě dřevěných pavlačí (44 % z lokalit, kde je tato forma komunikace doložena). Nepatrně méně je poté monumentálních zděných arkádových ochozů (40 %). Část lokalit měla tento prvek stavebně kombinovaný. To znamená, že pouze část byla zděná a zbytek byl realizován ze dřeva. Ze sledovaných lokalit je takové provedení známo z poměrně nízkého počtu (16 %), ale je možné, že tento počet je dán pouze současným stavem výzkumu, který se snaží lokality zařadit do jedné z prvních dvou zmiňovaných kategorií (srovnej např. Herrmann 2007, 320 – 797).

¹⁸⁰ Tyto elementy byly často přítomné i na lokalitách s jediným obytným křídlem, které nebyly zařazeny do souboru analyzovaných hradů (např. Nowe/Neuenburg nebo Olsztyn/Allenstein).

5.2.2.8 Nástin vývoje lokalit v čase¹⁸¹

Nejstarší zděné hrady se začaly objevovat v nejstabilnějších regionech řádového území, tj. v Chelmsku a při pobřeží Viselského zálivu.¹⁸² Za nejstarší hrad s tímto typem konstrukcí je považována Toruń, kde bylo jádro obehnáno zdí někdy v 50. – 60. letech 13. století. Jeho podkovovitý tvar byl ovlivněn starší fortifikací tvořenou sypanými a dřevěnými konstrukcemi. V této podobě by však nebyl ještě zařazen mezi sledovanou skupinu, jelikož jeho jedinou obytnou stavbou byl palác na jižní straně dispozice, který byl již v 60. letech 13. století pravděpodobně opatřen dřevěnou pavlačí (Wasik 2016, 248; Torbus 2014a, 64).¹⁸³ Půdorysně byl tomuto hradu velmi podobný hrad v Bałze. Bohužel

¹⁸¹ Zde popisovaný nástin bude částečně respektovat typologické skupiny, které vyčlenil T. Torbus (2014, 467 – 469) a které jsou pro sledovaný region využívány. Tyto skupiny jsou založeny na chronologickém hledisku, nicméně částečně již neodpovídají současnému stavu výzkumu. Tato typologie je však vytvořena pouze pro jednu část lokalit označovanou jako „komturské“ nebo „konventní“, pro další skupiny označované jako „úřednické“ a „biskupské/kapitulní“ typologické skupiny vyčleněny nebyly. Největším problémem takto vyčleněných skupin je, že jsou rozděleny na základě dynamického systému, což odporuje archeologické metodě (Neústupný 2007). Tyto problémy mohou částečně ovlivnit následující text.

¹⁸² Zděným hradům předcházely fortifikace lehčího charakteru. Opevnění bylo tvořeno zemním náspem bez vnitřní dřevěné konstrukce z vnější strany opatřené kamennou na sucho kladenou plentou. Vnitřní zástavba byla většinou dřevěná (Wasik 2018b, 171 – 173). Tyto fortifikace vznikaly na nově obsazených územích, ale využívány byly v některých případech až do počátku 15. století (Poliński 2007a, 51 - 52; Wasik 2018b, 175 – 176). Na tomto místě je potřeba zmínit, že i na území Čech v rámci kolonizačního procesu spojovaného s řádem německých rytířů vznikl hrad Bradlo (obr. 4), který vykazuje podobné formální znaky jako zde prezentované fortifikace (bez zajímavosti rovněž není formální podobnost opevňovací techniky s hrady označovanými v české typologii jako tzv. přechodného typu; nejpodrobněji Durdík 2007). Tyto prvotní fortifikace byly postupně nahrazovány. Nové lokality byly nejdříve stavěny přímo na místě těchto starších pevností a později v menší nebo i větší vzdálenosti od nich (Poliński, 2007a, 53 – 56; Wasik v tisku (a)). Problémem tohoto procesu je, že v písemných pramenech se názvy lokalit nemění. To znamená, že samotnou přítomnost názvu není možné spojit s existencí zděné formy hradu. Tento stav dodnes působí problémy, a to jednak u lokalit, které zcela zanikly, a také u méně erudovaných publikací.

¹⁸³ Na tu odkazují dodnes zachované pilíře vystupující z linie nádvorní zdi paláce.

současný stav lokality ani výzkumu neumožňuje stanovit blíže chronologii jeho výstavby (srovnej Torbus 2014a, 66 – 69). Dalším hradem přestavovaným do zděné formy byl Starogród/Althaus. Byl založen na půdorysu nepravidelného pětiúhelníku. Nedávné archeologické výzkumy potvrdily, že k transformaci z dřevo-zemní fortifikace na zděný hrad došlo někdy po polovině 13. století (Wasik – Wiewióra 2018, 195).

V dalším období (70. – 80. letech 13. století) byly zakládány nové hrady, rovněž v místech starších řádových fortifikací, které rovněž částečně determinovaly jejich půdorys (Wasik 2018b, 180 – 182). Výsledkem byla lehce nepravidelná jádra hradů v Grudziązu a Bierzgowie a nepravidelné jádro hradu Pokrzywno/Engelsburg, kde kromě starší fortifikace výsledný půdorys značně ovlivnila terénní situace. U těchto hradů je patrný již začátek využívání metrického rozměrování určitých částí, které odpovídají tehdy používaným metrickým jednotkám (Wasik 2018b, 182).

Nejstarší pravidelné hrady se začaly objevovat nejspíše až na konci 70. a v 80. letech 13. století. Jednalo se o stabilní oblast při pobřeží Viselského zálivu. Do této kategorie jsou řazeny hrady v Malborku, Uschakowo/Branderburg, Lochstädt a Kaliningrad/Königsberg.¹⁸⁴ Tyto hrady měly většinou výrazně obdélný půdorys a byla zde plánována tři palácová křídla. Nejlépe z tohoto pohledu je rozpoznán hrad v Malborku, kde byla jednoznačně plánována pouze tři křídla (realizována však pouze severní a západní křídlo, poté nastala změna koncepce; např. Herrmann 2007, 582 – 585; Torbus 2014a, 109 - 113). Některé z těchto hradů (Lochstädt a pravděpodobně též Uszakowo) měly nejstarší útoční věže

¹⁸⁴ T. Torbus řadí do této skupiny také hrad v Elblągu, respektive jeho pokračující realizaci (Torbus 2014a, 94 – 95). Tentýž autor předpokládá (stejně jako další autoři, např. Pospieszny 2014, 120 - 122), že tento hrad byl první (50. - 60. léta 13. století) lokalitou na půdoryse nepravidelného čtyřúhelníku na řádovém území (Torbus 2014a, 94 – 96). Nicméně současný stav výzkumu prozatím takovou interpretaci ani zdaleka neumožňuje (Wasik v tisku (a)).

(bergfrity), které byly vystavěny na čtverhranném půdorysu (Herrman 2007, 371, 571).

V podstatě ve stejné době (80. léta 13. století) vznikaly nejstarší pravidelné dispozice v Chelmsku. Jako nestarší z těchto hradů je většinou uváděn hrad v Papowo Biskupie (obr. 51). A nedlouho po něm byl postaven Lipienek/Leipe a také Rogóžno. Do této skupiny jsou rovněž řazeny hrady v Kowalewie Pomorskim a Golubu, které však byly stavěny až v prvních desetiletích 14. století. Všechny tyto hrady měly čtyři křídla, na jejich nádvorní straně byly přítomny hlavně dřevěné pavlače. S výjimkou Liepienku neměl žádný z těchto hradů hlavní věž. V Golubu byla hlavní věž plánovaná, ale nikdy nebyla realizovaná (Wasik – Wiewióra v tisku; Wasik 2016, 278). V této skupině se také objevují nejstarší nárožní věže/věžice, a to na hradech v Papowo a Rogózně (Wasik 2016, 271, 286).

Největší rozkvět monumentální architektury nastává na konci 13. století, ale hlavně v průběhu celé první poloviny 14. století. Tyto lokality jsou označovány jako tzv. „klasické kastely“. Charakteristické pro tyto hrady je čtvercový půdorys jádra, obvodová zástavba, vnější horizontální komunikace (dřevěné pavlače, zděné arkádové ochozy), hlavní věže (bergfrit), nárožní věže, parkán a dansker (Herrmann 2015, 31 – 34).¹⁸⁵ Mezi klasické příklady této skupiny náleží Gniew, Radzyń, Brodnica, Świecie nebo Człuchów¹⁸⁶ (Torbus 2014, 167 – 222).

Pod vlivem těchto změn popsaných v posledních dvou odstavcích byly v tomto období starší lokality s nepravidelným půdorysem adaptovány, aby se co možná nejvíc stavební formou přiblížily výše zmiňovaným skupinám (tyto změny jsou dobře dokumentované např. v Toruňi (obr.46), Grudziązu, Bierzglowie, Starogródie atd.). Byly na nich

¹⁸⁵ Tyto charakteristické části ale nemusely být přítomné na všech lokalitách v tomto období (viz např. pozn. 186).

¹⁸⁶ U této lokality je nápadná absence nárožních věží (obr. 57)..

dostavovány výše zmiňované charakteristické části.¹⁸⁷ Na nejstarších pravidelných trojkřídlych hradech v blízkosti Viselského zálivu byla v tomto období dostavována palácová křídla i na doposud nezastavěných stranách dispozic (Wasik v tisku (a)).

Okolo poloviny 14. století nastává zásadní změna. Nové zděné hrady se začínají budovat více ve vnitrozemí a na východě řádových držav, které i v této době byly velmi nedostatečně kolonizovány, a i o to byla jejich realizace problematičtější (srovnej Pluskowski 2013, 144 – 147; 187 – 190). Vznikají zde dvě skupiny. Jednu tvoří čtyřkřídle založení, které oproti předchozímu období již neobsahují nárožní věže, parkány a méně se objevují i hlavní věže.¹⁸⁸ Celkově jsou tyto lokality této skupiny oproti předchozímu období více strohé. Do této skupiny patří např. Ostróda (obr. 58), Polessk/Labiau Gwardiejsk/Tapiau, Czerniachowsk/Insterburg, Sczytno/Ortelsburg a Neman (obr. 59), který byl poslední takovou novostavbou před rokem 1410 (dokončený někdy 1408/1409; Torbus 2014, 276; Józwiak – Trupinda 2009, 367). Do této skupiny by bylo možné zařadit, na základě formálních znaků také hrad Barciany, který měl původně plánovaná čtyři palácová křídla, ale nastala změna projektu, a asi i účelu stavby, realizovaná byla pouze dvě (Torbus 2014, 265 – 268; Wasik v tisku (a)). Druhou početně menší skupinou v tomto období jsou hrady, které mají čtvercový půdorys a dvě palácová křídla a bergfrit ve volném nároží. Sem je možné zařadit Działdowo/Soldau (ten měl rovněž jednu nárožní věž), Reszel a Jeziorany (srovnej Herrmann 2007, 246 – 247).

V průběhu 14. století vzniklo několik netypických lokalit s nepravidelným půdorysem, které nemají na řádových územích žádné analogie. Mezi takové hrady je možné zařadit Morağ, Sztum nebo Węgorzewo/Angerburg.

¹⁸⁷ To se však netýkalo nárožních věží, s jejich dostavbou se nikde nesetkáváme.

¹⁸⁸ Výjimkou je Lidzbark Warmiński.

5.2.2.9 Postup stavby

V poslední dekádě se výzkum postupu výstavby dostal do popředí hlavně v oblasti Chelmska (např. Wasik 2016). Na starších lokalitách, myšleno ještě nepravidelných, byl postup výstavby zděných částí více pozvolný a zděné části hradů vznikaly postupně, a to z toho důvodu, že využívaly zpravidla starší zemní opevnění a nepostupovaly tak podle předem plánovaného konceptu. Nicméně i na těchto hradech byly nové části rozplánovány (Wasik 2016, 41 – 43; Wasik 2018, 176 – 185).¹⁸⁹

Nejlépe je dokumentován systém výstavby na nově stavěných dispozičně pravidelných hradech. Před samotnou výstavbou bylo plánované místo pečlivě rozměřeno podle metody *ad quadratum*, jejíž použití podle posledních výzkumů velmi pravděpodobně stojí za čtvercovým půdorysem sledovaných lokalit a pečlivě rozplánovaným celým projektem hradu (obr. 81; Wasik 2016, 49 – 61; Wasik v tisku (a)).¹⁹⁰ Celá výstavba byla jednou stavební fází rozdělena na několik samostatných etap. V první stavební etapě byla postavena obvodová zeď¹⁹¹. V druhé etapě bylo postaveno křídlo, označované za hlavní. Teprve později byla postavena další palácová křídla a dostavěny i další části, např. rozestavěné věže nebo pavlače/arkádové ochozy. Pokud byl na hradě přítomen parkán, byla jeho čelní zeď postavena až v poslední stavební etapě. O tom, že celý projekt byl celý předem rozplánován, svědčí mimo jiné také na některých lokalitách dochované šmorce (Wasik

¹⁸⁹ K rozměření staveb byla využita tehdejší délková míra chelmské stopy, která se vyskytovala ve dvou verzích – stará (31,3 cm) a nová (28,8 cm). Využívání této míry je dokumentováno u velké části staveb, nejen hradů, v řádovém státu, přičemž ve větší míře byla využita novější verze této délkové míry (Herrmann 2007, 114 – 115).

¹⁹⁰ Tato metoda je založena na schématu do sebe vepsaných čtverců, které jsou použity pro definování jednotlivých částí stavby. Tyto čtverce odpovídají rozměrům používané délkové míry (srovnej pozn. 189). Podrobně o této metodě např. Roldán 2012 nebo Łodyńska-Kosińska 1964, 91 – 95).

¹⁹¹ Pokud na hradě byly plánovány nárožní věže nebo hlavní věž, byly i ony vystavěny do výšky obvodové zdi.

v tisku (a). Samotná výstavba byla spojena rovněž s rozsáhlými nivelačními pracemi, které byly preciznější než na starších, půdorysně nepravidelných lokalitách (srovnej Wasik 2016, 63 – 114).

5.2.3 Vnitřní struktura paláců

Struktura palácových křídel byla značně uniformní. Prakticky na všech lokalitách, kde jsme schopni to posoudit, jsou zaznamenána tři nadzemní podlaží.^{192 193}

Přízemí mělo hlavně skladovací a provozní charakter. Velmi často zde byla situována hradní kuchyně (srovnej Torbus 2014a, 359). Tu je možné dodnes na některých lokalitách identifikovat na základě přítomnosti dymníku, nebo jeho pozůstatků (obr. 82:B).

Hlavní obytné prostory se nacházely v úrovni prvního patra. V jednom z palácových křídel se nacházela zpravidla velmi honosná hradní kaple. Podle této její přítomnosti se toto křídlo určuje jako hlavní. Velmi často se na protilehlé straně stejného křídla nachází velká sálová místnost velmi často vytápěná teplovzdušným vytápěním (tzv. hypocaustem. Tyto místnosti se nacházejí na všech hradech, kde je možné to posoudit. V některých z dalších křídel se nacházely rovněž sálové místnosti. Na některých lokalitách jsou zaznamenány také místnosti menších rozměrů.¹⁹⁴ Obytná křídla byla vždy zaklenuta jak

¹⁹² V souboru sledovaných lokalit se odlišuje pouze hrad Węgorzewo, který měl pravděpodobně pouze dvě podlaží.

¹⁹³ V některých případech je patrné, že z důvodu různé výšky zaklenutých prostor v hlavním podlaží se nad hlavními místnostmi nacházelo ještě mezipatro, které vyrovnávalo úroveň v podkroví (např. Radzyń).

¹⁹⁴ Velkým problémem je určení funkce místností v hlavní obytné úrovni, jejichž interpretace není na základě formálních znaků z velké většiny možná. Od 19. století jsou velké prostory v úrovni prvního patra nazývány podle místností klášterních (tj. refektáře, dormitáře, kapitulní síň, infirmary) a malé místnosti označované za obytné místnosti komtura, případně dalších hodnostářů (ne všechny tyto místnosti jsou takto určeny, ale záleží na počtu palácových křídel a v nich přítomných místností a jejich velikosti). Tento přístup je dodnes aktivně udržován

v úrovni přízemí, tak i v úrovni prvního patra. Ne všechna palácová křídla musela být vždy obytná a mohlo jich být dokonce více.^{195 196} Na nádvoří straně se většinou nacházel zděný arkádový ochoz nebo dřevěná pavlač (případně nějaká kombinace obou konstrukcí). Tyto konstrukce však ne vždy obíhaly celý obvod nádvoří, ale spojovaly pouze obytná křídla (srovnej např. Wasik 2018a, 226, 232; Wasik – Wiewióra 2018, 195; Jóźwiak – Trupinda 2012, 288 – 294).

V patrech nad hlavními místnostmi (většinou v podkroví) se nacházely prostory využívané hlavně pro skladování.¹⁹⁷ Často se zde nad

a nekriticky přejímán hlavně mezi historiky umění (srovnej např. Torbus 2014a, 359 – 364). Někteří z nich se snažili i další, prozatím blíže neurčené, místnosti určit na základě této logiky ještě na konci minulého století (viz Pospieszny 1998). Nejnovější analýza dobových písemných pramenů takovou interpretaci neumožňuje, respektive ji silně redukuje. Z písemných pramenů vyplývá, že tento stav neodpovídá skutečnosti (srovnej Jóźwiak – Trupinda 2012, 283 – 392). Sice jsou zde přítomny refektáře a „dormitáře“ (byť se tento název v pramenech neobjevuje), ale nikoliv kapitulní síně (jejich funkci přebíraly refektáře) a infirmary (ty se nacházely v jiných částech hradního areálu). Tato analýza, ačkoliv otevřela cestu k potřebné revizi těchto interpretací, se setkala s kritikou, která se však soustředila na formu, jakou byla prezentována než na obsah samotný (srovnej Torbus 2014b; odpověď Jóźwiak – Trupina 2015).

¹⁹⁵ Např. hrad Świecie měl obytné pouze severní a východní křídlo. Zbývající dvě křídla byly pouze dvoupodlažní (v přízemí jižního se nacházela kuchyně) a měly pravděpodobně pouze hospodářskou funkci (srovnej Wasik 2018a, 225 – 226)

¹⁹⁶ Jako dalším příkladem by mohl být hrad v Papowo Biskupie (obr. 82).. V dobře dochované obvodové zdi západního křídla jsou viditelné šmorce dymníku hradní kuchyně. Nicméně v celé obvodové zdi se nenachází žádný okenní otvor. Viditelné jsou pouze otisky klenby v úrovni přízemí a z líce vystupující kameny pro podporu stropních trámů. Z toho vyplývá, že toto křídlo bylo v úrovni prvního patra plochostropé, zatímco severní (hlavní) i východní křídlo bylo klenuté (zbývající jižní křídlo se zachovalo pouze v úrovni základů a jeho charakter tak není možné posoudit). Dosavadní literatura do toho prostoru umísťovala refektář nebo dormitář (srovnej Torbus 2014, 148 – 149). To je vedeno snahou umístit do prvního patra všechny místnosti, které se běžně nacházely v kláštorech (srovnej pozn. 194).

¹⁹⁷ Výjimku v tomto ohledu představuje Malbork, kde se velká sálová místnost nachází i v úrovni druhého patra. To je důsledek změn poté, co se tento hrad stal sídlem velmistra (který však obýval jinou část celého areálu), a v hradním jádře byla potřeba zřítit větší množství místností různého účelu, ale které však, vzhledem k rozměrům hradu, nemohly být umístěny v hlavním obytném patře (srovnej Torbus 2014, 309 – 312).

obvodovými, ale někdy i nádvořními, zdmi nacházely obranné ochozy, které měly formu relativně úzké chodbičky. Ty ale nemusely být přítomné na všech křídlech. V pozdějších obdobích mizí vnitřní zeď této chodbičky a ochoz byl tak otevřený do prostoru celého podkroví, a to se spojuje s potřebou většího manipulačního prostoru pro obsluhu palných zbraní (srovnej Torbus 2014b, 364).

5.2.4 Komunikační schéma hradních jader

Komunikační schéma je na všech sledovaných hradech velmi uniformní. Po vstupu bránou na nádvoří je umožněn přímo přístup do místností v úrovni přízemí. Z nádvoří je také umožněn přístup na zděný arkádový ochoz nebo dřevěnou pavlač. Tato část struktury umožňuje horizontální komunikaci mezi místnostmi v úrovni prvního patra. Na některých lokalitách byl zřejmě možný přístup do prvního patra z hradní kuchyně (např. Neman, Działdowo atd.). Tento přístup byl umožněn schodištěm v síle zdiva. Toto schodiště ale vždy ústilo na arkádový ochoz, respektive pavlač, a teprve poté do některé z místností této výškové úrovně. Jak byl umožněn přístup do úrovně druhého patra je poznáno o něco hůře, ale většinou je to možné schodišti v nárožních věžích (např. Radzyń, Malbork), nebo schodišti v síle zdi z prostor hlavního patra (Świece, Neman, Działdowo) anebo také schodištěm v síle zdi z arkádového ochozu/pavlače (Neman).

6 APLIKACE TZV. ANALÝZY PŘÍSTUPU NA VYBRANÉ LOKALITY

Na vybrané lokality v obou oblastech byla aplikována tzv. analýza přístupu. Podmínkou využití této metody je dostatečně dobré poznání objektu. Z českých hradů byly vybrány hrady Houska, Zvíkov, Bezděz a Horšovský Týn). Z řádových hradů v Prusku je možné ji uplatnit na hradní stavby v Toruni, Radzyni, Nemanu, Działdowě a Lidzbarku Warmińskim.

Pro tvorbu diagramů jsou využívány zejména publikované půdorysy (např. Steinbrecht 1888; týž 1920; Durdík 2000; Gabriel – Panáček 2000; Kajzer – Kołodziejski – Salm 2012; Torbus 1998 atd.). Ty byly posléze v českých i pruských případech i minimálně zčásti ověřeny na základě nejnovějších.

Výsledné diagramy ukazují značnou podobnost komunikačního schématu mezi Zvíkovem (obr. 65) a Houskou (obr. 66). V obou případech je klíčovým bodem komunikace arkádový ochoz, respektive pavlač. Od obou lokalit se částečně odlišuje Bezděz (obr. 67), kde je pavlač hlavním bodem komunikace pouze u jednoho z paláců. Nicméně další rozdíly jsou dány morfologickou povahou lokality (tzv. purkrabský palác) a vícefázovou výstavbou lokality (paláce na dolním hradě). Nicméně základní schéma, kde je komunikace vedena z nádvoří do hlavních obytných a reprezentativních prostor v prvním patře je zachována. Naopak hrad v Horšovském Týně se svým komunikačním schématem velmi výrazně odlišuje (obr. 68). Dochované části komunikačního řešení na dalších hradech (např. Kamýk nad Vltavou, Písek, Špilberk) naznačuje, že mohlo být řešeno podobně jako na Zvíkově a Housce.

V případě hradů na území historického Pruska se setkáváme s jednotným systémem komunikace, který již byl textově popsán v příslušné kapitole (5.2.4). Ve všech případech je klíčovým bodem komunikace vnější prvek v úrovni prvního patra, tj. arkádový ochoz nebo pavlač (srovnej obr. 69 – 73).

7 VERIFIKACE DOSAVADNÍCH PŘEDSTAV NA ZÁKLADĚ NEJNOVĚJŠÍHO VÝZKUMU

V následujících částech budou ověřeny dvě zásadní ideje, které byly součástí základních východisek této práce. V první řadě to bude ověření samotné teorie T. Durdíka, který předpokládal ovlivnění řádových hradů v Prusku českou hradní architekturou, konkrétně tzv. středoevropskými kastely (k teorii viz kapitola 2.1). Této skupiny, jež se stala cílem dlouhodobé kritiky, se bude týkat druhá část této kapitoly. Toto ověření bude probíhat na základě informací shromážděných v kapitole 4. (v první části mohou být využity také informace v části 5.4).

7.1 Problematické části teorie T. Durdíka

Pokud se zaměříme na ověření teorie T. Durdíka, můžeme konstatovat, že teorie má hned několik velmi slabých míst. Prvním problémem je prezentovaný předpoklad, že hrad v Kaliningradu měl od samého počátku pravidelný, konkrétně měl mít obdélný půdorys. To by odkazovalo na autorovu představu, která z textu vyplývá, že tento hrad byl od samého počátku, tj. v roce 1255, budován jako zděná stavba (Durdík 1993a, 50).¹⁹⁸ To samo o sobě by bylo velmi nezvyklé a neodpovídá to běžnému schématu, jelikož na nově dobytém území takové stavby nikdy nebyly budovány. Naopak v takové situaci byly zřizovány fortifikace lehčího charakteru, které se měly stát v první řadě opěrnými body. Budovány byly obvykle z hlíny, kamene a dřeva, tedy materiálů, ze kterých bylo možné rychle budovat (Poliński 2007b, 163 – 164; Arsyński 2013a, 56 – 58).¹⁹⁹ Zděná stavba na nově obsazeném území nedává smysl také z toho důvodu, že obdobný počín byl v každých podmínkách

¹⁹⁸ Jak vyplývá z narativních pramenů, psaných asi 80 let po těchto událostech, hrad začal být stavěn až po odjezdu krále (srovnej Józwiak – Trupinda, v tisku). Nicméně podle stejné kroniky měl na stavbu hradu král darovat finanční obnos a doporučit místo, kde se má hrad postavit (např. Herrman 2007, 517); K výpravě stručně viz kapitola 4.4)

¹⁹⁹ K těmto fortifikacím stručně viz pozn. 182

organizačně složitým projektem, který potřeboval svou určitou infrastrukturu a specialisty,²⁰⁰ a ani jedno nemohlo být na nově obsazeném území dostupné.²⁰¹ I kdybychom přijali předpoklad budování zděné fortifikace, tak jedině, co by ho spojovalo výlučně s tzv. středoevropskými kastely, byl již zmiňovaný půdorys, přítomnost arkádového ochozu a skutečnost, že se hrad nacházel v nově založeném městě. Na druhou stranu na této (dnes již zaniklé) lokalitě zřejmě zcela absentují nárožní věže, které jsou považovány za jeden z hlavních znaků tzv. středoevropských kastelů (definice viz kapitola 5.1.1).

Nicméně nejpodstatnějším argumentem, který svědčí proti ověřované teorii, je fakt, že tento pravidelný obdélný hrad není totožnou fortifikací, která byla vybudována v roce 1255 a o níž se zmiňují kroniky (např. Józwiak – Trupinda, v tisku). Pozůstatky této prvotní pevnosti byly objeveny během archeologického výzkumu F. Lahrse již ve 20. letech 20. století ve vzdálenosti asi 200 m východně od pozdějšího hradu. Tyto odkryté části skutečně odpovídaly standardnímu schématu fortifikací na nově obsazeném území (viz výše; Lahrs 1956, 11). Na nové místo byl hrad přenesen až v roce 1258.²⁰² Podle zprávy ze začátku roku 1263 měl už minimálně zčásti zděné opevnění.²⁰³ Nicméně jeho zděné pravidelné jádro vzniklo pravděpodobně až v 80. letech 13. století a je zařazován mezi nejstarší pravidelné hrady v stabilizované oblasti Viselského zálivu

²⁰⁰ Tento problém je o to zřejmější, když víme, že na tomto hradě byly použity jako stavební materiál, podobně jako na další hrady v oblasti, velké žulové kameny (základový sokl) a hlavně cihly (srovnej Herrmann 2007, 517).

²⁰¹ Pro srovnání je možné uvést jeden z nejmladších řádových hradů v Niemenu. Zde se začal stavět zděný hrad více než sto let po obsazení oblasti řádem. Okolí nebylo stále dostatečně kolonizováno a nebyla tudíž ani vybudována dostatečná infrastruktura, což působilo stavbě značné problémy (srovnej Józwiak – Trupinda 2009).

²⁰² Podle T. Torbuse se v této poloze nacházel původně stálý tábor křížáckých vojsk, který měl mít i určité protourbánní prvky (Torbus 2014, 132 – 133), pro takovou představu však neexistují žádné opory (srovnej Józwiak – Trupinda, v tisku).

²⁰³ Pravděpodobně se jednalo o vnější opevnění, které vymezovalo pozdější předhradí.

(srovnej kapitola 5.2.2.8; Torbus 2014, 131 – 133, 138; Herrmann 2015, 73).²⁰⁴

Z výše uvedených argumentů můžeme způsob přenosu vzoru mezi oběma oblastmi tak, jak ho nastínil T. Durdík, považovat za zcela vyvrácený. Hrad v Kaliningradu byl postaven nejdříve čtvrt století po křížové výpravě, které se účastnil český král. Důvod, proč tento badatel publikoval tento mechanismus, může být i skutečnost, že lokality si udržovaly svá původní jména, i když se transformovaly na kvalitativně jinou stavbu a i když byly přemístěny na nové místo, které se mohlo nacházet i ve větší vzdálenosti. Z tohoto důvodu je většinou problematické datovat vznik zděného hradu na základě pouhé prezence v písemných pramenech.

Nicméně dalším problémem celé teorie je její spojení s tzv. středoevropskými kastely, které jsou dlouhodobě terčem kritiky. Pokud chceme v této práci ověřit možnost přenosu nebo ovlivnění českou hradní architekturou, je potřeba ověřit nejdříve relevantnost vyčlenění tohoto hradního typu a zda stav jeho poznání takové srovnání umožňuje.

7.2 Verifikace typologické skupiny tzv. středoevropských kastelů ve světle nejnovějšího bádání

Pro ověření této typologické skupiny budou využity popisy lokalit uvedené v kapitole 5.1.1, které obsahují hlavní příklady těchto hradů. Pro přehlednost a zjednodušení byli jednotliví zástupci konfrontováni s definicí. Obdobně bylo postupováno i v případě lokalit, které byly označeny jako možné 5.1.2.

²⁰⁴ Možnosti revize jsou ovšem prakticky nemožné. Hrad byl na konci 2. sv. války značně poškozen. Jeho zbytky byly rozebrány na koci 60. let 20. století v souvislosti se stavbou Domu Sovětů. Nicméně značné části středověkého hradu z 13. století zanikly již v průběhu 17. století v souvislosti s přestavbou na feudální sídlo pruských vládců (Józwiak – Trupinda, v tisku).

Z těchto popisů, a i porovnáním s definicí vyplývá, že zařazení větší části uváděných zástupců do této typologické skupiny je problematické. Celá skupina se opírá hlavně o nejlépe poznané a dochované hrady v Písku a Kadani, ačkoliv ani stav jejich poznání a dochování z nich neumožňuje vytvořit „ideální“ příkladové lokality. Ostatní lokality byly zařazeny na základě dedukce, která se opírala převážně o tyto dvě výše zmíněné lokality. Podrobná analýza však ukazuje, že stav poznání těchto lokalit takové zařazení ovšem nepotvrzují, a naopak zařazení některých hradů do této skupiny se jeví velmi odvážně (srovnej 5.1.1.1.1 – 5.1.1.8.1)

V tom, že zahrnutí do této skupiny je vždy výsledkem subjektivního²⁰⁵ vnímání badatele, nás utvrzuje situace na Moravě. Zde se nacházejí dvě lokality, tj. Moravský Krumlov a Jemnice, které byly v publikaci věnované tzv. středoevropským kastelům zařazeny jako „možné“ (Durdík 1998, 254 – 256). Nicméně jejich známá podoba je definici přibližuje více než některé z výše uvedených zástupců, byť samozřejmě ne všechny elementy jsou objasněny, což vyplývá ze stavu bádání (např. nevíme, zda se zde nacházely arkádové ochozy, respektive jakákoliv forma vnější horizontální komunikace). Hrad v Jemnici ukazuje, jak tenká hranice je mezi jednotlivými hradními typy, jelikož byl dokonce zařazen M. Plačkem mezi tzv. francouzské kastely (např. Plaček 1997, 201), a to na základě přítomnosti okrouhlých nárožních věží, byť bez možnosti aktivní obrany. S tím polemizoval ve své publikaci T. Durdík (1998, 255 – 256), i takovou interpretaci označil za zjednodušení složité problematiky. Nicméně později sám o této lokalitě píše pouze v kontextu tzv. francouzských kastelů (srovnej Durdík – Bolina 2001, 89, 90, 92). Problematickou se v těchto souvislostech jeví rakouská lokalita Marchegg, která byla původně T. Durdíkem zařazena mezi tzv. středoevropské kastely, ale to se opíralo o starší stav bádání (viz pozn. 91). Aktuálně však badatelé předpokládají půdorysné řešení velmi podobné výše zmiňovanému hradu v Jemnici, z tohoto důvodu by měl být i tento hrad

²⁰⁵ V tomto pojetí není subjektivita vnímána jako něco negativního. Důležité ale je, aby způsob, jakým došlo k tomuto zařazení, byl jasně popsán a zdůvodněn.

zařazen do stejné typologické skupiny. Naopak hrady Wiener Neustadt a Hofburg mají blíže k dalším soudobým rakouským lokalitám (srovnej Schicht 2003) než k českým zástupcům.

Když se vrátíme k definici tzv. středoevropských kastelů jako takové, asi nejvíce problematickou částí celé definice je část, která považuje tyto hrady za „primárně“ městské. Tím je míněno, že jejich pravidelná dispozice vychází z pravidelné městské parcelace. Jak už ale bylo v minulosti vícekrát upozorněno, často se hrad nacházel v takové poloze v rámci města, že takové „omezení“ nebylo determinující, a bylo možné postavit hrad jakékoliv dispozice. Pravidelnost spíše vychází se soudobých tendencí než ze snahy hrad dosadit na volné místo pečlivě rozměřené uliční sítě. Pokud porovnáme tuto skupinu s ostatními nově budovanými raně gotickými hrady (viz kapitola 5.1.3) zjistíme, že většina půdorysů je pravidelná, nebo téměř pravidelná, ačkoliv nemají žádný vztah k městům, respektive k městské parcelaci (např. Protivín, Poděbrady, Špilberk, Houska atd.).

Výše prezentované skutečnosti také ovlivňuje celkové vnímání současné hradní typologie. Obecně platí, že typologické dělení má pomoci v práci s velkým množstvím dat a pro jejich následnou práci s nimi. Stav dochování a poznání jednotlivých zástupců tzv. středoevropských kastelů takovou práci však znemožňuje. Na základě toho nemá jeho vyčlenění jako samostatné skupiny opodstatnění. Pokud nebudeme trvat na vazbě na město, otvírá se nám možnost zařadit tuto skupinu do větší skupiny tzv. hradů s obvodovou zástavbou.^{206 207} Tato velká skupina by již obsahovala dostatečné množství využitelných příkladů. Pokud bychom přesto trvali na odlišení této doposud samostatné skupiny, nabízí se její zařazení jako městská nebo kastelová (v případě

²⁰⁶ Nehledě na skutečnost, že sám autor této typologie tzv. středoevropských kastelů je považoval za městskou adaptaci tohoto typu

²⁰⁷ Název této skupiny není nejvhodnější. V této studii je využit primárně proto, že je součástí v současnosti používané typologie.

prokázané přítomnosti většího počtu nárožních věží) varianta tohoto typu. Ale i tak se toto spojení do jednoho celku zdá být nejvíce produktivním z pohledu jeho následného využití. Takto vyčleněná skupina by také přestala rozdělovat některé bezprostředně související lokality, které současné pojetí hradní typologie řadí do různých typologických skupin (nejvýrazněji Písek a Zvíkov).

Na základě výše uvedeného textu můžeme v obecné rovině konstatovat, že využití hradních dispozic je nejvíce logické z toho důvodu, že základní dispoziční rozvržení je patrné i na značně archeologizovaných lokalitách. Nicméně vyčlenění samostatných typů se musí opírat o dostatečné množství příkladů, které budou mít společné znaky, jež budou vždy přítomné.²⁰⁸ Archeologické typy je ale potřeba stále chápat jako umělé struktury vytvořené současnými badateli na základě jejich formálních vlastností. Navrhované nové dělení je rovněž reakcí na požadavek vyslovený V. Razím na revizi současné hradní typologie (srovnej Razím 2013, 144 – 145).²⁰⁹ Zajistí také její využití pro další výzkum, což by měl být základní předpoklad jakékoliv typologické skupiny, a naopak potlačí kritizované problematické části.

8 VÝBĚR LOKALIT PRO VLASTNÍ SROVNÁNÍ

V následující části bude zdůvodněn výběr lokalit pro vlastní srovnání obou oblastí. Tento krok je velmi důležitý, jelikož zásadním způsobem může ovlivnit (a ovlivní) výsledek celé práce. Je třeba si

²⁰⁸ To by hradní typy posunulo blíže monotetickým strukturám (srovnej Neustupný 2007, 128 – 129). Je jasné, že vzhledem ke stavu jednotlivých lokalit není možné vždy předpokládat přítomnost všech definujících znaků a jejich přiřazení do jednotlivých typologických skupin vždy bude výsledkem určité badatelovy subjektivity. Ale pro základní definici jednotlivých hradních typů by měl existovat určitý počet „čistých“ příkladů, o které by se opírala oprávněnost jejich vyčlenění. Tento požadavek mimo jiné nenaplnují právě tzv. středoevropské kastely (viz výše), ale hlubší analýza jednotlivých typologických skupin by jistě poukázala i na další.

²⁰⁹ Revizi systému dispozičních typů předpokládají i další autoři (např. Gabriel 2014, 15).

uvědomit, že v tomto bodě je zvýšená míra subjektivity autora, což zvyšuje potřebu tento krok co možná nejpodrobněji popsat.

8.1 Česká část

Dosavadní porovnání mezi oblastmi bylo porovnáváno s typologickou skupinou tzv. středoevropských kastelů. Ta byla v kapitole 7.2 ověřována a bylo konstatováno, že takto definovaný hradní typ není možné využít ve smyslu archeologické metody, a bylo navrženo její sloučení s hradním typem označovaným jako tzv. hrady s obvodovou zástavbou. Z tohoto důvodu byl pro další postup vybrán právě tento typ. Do této široké skupiny jsou zařazovány v podstatě všechny lokality, které splnily základní formální podmínku (viz kapitola 5.1). Výjimky představují pouze Konopiště zařazované mezi tzv. francouzské kastely, respektive za jeho „nejdokonalejšího“ reprezentanta na našem území“ (Durdík 1998, 62), a také Šaumburk, který je řazen mezi tzv. hrady s plášťovou zdí (Měřínský – Plaček 1988, 235; Durdík – Bolina 2001, 157).²¹⁰ Obě tyto lokality nebudou pro další výzkum využity. Mezi tzv. francouzské kastely jsou T. Dudíkem řazeny ještě hrady Džbán a Nižbor, které však mají podstatně blíže k výše uvedené typologické skupině tzv. hradů s obvodovou

²¹⁰ Je otázkou, jestli je toto zařazení stále aktuální, jelikož byl tento hrad v poslední dekádě cílem intenzivní badatelské činnosti, která přinesla velké množství nových poznatků (srovnej Janiš – Vrla et al. 2018, 260 – 269; Štetina – Vrla 2015; Janiš – Schenk – Vrla 2013). Vážným důvodem pro vyřazení této lokality z vlastního srovnání obou regionů je zejména komplikovanost vnitřní zástavby, která byla rozdělena do několika samostatných částí. Zástavba při západní a východní straně dispozice zřejmě souvisí s leníky olomouckého biskupa, kteří na tomto hradě sídlili (Janiš – Vrla et al. 2018, 261, 265). V literatuře je možné se setkat s označením takových lokalit jako Ganerbenburg (např. Durdík 2000, 142), což ale není možné označit jako hradní typ (srovnej Gabriel 2014, 10). V každém případě zde nastíněná specifičnost této lokality by mohla ovlivnit výsledky srovnání. Torzální dochování

zástavbou, z tohoto důvodu budou v souboru pro srovnání ponechány.²¹¹
212

Jak bylo zmiňováno v kapitole 3, lokality budou srovnávány i na základě vnitřní struktury a komunikačního schématu. Z tohoto důvodu by měla být ve skupině co největší homogenita. U Horšovského Týna i Vízmburku můžeme konstatovat, že se v obou těchto ohledech od většiny lokalit odlišují, a proto ani ony nebudou dále využity.^{213 214}

Bohužel u části zbývajících lokalit máme pouze omezené vědomosti. Z tohoto důvodu pro samotné srovnání budou využity hlavně nejlépe poznané a dochované lokality, tj. Písek, Kadaň, Houska, Bezděz, Špilberk, Kamýk nad Vltavou, Zvíkov, Křivoklát a Buchlov.

²¹¹ Džbán je považován za kombinaci obou hradních typů (Durdík 73 – 76), nicméně stav dochování této lokality i tak minimalizuje možnosti jejího využití.

²¹² Nižbor je mezi tzv. francouzské kastely zařazen „pouze“ z důvodu přítomnosti jedné (nebo možná dvou), dnes již zaniklé okrouhlé věže, jež měla mít schopnost flankovat a jež byla lokalizována pomocí geofyzikální prospekce (Dohnal – Jáně – Kněz – Valenta – Vilhem – Zima 2004, 296, 302, obr. 10), přítomnost tohoto prvku (navíc možná solitérního) není možné považovat za dostatečný argument pro zařazení mezi tzv. francouzské kastely. Naopak zařazení právě mezi tzv. hrady s obvodovou zástavbou by dávalo větší smysl.

²¹³ U Horšovského Týna komunikační schéma zcela jiným způsobem (viz obr. 68) uvnitř stavby se dochovala soustava vnitřních schodišť. Přístup do prvního patra byl možný pouze částečně zahloubeným přízemím, které tak mělo na rozdíl od jiných staveb také komunikační funkci (srovnej 5.1.1.6).

²¹⁴ V případě Vízmburku předpokládá V. Razím veškerou vertikální komunikaci soustavou schodišť umístěných na nádvorní straně paláce. Tato soustava propojovala asi i několik pavlačí, které měla být v několika úrovních. Zároveň již v le zvýšeném přízemí se nacházel reprezentativní sál (srovnej 5.1.3.12).

Pokud se zaměříme na původ zbývajících lokalit, zjistíme, že dominantně se jedná o zeměpanská založení. Pouze dvě lokality jsou spojené se šlechtou (Příběnice a Velké Meziříčí).²¹⁵

8.2 Pobaltská část

V Pobaltské části bude využito všech 47 zařazených lokalit. Stav sledovaných lokalit se různí od téměř zcela zachovalých až po zcela zaniklé, jejichž využití pro možnost srovnání je samozřejmě menší (viz 5.2.1). Ve sledovaných parametrech jsou hrady v této oblasti v podstatě homogenní. Tato skutečnost ztěžuje možnost vytvořit typologii na základě formálních vlastností (srovnej Torbus 2014, 50). Současná typologie z tohoto důvodu není pro tuto práci využitelná, jelikož se opírá o pojmy dynamických systémů.²¹⁶

Vzhledem k tomu, že budou využiti všichni zástupci, jsou zakladateli těchto hradů jak řád německých rytířů, tak i biskupství (struktura obsažena v pozn. 216 věnované používané typologii).

²¹⁵ U těchto lokalit ale není možné za současného stavu poznání obou lokalit poznat komunikační schéma ani funkční rozvržení palácových křídel. Z důvodu odlišnosti těchto elementů byly výše vyřazeny biskupský Horšovský Týn a šlechtický Vízmburk.

²¹⁶ Hrady v této oblasti jsou rozdělovány podle zakladatele na řádové, biskupské a kapitulní. Řádové jsou dále dělené na konventní/komturské a úřednické. Biskupské se rozdělují na rezidenční a rovněž úřednické. Vlastní typologie je vytvořena u badatelsky nejexponovanější skupiny hradů označovaných jako konventní/komturské. Typologie je založena na skupinách lokalit, které vytvářejí geograficky a chronologicky ohraničené celky. Takto vyčleněné skupiny jsou si vzájemně více podobné i na základě formálních vlastností (Torbus 2014, 49 – 52; Herrmann 2007, 240 - 259).

9 VÝSLEDKY NOVÉ SYNTÉZY POROVNÁVAJÍCÍ HRADNÍ LOKALITY V OBOU SLEDVANÝCH OBLASTECH

V následující kapitole budou rovněž na základě porovnání prezentované společné architektonické znaky, které byly doposud nejvíce v centru zájmu badatelské obce, a všechny dosavadní teorie se odkazují právě na tento aspekt staveb. Tato práce, jak již bylo několikrát zmiňováno, bude porovnávat oblasti i na základě strukturování paláců/palácových křídel, a také komunikačního schématu celého hradního jádra, jelikož tyto elementy více podléhají utilitárním potřebám než architektonické, které mohou více odrážet symboliku a demonstrativní složku staveb, zvláště pokud jsou viditelné části hradního areálu.

9.1 Porovnání architektonické podoby

V této části budou představeny konkrétní architektonické části, jež se nacházejí rovněž na hradech v obou oblastech. Potencionálně by mohly být výsledkem přenosu architektonických vzorů mezi přemyslovským královstvím a řádovým státem. Takových společných znaků je v rámci dispozic větší množství. Na druhou stranu některé znaky doposud považované, v rámci teorie T. Durdíka, za společné jsou problematické.

9.1.1 Společné znaky

9.1.1.1 Půdorys

Jako společný znak můžeme jmenovat v první řadě půdorys. Tento bod je cílen zejména na pravidelné dispozice. V českém prostředí se s nimi setkáváme snad okolo poloviny 13. století.²¹⁷ Jedná se zejména o obdélné, méně o čtvercové dispozice, které se vyskytují zřejmě paralelně,

²¹⁷ V analytické části nejsou konkrétní data uvedeny, nicméně zde uvedené data vychází z obecně předpokládaných tendencí (srovnej Durdík – Bolina 2001, 84 – 85).

a nicméně obdélné jasně dominují. Často se setkáváme s drobnou nepravidelností vynucenou terénní situací. O tom, že tato pravidelnost nebyla vynucena nebo determinována přítomností více paláců nebo palácových křídel, svědčí i lokality, které mají pravidelný půdorys, ačkoliv měly pouze jeden palác (např. Strážnice, Uherský Ostroh, Myšenec atd.), a z tohoto důvodu nebyly zařazeny do této práce.²¹⁸

Na řádrových hradech se pravidelné půdorysy začínají zřejmě objevovat na konci 70. let. 13. století. Nejdříve se jednalo o spíše obdélné a teprve později čtvercové dispozice, které se staví s výjimkami až do konce sledovaného období (srovnej 5.2.2.8).²¹⁹ Půdorys je většinou velmi přesný a odchylky u čtvercových dispozic jsou v porovnání s českými lokalitami marginální. Což je důsledek velmi kvalitního rozplánování (za pomoci metody *ad quadratum*; srovnej obr. 81) projektu v jeho počátečních fázích (srovnej 5.2.2.9) a také výměrem staveniště, které takové rozplánování umožňovalo.

Samotný pravidelný půdorys není v Evropě v průběhu 13. století ojedinělým úkazem. Dispozičně podobné lokality nacházíme v několika evropských regionech, což je zřejmě jeden z důvodů, proč je původ řádrových hradů hledán v tolika rozmanitých regionech. Význam tohoto prvku spočívá hlavně v kombinaci s dalšími elementy staveb v obou sledovaných oblastech (viz níže).

²¹⁸ Všechny tyto tři lokality jsou považovány za královská založení (více k Strážnici viz Plaček 2001, 593 – 596; více k Uherskému Ostrohu viz Janiš – Vrla 2018, 272 - 280; k Myšenci více viz Durdík 1995a, 12 – 21), ač u prvních dvou existují i názory na mladší (srovnej Durdík – Bolina 2001, 126, 196), tak aktuální výzkum M. Dejmal a novější průzkum v případě Uherského Ostrohu podávají přesvědčivé argumenty pro jejich původ ve 13. století; ve stejném období ale vznikají i pravidelné šlechtické hrady pouze s jedním palácem, např. Lomnice, Kunštát atd.

²¹⁹ V tom samém období nebo o trochu dříve vznikají rovněž lokality, které se blíží pravidelnému půdorysu, ale jsou částečně ovlivněny terénní situací a také velmi často skutečností, že jsou na stejném místě jako jejich předchůdce z lehčího materiálu (srovnej tamtéž).

Opomenout v této části však není možné ani aspekt, který se pravidelných dispozic týká v obecné rovině. Část badatelské obce dává velký důraz na symbolické vyznění pravidelných dispozic, které podle nich vyzdvihují hlavně politický a ideový kontext (např. Kühtreiber 2009; Schicht 2012).²²⁰

9.1.1.2 Hradní kaple

Další architektonickou částí, která je společná pro obě dvě oblasti, je přítomnost velké kaple, kterou lze jako sakrální prostor určit na základě architektonického rozboru místnosti.

S takovými kaplemi se v českém prostředí na sledovaných hradech setkáváme na konci 50. nebo 60. let 13. století (Záruba 2014, 99). To, proč jsou jako společný prvek předpokládány právě tyto součásti vnitřního vybavení, není samozřejmě sám fakt jejich přítomnosti, ale způsob jejich zakomponování do celkové dispozice. Kaple je velmi často součástí kompaktního bloku palácových křídel, kdy kaple zabírá část jednoho křídla (např. Houska, Špilberk a nejpravděpodobněji také Písek), nebo ojediněle celé kratší křídlo, např. Zvíkov. S takovým řešením se však neseťkáváme u všech sledovaných hradů. U některých lokalit byla kaple připojena k paláci pouze jednou svojí stranou a vystupovala z celkového půdorysu (např. Bezděz, Nižbor). Spíše výjimečně se setkáváme s kaplí, která byla vybudována dodatečně s využitím starších struktur (Buchlov).²²¹ Nicméně některé lokality neobsahovaly kapli, respektive ne na všech je spolehlivě identifikovaná. Některé kaple byly umístěny jak v úrovni přízemí (např. Bezděz, Houska atd.), tak v úrovni prvního patra (např. Zvíkov, Špilberk atd.). Tyto hradní kaple obsahují zpravidla emporu určenou pro hradní nobilitu.

²²⁰ Tyto názory se opírají hlavně o to, že pravidelný půdorys stejně jako kastely obecně navazují na římské vzory (tamtéž).

²²¹ Zde je otázka, jestli tato kaple neměla nějakého předchůdce (srovnej pozn. 158).

Na nejstarších zděných hradech v Prusku byla kaple jednou z nejstarších součástí, která byla v rámci fortifikací zakládána, což souvisí s charakterem jejich uživatele, čili rytířského řádu (Wasik 2018, 173 – 174).²²² I na pravidelných řádových hradech byla kaple budována (spolu s refektářem) hned po výstavbě obvodové zdi jádra v rámci „hlavního“ křídla. Po skončení stavby, respektive dostavby dalších křídel, byla kaple zakomponována podobně jako část lokalit v Čechách (viz výše) do kompaktního bloku hradního jádra, ze kterého presbytář kaple nevystupoval a navenek se tak kaple prezentovala „pouze“ vysokými okny. Výjimku představuje hrad v Malborku, kde část hradní kaple/kostela z půdorysu výrazně vystupuje (obr. 50:B). Tato podoba však nebyla součástí původního plánu, ale součástí změn, které byly provedeny až po roce 1330 (obr. 50:B). V původním plánu byla součástí hradu kaple, která rovněž jako ostatní nevystupovala z celkového půdorysu (srovnej Torbus 2014, 312 – 314; Herrmann 2007, 584). Všechny kaple na řádových hradech se nacházely v úrovni prvního patra. V těchto kaplích se nikdy neseťkááme s emporami, jelikož v tomto prostředí by nenalézaly, vzhledem k charakteru obyvatel, žádné uplatnění.

Na tomto místě je třeba zmínit, že řešení, kdy je kaple, určitelná na základně architektonické podoby, zahrnutá do bloku obvodové zástavby palácového jádra, bylo ojedinělé, které v okolních zemích ani západní Evropě nemělo analogie.²²³

²²² Předpokládat je možné kaple i na starších fortifikacích z lehčího materiálu, jelikož jejich potřeba vyplývá z řádových stanov (srovnej Jóźwiak – Trupinda 2012, 39 – 41).

²²³ V tehdejší prostředí Svaté říše římské, Francie, Polska i Uherska jsou kaple v rámci nejvyššího sociálního prostředí, buď samostatně stojící, nebo jsou k paláci připojené pouze jednou stranou (srov. např. Záruba 2012, 22 – 44).

9.1.1.3 Arkádový ochoz/pavlač

Dalším společným znakem uvnitř celkové dispozice jsou systémy vnější horizontální komunikace v úrovni hlavního obytného patra. Tato část cílí na její fyzickou přítomnost a architektonickou podobu. Je však třeba poznamenat již na tomto místě, že tato součást má též velký význam pro strukturování celého paláce (blíže viz kapitola 9.2) a také, komunikačního schématu (viz kapitola 9.3).

V českém prostředí, se setkáváme jak se zděnými arkádovými ochozy (např. Zvíkov, Písek, Křivoklát, Buchlov), tak i dřevěnými pavlačemi (např. Kamýk nad Vltavou, Houska, Bezděz, Špilberk atd.). Stav dochování části lokalit nedovoluje prokázat, zda se tam tato forma horizontální komunikace nacházela, či nikoliv. V případě Špilberka, kde je doložena při východním křídle dřevěná pavlač, se zdá, že mohl být plánován zděný arkádový ochoz, který však nebyl realizován (srovnej 5.1.3.3). Na dalších lokalitách podobný vývoj někteří badatelé předpokládají (např. Bezděz).²²⁴ Z toho vyplývá, že zděný arkádový ochoz, pokud byl plánován, byl výsledkem až poslední stavební fáze. Je také třeba poznamenat, že ten prvek byl dostavován i na starších lokalitách v rámci stavební činnosti ve 2. pol. 13. století, která se často zaměřovala na zmnožení hlavního obytného prostoru (srovnej Durdík – Bolina 2001, 21 – 22).

S obdobným řešením horizontální komunikace se setkáváme i na řádových hradech v Pobaltí. Rovněž jsou zastoupeny jak monumentální zděné arkádové ochozy, tak i dřevěné pavlače. Jsou zaznamenány i různé kombinace, např. při hlavním křídle byl zděný ochoz pouze při „hlavním“ křídle, a další části byly pouze dřevěné, nebo že spodní část této formy vnější komunikace byla zděná a horní část byla vystavěna za použití dřeva (srovnej Wasik 2016, 239 – 241). Velmi důležité je, že oproti starším představám, které se udržují mezi badateli od 19. století,

²²⁴ Za informaci děkuji svému školiteli F. Gabrielovi

neobíhaly tyto elementy vždy celý obvod nádvoří, ale v některých případech byly pouze při obytných křídlech. Tato skutečnost velmi ovlivňuje další zažité představy, které se v odborné literatuře objevují dodnes. Podobně jako v Čechách i zde byly pavlače a arkádové ochozy dostavovány i na starších, půdorysně nepravidelných, lokalitách (Např. Toruň²²⁵, Pokrzywno, Starogród atd; srovnej Torbus 2014, 52 – 93). O významu této části svědčí i jeho přítomnost na „menších“ lokalitách, které měly pouze jeden palác (bez dalších palácových křídel), které nebyly zařazeny do analyzovaného souboru.

9.1.1.4 Parkán

Do jisté míry je možné považovat za společný znak rovněž parkán. Tato část dispozice byla původně výhradně obranná a zdvojovala hlavní obrannou linii.

Na sledovaných českých lokalitách se s nimi setkáváme pouze v některých případech (např. Písek, Jemnice diskutabilně Špilberk) v žádném případě se nejedná o nedílnou součást většiny hradů. Na druhou stranu je tato obranná součást přítomna i na hradech, které byly z konečného srovnávání vyřazeny (např. Konopiště, Vízmburk, Příběhnice atd.), ale také je častou součástí městských fortifikací (např. Kolín, Mýto, Kouřim atd.). Nejedná se tedy o znak vázaný na konkrétní skupinu hradů, ale je obecnou součástí pevnostního stavitelství.

Na řádových hradech se s nimi setkáváme ve větší míře než v Čechách, konkrétně je tento prvek zastoupen na 53 % sledovaných lokalit. Nejvíce jsou zastoupeny na hradech budovaných v posledních desetiletích 13. a v 1. pol. 14. století (Wasik v tisku (a)). Ve stejné době

²²⁵ V Toruni, před vystavěním zděného arkádového ochozu, nejspíše fungovala dřevěná pavlač, která umožňovala horizontální komunikaci v patře nejstaršího jižního paláce (Torbus 2014, 64; Nawrocki 2005, 15 – 16).

byly dostavovány i na starších nepravidelných hradech (např. Toruň, Grudziądz; Wasik 2016, 252 – 253, 258).²²⁶

Význam jako možného společného znaku není možné přeceňovat. Vyloučit nejde ani nějakou formu autochtonního vývoje (srovnej např. Wasik 2015, 277; Jóźwiak – Trupinda 2001, 224 – 225). Nicméně parkán je obecně považován za typický zejména pro střední Evropu (srovnej Razím 1991, 172). Ale na rozdíl od jiných oblastí byl v Čechách i v Prusku prostor mezi hlavní hradbou a parkánovou zdí vyplněn navezenou zemínou (Durdík 2000, 421; Wasik 2016, 74 – 114). Význam této dispoziční části jako společného znaku však výrazně stoupá, pokud si uvědomíme, že v oblastech, kde jsou hledány vzory pro pravidelné řádové hrady, např. Francie (více k srovnání s touto oblastí viz 9.7.4) nebo jižní Itálie (více k srovnání s touto oblastí viz 9.7.3), se parkány v podstatě neobjevují.

9.1.2 Dříve předpokládané společné znaky

V publikacích T. Durdíka je možné se setkat s několika architektonickými znaky, které měly potvrzovat vliv české hradní architektury na řádové hrady v Prusku. Některé z těchto znaků však, dle autora této práce, byly zmiňovány neoprávněně. V následujících kapitolách bude vysvětleno, z jakého důvodu.

9.1.2.1 Nárožní věže

Jsou jedním z těchto znaků, který byl považován za důležitý. A právě z důvodu přítomnosti nárožních věží byly T. Durdíkem řádové hrady spojovány výhradně s tzv. středoevropskými kastely (srovnej např. Durdík

²²⁶ Nicméně tato součást již v 2. pol. 14. století z pohledu řádu zřejmě ztratila obranný význam, a na hradech v tomto období se již nestavěly (např. Ostróda (obr. 58), Neman (obr. 59) atd.). Ve stejné době jsou v parkánech starších hradů stavěny různé stavby, které omezily její využití jako obranného prvku (srovnej Wasik 2015, 273 – 276).

1993a, Durdík 1995b, 56 – 57; Durdík 1998, 153 – 155; Durdík – Bolina 2001 100 atd.).²²⁷

Nicméně verifikace tzv. středoevropských kastelů nepotvrdila ve většině případů přítomnosti nárožních věží, které byly předpokládány hlavně na základě analogií (srovnej 5.1.1.1.1 – 5.1.1.8.1). Z tohoto důvodu také tato práce používá pro srovnání více reprezentativní vzorek.

To, že nárožní věže/věžice nejsou společným znakem, ukazuje i situace na řádovém území v Pobaltí. Ani zde nejsou přítomny na všech hradech, ale pouze na některých (na 30 % ze sledovaných lokalit). Zřejmě nejstarší jsou zaznamenány na Malborku (obr. 50:A), který byl založen pravděpodobně až na konci 70. let 13. století. Na konci 13. století a v 1. pol. 14. století se objevují častěji, ale i tak v tomto období na některých dispozičně pravidelných hradech nebyly vystavěny (např. Kowalewo Pomorskie, Golub, Człuchow). Pouze v jediném případě se vyskytuje situace, že hrad má čtyři nárožní věže/věžice, a hlavní věž byla v prostoru za jednou z nich (Radzyń).²²⁸ Tento ojedinělý příklad je zmiňován T. Durdíkem v jeho publikaci a navozuje tak dojem všeobecnosti tohoto řešení, které však, jak bylo zmiňováno výše, není zcela přesné. V 2. pol. 14. století se tento prvek na hradech objevuje již jen sporadicky, a to zejména na lokalitách s menším počtem palácových křídel (např.

²²⁷ Kromě článku z roku 1993 nejsou nárožní věže výslovně jmenovány jako společný znak. Nicméně ve všech zmiňovaných pracích jsou jmenovány, ale dogmatické spojování s tzv. středoevropskými kastely toto spojení samo o sobě navozuje, jelikož předpokládaná přítomnost většího množství nárožních věží je aspekt, kterým se tyto hrady měly odlišovat od dalších hradů v Čechách v období rané gotiky.

²²⁸ Je otázka, jestli byl tento hrad původně plánován bez hlavní věže. Obvodová zeď spolu se základy nárožních věží vznikly již v první etapě první fáze. Hlavní věž byla postavena až později (srovnej Wasik 2016, 293 – 398). Podobné změny původní koncepce jsou zaznamenány i na jiných lokalitách (např. Golub – zde byl původně plánován v severozápadním nároží bergfrit, od kterého dokonce vznikly základy, ale věž samotná nebyla nikdy realizována (srovnej Wasik 2016, 278).

Sztum).²²⁹ O tom, že tento prvek nebyl pro řád až tak důležitý, svědčí i skutečnost, že na rozdíl od jiných prvků (např. arkádový ochoz/pavlač, dansker, bergfrit) nebyly dostavovány na starších (nepravidelných) hradech.

Navíc v Evropě i v oblasti Blízkého východu se nachází několik oblastí s fortifikacemi (často též pravidelné dispozice) s větším množstvím nárožních věží, které se mohou hlásit k symbolice antického dědictví. I z tohoto důvodu je určování podobností nebo hledání inspirací na základě tohoto znaku (nejen pro hrady řádu německých rytířů) problematické a může být značně zavádějící.²³⁰

9.1.2.2 Danskery

V neposlední řadě je potřeba zmínit i řešení toaletního zařízení. Jsou typické zejména pro řádové hrady v Pobaltí. Zde jsou zaznamenány dva (srovnej Herrmann 2007, 83 – 84; blíže charakterizovány v kapitole 5.2.2.5).

T. Durdík ve své koncepci zmiňoval tento element jako součást spojující obě oblasti. Konkrétně je toto spojení zmiňováno ve dvou pracích tohoto autora (Durdík 1993a, 49 a Durdík 1995b, 57). Zde je zmiňováno hlavně řešení toalety na městském hradě v Písku. Zde se měly nacházet dvě toalety, které se podobně jako jeden z typů v Pobaltí nacházely na parkánové zdi a byly přístupné z úrovně prvního patra mostem.^{231 232}

²²⁹ Z hradů, které však nebyly zařazeny do této práce (pouze jedno palácové křídlo), je možné zmínit ještě Bytów/Bütow z konce 14. století, který měl nárožní věže uzpůsobené pro použití palných zbraní (Herrmann 2015 191 – 193).

²³⁰ K symbolice architektonických vzorů antického Říma ve středověku např. Smith 1956.

²³¹ Obdobně měla být toaleta řešena na hradě v Myšenci, který však nebyl zařazen do tohoto výzkumu (pouze jedno palácové křídlo), nicméně stav této památky není ideální a tento stav indikuje pouze situace na vnější straně severní obvodové zdi paláce, která naznačuje přítomnost mostu v úrovni prvního patra (Durdík – Sušický 2002, 82, obr. XXIX).

Nicméně je otázka, jestli zmiňované, špatně dochované a do jisté míry i sporné příklady (viz výše a pozn. 231) jsou dostatečné pro prezentování takové spojitosti. Za současného stavu poznání, které však bude složitě jakkoliv prohloubit, se zdá, že nikoliv.

Na dalších hradech v Čechách se nachází záchodové věže i na dalších lokalitách (Bezděz, Nižbor, Jivno a Křivoklát). V prvních třech případech byly však napojeny přímo na palácová křídla a v podstatě se jednalo o klasické prevéty s obezděnou šachtou, které teoreticky mohly mít, kromě své primární funkce, i funkci statickou (Nižbor, Jivno). Na Křivoklátě měla být záchodová věž vázána na hlavní hradbu jádra.²³³

Na řadových hradech měly danskery funkci centrální toalety. Na všech uvedených příkladech v Čechách byly s největší pravděpodobností vázány na konkrétní obytné jednotky (možnou výjimku by mohla představovat záchodová věž na Křivoklátě). Tento rozdíl by ale mohl souviset s rozdílným využíváním hlavních obytných prostor v prvním patře (více k porovnání vnitřní struktury viz kapitola 9.2)

9.2 Porovnání vnitřní struktury obytných paláců/palácových křídel

Tato kapitola se bude soustředit na porovnání vnitřní struktury paláců, respektive obytných palácových křídel.

Opomenuta bude úroveň sklepů, která byla obecně málo sledována v celé této práci. Tato součást celkového organismu byla převážně utilitární a její přítomnost a podoba byla nezřídka výsledkem konkrétních geologických podmínek místa, které bylo pro stavbu hradu vybráno.

²³² Tato informace byla reflektována i v polské odborné literatuře, která se zabývá řadovými hrady (srovnej Chęć 1997, 129).

²³³ Nicméně tato věž byla odkryta pouze v základech v roce 1990.

9.2.1 Přízemí

Přízemí na českých lokalitách je na všech lokalitách, kde to můžeme posoudit, využíváno jako provozní a skladovací prostory, čemuž odpovídá i jejich provedení. Konkrétní funkce není možné na základě formálních vlastností určit. Výjimku představují hrady, kde je možné předpokládat přítomnost teplovzdušného vytápění (např. Kamýk, pravděpodobně také Bezděz²³⁴), jelikož musíme v této úrovni předpokládat přítomnost jeho pece.²³⁵ Na lokalitách je nápadná absence kuchyní datovatelných do sledované raně gotické fáze, což ale může být důsledek stavu dochování jednotlivých lokalit, případně mladších přestaveb. Na některých hradech se již v úrovni přízemí nacházela kaple, které tak představují odlišnost od utilitárního využívání této úrovně (ke kaplím jako architektonickému znaku viz kapitola 9.1.1.2).

Přízemní prostory na hradech v Prusku byly využívány obdobně. Rovněž charakter místností odpovídá provozní a skladovací funkci. Pod „hlavním“ křídlem se většinou nacházela pec teplovzdušného vytápění, která ohřívala místnost nad ní. V přízemí jednoho z křídel se rovněž nacházela kuchyně. Konkrétněji by bylo možné určit funkci dalších místností na základě písemných pramenů, které však většinou odrážejí stav pozdního 14. – 15. století, případně také raného novověku (srovnej Józwiak – Trupinda 2012, 267 – 283).

9.2.2 První patro

Na českých lokalitách se v prvním patře nachází hlavní obytné a reprezentativní prostory. Ty jsou na všech lokalitách, které byly zařazeny

²³⁴ Na Bezdězu přítomnost tohoto typu zařízení předpokládá M. Hauserová (2014, 67 – 69, obr 12). Jí navrhované řešení by mělo význam nejen pro hlavní obytnou úroveň v prvním patře, ale i pro úroveň v podkroví.

²³⁵ Pec tohoto zařízení byla dokumentována na hradě v Myšenci, do této práce nezařazeném (viz pozn. 231; např. Hauserová 2003, 58 – 63)

do tohoto výzkumu a na kterých to stav jejich dochování umožňuje určit, tvořeny typickou sestavou bytových jednotek (blíže viz pozn. 42). Součástí těchto jednotek je v některých případech velký sál. Horizontální komunikaci mezi jednotlivými obytnými jednotkami, případně palácovými křídly často zajišťoval zděný arkádový ochoz, případně dřevěná pavlač. Kromě obytné měly tyto jednotky, respektive jejich vstupní sálky, rovněž komunikační funkci, jelikož se zde nacházelo schodiště zajišťující přístup do druhého patra. Kromě obytných jednotek se v této úrovni nacházela na některých hradech kaple (ke kaplím jako architektonickému znaku viz kapitola 9.1.1.2).

I na hradech v Pobaltí se hlavní obytné prostory nacházely v úrovni prvního patra. Nacházelo se zde několik velkých sálových místností. A také několik menších místností (k interpretacím funkce těchto místností na základě písemných pramenů viz Jóźwiak – Trupinda 2012, 310 – 375). Jejich skladba se mírně lišila podle toho, kdo byl uživatelem těchto hradů.²³⁶ Toto rozdělení se týká pouze obytných křídel. Nicméně jak vyplývá z nejnovějších výzkumů, některá křídla mohla mít pouze hospodářský charakter (podrobněji viz kapitola 5.2.3).

Podobně jako v Čechách i na hradech v Prusku byla využívána vnější horizontální komunikace (arkádové ochozy nebo pavlače), která však nemusela spojoval všechna křídla hradního jádra, ale pouze ta obytná. Podobně jako u lokalit v Čechách i zde byla v některých obytných místnostech přítomna schodiště umožňující vertikální komunikaci do úrovně druhého patra. Všechny ze sledovaných hradů, na kterých to jejich

²³⁶ Na lokalitách řádu, biskupů, kapitul, případně podřízených úředníků, je možné pozorovat určité kvalitativní rozdíly, které však nevytvářejí mezi sebou pevné hranice. Nicméně největší rozdíly jsou patrné u hradů spojovaných s biskupy (srovnej Herrmann 2007, 240 – 247, 250 – 259; tamtéž katalog lokalit 320 – 797), i tak ale není možné je od ostatních oddělit na základě formálních znaků.

současný stav dovoluje, je možné určit přítomnost kaple v této výškové úrovni.²³⁷

Na tomto místě je potřeba se vyjádřit k představě T. Durdíka, který předpokládal přímou souvislost skladby místností přítomných na hradech v Čechách a v oblasti Pruska (srovnej Durdík 1993a, 49; Durdík 1995b, 56 – 57; Durdík 1998, 155). To se nezdá být pravděpodobné, jelikož na řádových hradech se nevyskytují typické bytové jednotky, se kterými se setkáváme v Čechách. Pouze z původního článku T. Durdíka (1993a, 49) vyplývá, že tímto spojujícím článkem by měla být přítomnost velkých sálů. Jak bylo zmíněno výše (a zároveň v kapitole 5.2.3), na řádových hradech se těchto prostor zpravidla nachází větší množství. Na sledovaných lokalitách v Čechách se většinou setkáváme pouze s jediným sálem, a to pouze na některých lokalitách (pouze na hradě v Písku byly takové sály dva). I když se v poslední době podařilo na hradech lokalizovat další velké sály (srovnej Záruba 2016b), tak toto spojení stále vzbuzuje pochybnosti. Skladba místností na řádovém území spíše odráží specifické potřeby svých obyvatel, než že by měly být důsledkem přímé inspirace.

9.2.3 Druhé patro

Na sledovaných lokalitách v Čechách se tato úroveň dochovala pouze u některých lokalit. Nejlépe je zachována na Bezdězu, částečně také na Písku a Housce. Na Bezdězu měla tato úroveň pomocnou obytnou funkci (srovnej kapitola 5.1.3.2).²³⁸ Na Housce vzhledem k charakteru oken v této úrovni je možné předpokládat podobné využití. V Písku jsou dnes okna střílnovitého charakteru, dnešní stav je výsledkem pozdně gotických úprav, ale raně gotická okna nemohla být podle T.

²³⁷ S výjimkou hradu Kwidzyn2, kde hradní kaple byla nahrazena stavbou katedrály (obr. 61).

²³⁸ Tomuto předpokladu by odpovídalo rovněž řešení teplovzdušného vytápění prezentované M. Hauserovou (2014, 67 – 69, obr 12), zmiňované již v pozn. 234.

Durdíka větší (Durdík 1998, 185).²³⁹ Takto prosvětlený prostor měl pravděpodobně skladovací a obrannou funkci. Obrannou funkci lze, přinejmenším zčásti, předpokládat i na předchozích dvou příkladech.

Na řádových hradech byl tento prostor využíván primárně k obraně a skladování (viz kapitola 5.2.3; Jóźwiak – Trupinda 2012, 415 – 420). Obytná funkce nebyla v této úrovni potřebná (menší diference obyvatel hradu). Po obvodu se často nacházely chodbičky, určené pro obranu hradu. V pozdějších obdobích vnitřní zeď této chodbičky mizí (srovnej kapitola 5.2.3). Na českých hradech se s obdobnými chodbičkami nesetkáváme, respektive na žádné z lokalit nejsou doloženy, a ani na jejich existenci nic neodkazuje.

9.3 Porovnání komunikačního schématu

Komunikační schéma hradních jader bylo u českých lokalit popsáno v textu a u nejlépe poznaných vytvořeny digramy tzv. analýzy přístupu, které graficky vyjadřují toto schéma (Zvíkov, Houska, Bezděz). Tyto grafy ukazují poměrně jednotný systém, jehož klíčovým místem je arkádový ochoz, případně pavlač. Ty zprostředkovávají veškerou komunikaci v této úrovni. Přístup na tento klíčový prvek byl vždy přímo z nádvoří. Vertikální komunikace tedy zpravidla neprochází vnitřkem paláců.²⁴⁰ U mnoha lokalit bohužel není možné rozpoznat komunikační schéma jako celek. Nicméně jejich dochované části v ničem neodporují výše nastíněnému systému (např. Kamýk nad Vltavou, Písek, Špilberk). Obdobně mohly být řešeny i na dalších hradech, kde však pro sledované období máme jen dílčí informace (např. Křivoklát, Buchlov, Kadaň). Na Bezdězu byla pavlač

²³⁹ Bohužel tato část hradu nebyla autorovi této práce zpřístupněna, a nebylo ji tak možné ověřit.

²⁴⁰ Výjimku představují lokality kde je kaple přítomna již na úrovni přízemí. Zde byla možnost alternativního přístupu do prvního patra, respektive na emporu kaple (např. Bezděz, Houska, pravděpodobně také Nižbor). Nicméně jak bylo zmiňováno již dříve, tento přístup nelze považovat za hlavní komunikační tah, ale byl využíván spíše jen pro liturgické účely.

využita pouze při největším tzv. Královském paláci. Zbylé tři paláce byly přístupné z nádvoří do úrovně prvního patra.^{241 242} U obou paláců při severní straně dispozice to nebylo obtížné, jelikož byly založeny níže ve svahu a úroveň prvního patra byla v podstatě v úrovni středového nádvoří. U jihozápadního paláce je ovšem jasně patrná snaha o takové komunikační řešení, jelikož v jeho nádvořní zdi, původně hradbě, byl vylámán vchod do této úrovně, který byl s nádvořím spojen dřevěným schodištěm. To potvrzuje důležitost tohoto řešení, které bezprostředně souvisí se striktním funkčním rozdělením jednotlivých úrovní zmiňovaném v kapitole 9.2.²⁴³ Podstatně méně je poznána vertikální komunikace do druhého patra. Pouze na Bezdězu a v Písku se tato situace dochovala. V obou případech (na Bezdězu opakovaně) byl přístup ze vstupního sálku, respektive velkého sálu, bytové jednotky. Jak tato komunikace byla řešena na dalších hradech zařazených do této práce, nevíme.

Popis komunikačního schématu hradů na území Pruska se nachází v kapitole 4.2.4. I zde bylo pro vybrané, dobře poznané, lokality možné vytvořit diagram tzv. analýzy přístupu. Z něho vyplývá, že komunikační schéma je v podstatě totožné s tím, které bylo využito na sledovaných hradech v české části této práce. I zde jsou z nádvoří dostupné místnosti v přízemí. Týž systém přístupu do prvního patra zprostředkovaný arkádovým ochozem nebo pavlačí, které jsou klíčové pro horizontální komunikaci v prvním patře. Obdobně je veden přístup do druhého patra,

²⁴¹ U severozápadního paláce nádvořní zeď zanikla, nicméně vzhledem k morfologické situace je tento předpoklad opodstatněný (viz níže)

²⁴² Jak bylo zmiňováno v kapitole 5.1.3.2 oba západní tzv. manské paláce, vznikly později

²⁴³ Zde popsanou situaci podtrhuje skutečnost, že v celé této nádvořní zdi, do výšky původní hradby, byl, krom tohoto vstupního otvoru, proražen už pouze jeden v úrovni přízemí tohoto paláce, který umožnil jeho využití, ale žádná okna, ta jsou na této straně až v druhém patře, tedy nad úrovní původní hradby. Pokud by výše popsaná situace nebyla pro celý systém komunikace důležitá, nebyl by problém prorazit vchod pouze na úrovni přízemí, ale vést vertikální komunikaci mezi přízemím a prvním patrem vnitřkem tohoto paláce.

tj. z místností v hlavním obytném patře. Známa jsou rovněž schodiště přístupná přímo z arkádového ochozu, respektive pavlače. Takové řešení na sledovaném vzorku hradů v Čechách neznáme, ale to může být důsledek stavu zachování sledovaných raně gotických hradů a nelze ho zcela vyloučit. Bohužel nevíme, jak na hradech v Prusku komunikačně fungovala křídla v hradním jádře, která nebyla obytná. Jejich existence byla identifikována teprve během nedávných výzkumů. Jisté ale je, že v některých případech se při jejich nádvoří zdi nenacházel ani arkádový ochoz a ani pavlač (např. Świecie; další možné příklady viz Józwiak – Trupinda 2012, 290 – 294). Tuto otázku bude potřeba řešit v budoucnu, byť současný stav lokalit takový výzkum může ztěžovat.

9.4 Historické situace

V kapitolách výše byly popsány společné znaky mezi hrady v Čechách a na řádovém území v Prusku. Nicméně je velmi důležité, zda byl pro takové ovlivnění prostor na základě historické situace. Propojení mezi oběma oblastmi byla věnována kapitola v historické části (kapitola 4.4). Jak je v této části zaznamenáno, spojení mezi oblastmi bylo velmi těsné, respektive českomoravská bailie byla jako jediná, od 30. let 13. století, přímo podřízena pruskému zemskému mistrovi a měla vytvářet hospodářské zázemí pro nově vznikající řádový stát. Tato úzká vazba je v písemných pramenech dobře patrná až do přesídlení velmistra řádu do Malborka na začátku 14. století (propojení obou oblastí však pravděpodobně pokračovalo i nadále; blíže viz kapitola 4.4 a pozn. 25). To znamená v době, kdy se formoval typ pravidelného řádového hradu. V písemných pramenech je patrný i značný pohyb řádových hodnostářů mezi oběma oblastmi. A často jsou přítomni také na dvoře posledních Přemyslovců, se kterými jsou dominantně spojovány hrady zařazené do této práce. Takto prezentovaný vztah představuje v podstatě ideální stav pro možnost přenosu nejen architektonických vzorů.

10 NOVĚ FORMULOVANÁ TEORIE VZÁJEMNÉHO VZTAHU

V kapitole 7.1 byly představeny problémy a slabá místa, které obsahovala doposud nejvíce citovaná teorie T. Durdíka (1993a). Tyto nesrovnalosti se jeví jako natolik zásadní, že jsou zmiňované formě považovány za neudržitelné. Z tohoto důvodu vyplývá potřeba toto spojení znovu popsat. Odmítnuto bylo výlučné spojení s hradním typem označovaným jako tzv. středoevropské kastely a jako nosné se jeví srovnání s tzv. hrady s obvodovou zástavbou, které jsou považovány za vůdčí typ královských hradů v období posledních Přemyslovců (srovnej Durdík – Bolina 2001, 153).²⁴⁴

V předchozích kapitolách (9.1 – 9.4) byly prezentovány znaky, jež je možné označit jako společné. S původní teorií se však překrývá pouze zčásti. Doposud bylo toto spojení hledáno pouze na úrovni architektury, jelikož se jedná o složku, která je nejlépe viditelná. Celkem byly zaznamenány čtyři prvky, jež bylo možné označit za společné, tj. pravidelný půdorys, přítomnost velké hradní kaple zakomponované do bloku hradního jádra, přítomnost zděného arkádového ochozu nebo případně dřevěné pavlače a také přítomnost parkánu. Tyto znaky nejsou samy o sobě výlučné, ale jejich kombinace se jeví v kontextu srovnání jako nenáhodná. Naopak nárožní věže se nejeví ani v jednom z regionů jako signifikantní část dispozice.²⁴⁵

Za všech společných znaků se jeví jako stěžejní přítomnost arkádového ochozu/pavlače. Přítomnost tohoto prvku působí jako klíčový bod komunikace, a to jak vertikální, mezi úrovní přízemí a prvním patrem, tak i horizontální (v úrovni hlavního obytného patra). Jeho přítomnost

²⁴⁴ V kapitole 7.2, věnované ověření tzv. středoevropského kastelu, bylo navrženo spojení obou skupin, jelikož vykazují velké množství společných znaků, případně jejich hierarchizace (tj. vydělení variant) v rámci této typologické skupiny.

²⁴⁵ Mezi českými lokalitami se s nimi setkáváme pouze v několika případech. Na území Pruska je jejich přítomnost zvýšená na konci 13. a v první polovině 14. století, ale i tak byly zakládány nové hrady bez nich.

rovněž umožňuje striktní funkční oddělení jednotlivých výškových úrovní. Tyto znaky se jeví jako důležitější než architektonická podoba, jelikož v obou případech se jedná o praktická řešení, která v podstatě nejsou nositelem symbolických a propagandistických sdělení.

Důležité je, že i přes značnou podobnost ale nelze toto propojení chápat jako cílený přenos hotové architektonické formy. Typ dispozičně pravidelného hradu s množstvím charakteristických znaků vznikl s největší pravděpodobností přímo v Prusku.²⁴⁶ Zvolený projekt byl výsledkem mnoha vlivů a také specifických potřeb řádu. Konečná forma a její dogmatické uplatňování v takovém rozsahu nemá v celé Evropě analogie.²⁴⁷ Výše zmiňované a popisované znaky mohly být v tomto projektu uplatněny jako vhodné prvky osvědčené na hradech v přemyslovských Čechách.

Vzhledem k velmi silnému spojení mezi oběma sledovanými oblastmi tak, jak je patrné na základě písemných pramenů, není potřeba sledovaný proces spojovat s jednorázovou událostí, jakou byla relativně krátkodobá křížová výprava na přelomu let 1254/1255. Navíc když připomeneme fakt, že hrady s pravidelným půdorysem se začaly v této

²⁴⁶ S obdobným pojetím z nedávné doby je možné se v odborné literatuře setkat, např. Ch. Herrmann (2007, 198 – 199), který ho považuje za výsledek rozhodnutí některého z řádových orgánů. Místní vývoj řádových hradů zmiňoval také např. K. H. Clasen, který však předpokládal, že tento hradní typ byl výsledkem kontinuálního vývoje (Clasen 1927, 188). Toto pojetí je dnes odmítáno, jelikož neexistuje žádný mezistupeň mezi staršími nepravidelnými a mladšími pravidelnými řádovými hrady, které tato koncepce předpokládala. D. Menclová na druhou stranu předpokládala autochtonní vývoj řádových hradů z hradištní tradice, která jim na stejném území předcházela (Menclová 1976, 49). I tato představa je za stávajícího stavu poznání neaktuální.

²⁴⁷ Obecně se předpokládá, že tento typ hradu je geograficky omezen na historické území Prus a Livonska. Nicméně v Čechách se nacházejí dvě lokality, jež vykazují jisté podobnosti. Jedna se nacházela v Praze (např. Olmerová 1982; Ječný – Olmerová 1992, 36 – 50) a další v Blatně u Chomutova (Derner – Crkal 2012). Nicméně současný stav ani jedné z nich neumožňuje dostatečné srovnání s hrady v Pobaltí.

oblasti budovat až za více jak 20 let. K ovlivnění mohlo dojít v podstatě kdykoliv v průběhu 2. pol. 13. století.

Zde prezentované pojetí ve svém důsledku odpovídá původnímu pojetí koncepce T. Durdíka, který zdůrazňuje, že česká hradní architektura měla „pouze“ vliv, i když významný, na formování pravidelných řádových hradů. Nicméně jak z předchozích kapitol vyplývá, tento proces proběhl jinak, než bylo doposud předpokládáno.

Výše představená koncepce ale stále zůstává pouze teorií. V této práci autorem představené argumenty ukazují na mnohem hlubší a na první pohled ne zcela patrné podobnosti vnitřního funkčního členění i komunikačního systému, které doposud nebyly nikdy využity a mohou tak inspirovat další výzkum. Nicméně i tak je ale potřeba se smířit s faktem, že otázky spojené s původem pravidelných řádových hradů v Prusku nebudou nikdy dostatečně uspokojivě vyřešeny a vysvětleny.

10.1 Srovnání s dalšími teoriemi zabývajícími se původem hradních lokalit v Prusku

I když je podle autora této práce výše nastíněná teorie nejpravděpodobnější, je potřeba se vyrovnat i s dalšími, které se věnovaly genezi řádových hradů. Pro toto srovnání byly vybrány hlavně ty, které se v literatuře objevují nejčastěji. Tato komparace, jež bude odrážet nejnovější poznatky, může ještě umocnit dojem z výše prezentovaných výsledků.

10.1.1 Srovnání s kláštéry

V první řadě je to koncepce, že řádové hrady jsou v podstatě opevněné kláštéry a jejich podoba je odrazem této architektonické formy (např. Clasen 1927, 187). Nicméně i další autoři se zmiňují o souvislosti určitých součástí dispozic odvozených od klášterů, např. arkádový ochoz (např. Pospieszny 2014, 172 – 174), souvislost s církevní architekturou je

také zmiňována na základě přítomnosti dekorativních prvků, které se vyskytují jak na klášterech, tak na řádových hradech (Torbus 2014, 349).

Nicméně toto pojetí je nepřesné a zavádějící. Pokud bychom předpokládali, že areál řádového hradu je klášterem, tak pravidelné hradní jádro by bylo klauzurou. Na první pohled se tato souvislost může zdát přitažlivá, ale neodpovídá realitám. Pokud bychom přijali, že hradní jádro plnilo funkci klauzury, znamenalo by to, že bylo přístupné pouze členům řádu. Na základě písemných pramenů však můžeme konstatovat, že tomu tak nebylo, a mohli se zde vyskytovat i osoby, jež neměly s řádem nic společného.²⁴⁸ Dalším zásadním rozdílem je, že v klášterech se hlavní místnosti nacházejí v přízemí, zatímco na řádových hradech jsou místnosti využívané řádovou komunitou v úrovni prvního patra. Ani v této úrovni ale nelze jednoduše hledat prostorovou „kopii“ klášterní architektury, což je dodnes živý pozůstatek z období počátku vědeckého zájmu o tyto stavby v 19. století. (srovnej pozn. 166), i když funkce některých místností je s těmi klášterními v podstatě totožná (např. z písemných pramenů známý refektář).

Obdobným problémem je rovněž arkádový ochoz na nádvoří. Německá literatura pro ně používala termín „*Kreuzgang*“, což je výraz pro křížovou chodbu. Polská odborná literatura tento termín v podstatě přejala a používá termín „*krużganek*“.²⁴⁹ Z tohoto důvodu část badatelské obce stále předpokládá liturgický význam této části (dlouhodobě na toto téma Pospieszny 1999, 377 – 380; týž 2004, 157 - 158 nebo týž 2014, 172 – 174²⁵⁰). To však neodpovídá novějším výzkumům, na jejichž základě se

²⁴⁸ Jako příklad může posloužit zpráva z roku 1448. Ta hovoří o setkání jednoho z řádových hodnostářů s kupcem z Toruně a jeho doprovodem, při kterém řešili finanční záležitosti. Toto setkání se odehrálo na arkádovém ochozu malborského hradu (srovnej Józwiak – Trupinda 2012, pozn. 133). Pokud by tato část byla striktně uzavřena, tak by se toto setkání jistě odehrálo na jiném místě.

²⁴⁹ Tento výraz se však používá obecně jako pro nádvoří otevřené chodby.

²⁵⁰ Jedná se pouze o část teorie tohoto autora a další se vztahuje k hradům jižní Itálie a Sicílie (blíže této teorii viz kapitola pozn. 259).

jeví, že arkádový ochoz, minimálně na části lokalit neobíhal celé nádvoří, což by pravděpodobně narušovalo jeho předpokládanou liturgickou funkci. Ve středověkých písemných pramenech se většinou setkáváme s označením „gang“ a z kontextu vyplývá, že se jednalo pouze komunikační řešení (Joźwiak – Trupinda 2012, 283 – 294).^{251 252}

Jako souvislost monastické architektury (zejména cisterciácké) s řádovými hrady se často zmiňuje dekorativní výzdoba hradů, zejména nejstarších pravidelných na pobřeží Viselského zálivu (např. Torbus 2014, 349, 372 – 373). Tato souvislost je demonstrována hlavně na kláštorech Chorin, Lehnin v Braniborsku a Kołbacz/Kolbatz v Pomořansku (dnes v Polsku województwo zachodniopomorskie). To ukazuje pouze to, že se na stavbách podíleli specialisté, s dřívější zkušeností z cisterciáckých staveb, které byly budovány ze stejného materiálu, tj. cihel. Využití hutí blízkých duchovním řádům, zejména cisterciákům, není ve 13. století neobvyklé a setkáváme se s ním ve více evropských regionech.²⁵³ Nicméně využití těchto specialistů nelze brát jako argument pro ovlivnění projektu řádových hradů v Prusku monastickou architekturou, jelikož v jiných evropských zemích tomu také tak není.

²⁵¹ Jedinou výjimkou je Malbork, kde se skutečně setkáváme s označením „*cruzegange*“ nebo „*cruczegank*“ (Joźwiak – Trupinda 2012, 284 – 285). Autoři ve své práci, bázované na písemných pramenech, sugerují, že arkádový ochoz na velké části hradů ve středověku neobíhal celé nádvoří, ale pouze dvě hlavní obytná křídla, a na mnoha lokalitách byly doplněny teprve v průběhu novověku (Joźwiak – Trupinda 2012, 292 – 293, 439).

²⁵² V českém prostředí souvislost klášterních ambitů s arkádovými ochozy vyloučil např. E Bachmann (1969, 40). T. Durdík připouští možnou inspiraci arkádových ochozů monastickou architekturou, ale považuje je za „*logický důsledek zmnožování hradních interiérů*“ (Durdík 1998, 277).

²⁵³ Např. podle kroniky kláštera Santa Maria di Ferrarra byli v Itálii na kastelech císaře Fridricha II. využíváni cisterciáckí konvršové na doporučení papeže (Kuthan 1983, 14 – 15); v českém prostředí se předpokládá na některých hradech přítomnost stavitelů, kteří dříve působili na kláštorech v Rakousku. Např. zvíkovsko-písecká stavební huť měla formálními znaky blízko k hutím působícím na kláštorech v Lilienfeldu, Heiligenkreuzu a Zwettlu (Lavička – Čapek – Fröhlich – Havlice – Krajc – Reitinger 2016, 100).

Výše podané argumenty v žádném případě nemají negovat fakt, že sledované hrady v Prusku měly, a i musely mít v jisté, blíže nespecifikované, míře funkci kláštera. Předcházející řádky měly pouze zpochybnit význam klášterní stavební formy na celkové dispoziční řešení řádových hradů. To je konzistentní s názorem S. Skibiňského, že musíme o těchto stavbách ze stavebního hlediska přemýšlet jako o hradech, jinak bychom vytvořili specifickou skupinu hrad-klášter, kterou by nebylo možné srovnat s hrady v jiných evropských regionech (srovnej Skibiňski 1994, 31).

10.1.2 Srovnání s hrady v Livonsku

Někteří badatelé nevyklučovali původ pravidelných řádových hradů na území Livonska. Tento předpoklad několikrát zmiňoval M. Arszyński (1961, 54 – 55; 2013b, 192 - 193). V poslední ze zmiňovaných prací uvádí jako konkrétní příklad, v němž by se mohl nacházet „vzor“ pro řádové hrady na území Pruska, hrad Vijandi/Fellin stavěný nejspíše od 20. let 13. století. To pravděpodobně vychází z poznatků K. Alttoi, který tuto možnost rovněž zmiňoval. Tento autor však ve stejné práci uvádí pochybnosti, které pramení ze složitého stavebního vývoje této fortifikace (Alttoa 1993, 11 – 12). Obecně je stále přijímáno, že typ pravidelného vícekřídlového typu se v této oblasti začal stavět až na přelomu 13. a 14. století, což souvisí s jeho přítomností v pruské části řádového státu, odkud se do oblasti Livonska rozšířil (srovnej např. Ose 2004a, 125; Herrmann 2007, 185 atd.). Hradní jádra se nepatrně lišila od těch stavěných v Prusku. Jako příklady je možné uvést, kromě výše uvedené Vijandi, také Pärnu/Pernau a silný vliv řádové architektury je patrný také na Kuressaare/Arensburg (obr. 77). Na rozdíl od Pruska zde byly stavěny novostavby hradů i na konci 15. a počátku 16. století, které byly rovněž pod vlivem dřívějších architektonických vzorů využívaných v Prusku, např. Riga, které však již byly vybaveny věžemi přizpůsobenými pro použití palných zbraní (obvykle okrouhlými). Takové věže byly rovněž dostavěny i

na starších lokalitách (viz katalog lokalit viz Borowski 2010, Tuulse 1942, 124 – 221, 289 – 334).

V oblasti Livonska se pravidelné hrady objevily již dříve, tj. na přelomu 12. a 13. století. Tyto hrady jsou označovány jako tzv. Lagerkastell (např. Āraiši/Arrasch, Mārtiņšala/Holme, Mākoņkalns/Wolkenburg atd.). Hrad vymezovala většinou kamenná hradba. Vnitřní zástavbu tvořil většinou pouze relativně malý zděný palác a v některých případech také věž (obr. 72), dále mohla být přítomná i zástavba lehčího charakteru. U těchto hradů se uvažuje jako o táborech a skladištích, využívaných při přesunech vojska (od toho také odvozen jejich název), v lokalitách, které se navíc v pruské části řádového státu vůbec nenachází (srovnej Herrmann 2007, 184 – 185; Ose 2004b). Nicméně kromě půdorysu nemají s pozdějšími pravidelnými řádovými hrady, jejichž genezí se zabývá tato práce, nic společného

10.1.3 Srovnání s hrady v jižní Itálii a na Sicílii

Ve většině hypotéz, které byly publikovány na téma geneze řádových hradů v Prusku, jasně vévodí spojitost s lokalitami v jižní Itálii a na Sicílii, spojovanými převážně s osobou císaře Fridricha II. Štaufského (+ 1250; namátkou Dehio 1905, 198; Kutzner 1995, 48 – 50²⁵⁴; opakovaně Pospieszny 1999; týž 2004 a naposledy 2014, 172 – 175 atd.). Vzhledem k tomu bude tomuto srovnání věnována zvláštní pozornost.

V první řadě je možné zmínit architektonické stránky těchto staveb. S řádovými hrady v Prusku je spojuje zejména pravidelný půdorys a přítomnost většího počtu palácových křídel (většinou tři nebo čtyři), která uprostřed svírala nádvoří. Taková podobnost je ale povrchní, jak již byly

²⁵⁴ U tohoto autora je spojení s hrady v jižní Itálii a Sicílii pouze součástí širší a komplikovanější koncepce. Navíc tento autor předpokládá, že prostředníkem jihoitalských vlivů na řádové hrady bylo české království (Kutzner 1995, 50).

(a budou) uváděny příklady skupin pravidelných dispozic z různých regionů v Evropě, a i Blízkého východu.

Badateli je často zmiňována jako společný znak přítomnost nárožních věží. Nicméně jak bylo zmiňováno výše (kapitola 5.2.2.4) u řádových hradů se tyto věže uplatňovaly pouze v určitém období, a navíc ne důsledně. Navíc jsou mezi věžemi v obou regionech zásadní rozdíly. Věže v jižní Itálii a na Sicílii, oproti řádovým hradům, většinou vystupují výrazně z celkového půdorysu (nezřídka i celým svým půdorysem) a umožňují tak využití aktivní obrany. U hradů v Prusku vystupují zřetelně méně, respektive výjimečně.²⁵⁵ Kromě nárožních se v jižní Itálii poměrně často objevují i věže ve středu stran, které rovněž výrazně vystupují z celkového půdorysu. V Prusku se takové řešení v podstatě vůbec nevyskytuje.²⁵⁶ Půdorysně jsou v jižní Itálii a na Sicílii zastoupeny jak čtverhranné, tak okrouhlé věže. Méně také osmiboké (např. Castello Svevo di Augusta (obr. 78:A, B) nebo Castel del Monte (obr. 78:D)) a pětiúhelné (např. Castello dell'Imperatore (obr.78:F) nebo Castello Svevo di Brindisi). Obvykle se žádná z věží na hradech v této oblasti se svými rozměry výrazně neliší. Na území řádu v Prusku velmi často jedna z věží byla výraznější.

I když věže umožňují aktivní obranu a hradby většinou byly opatřeny ochozem, je na hradech v jižní Itálii a Sicílii jasně patrný zřetelně menší důraz na možnost obrany než na řádových hradech

²⁵⁵ Na území Pruska vystupují pouze okrouhlé věže u hradu v Świecie (obr. 83:B; zmiňováno již výše) z 30. let 14. století (Wasik 2018, 213). Srovnej také pozn. 233

²⁵⁶ Jedinou výjimkou je výrazně obdélný hrad Szymbark/Schönberk pomezjaňské kapituly, který byl však vystavěn až v 70. letech 14. století (Herrmann 2007, 711 – 712). Tento nemá na řádovém území analogii. Do této práce nebyl zahrnut z důvodu přítomnosti pouze jediného paláce, respektive palácového křídla; ve středu vstupní strany byl umístěn také bergfrit na hradě ve Wąbrzeźně, nicméně to byla jediná hradní věž.

v Prusku, ale také menší než např. v přemyslovských Čechách (srovnej např. Billier 2010, 405 – 407).²⁵⁷

Další z architektonických rozdílů se projevuje uvnitř hradních staveb. Nápadná je v porovnání s hrady v Prusku absence prostoru, který by bylo možné označit na základě stavební podoby nebo výzdoby za sakrální, tj. za hradní kapli.²⁵⁸ Tento prostor je na hradech v Prusku nezbytným, což je dáno také komunitou, která ho obývala.

Arkádové ochozy nebo pavlače byly přítomny pouze na části lokalit (např. Castel del Monte, Castello Svevo di Augusta), ale většina žádné prvky vnější horizontální komunikace neobsahovala. Tento fakt je velmi výrazným rozdílem oproti řadovým hradům v Prusku a ovlivnil i hypotézu K. Pospieszneho.²⁵⁹

Výše zmiňované architektonické odlišnosti jsou však jen částí celkových rozdílů. Další můžeme zaznamenat ve strukturování vnitřních prostor. Hrady v jižní Itálii a Sicílii, na rozdíl od pruských, nemají jasně funkčně vyhraněné části, a to ani v horizontálním ani vertikálním směru, a obdobně jsou na tom i místnosti.²⁶⁰ Velké rozdíly jsou patrné i ve funkční struktuře jednotlivých lokalit mezi sebou. Hlavní obytné prostory „piano

²⁵⁷ Pro dokreslení systému, ve kterém fungovaly stavby v jižní Itálii a Sicílii, je možné zmínit, že i když se některé z hradů nachází mimo město, a jsou značně izolované od sídelních struktur, nemají žádné dodatkové opevnění, a dokonce ani ekonomické zázemí.

²⁵⁸ To samozřejmě neznamená, že se zde takový prostor nenacházel, jen ho není možné na základě formálních znaků identifikovat.

²⁵⁹ Absence tohoto prvku, který se vyskytuje v podstatě na všech na hradech v Prusku, které byly zařazeny do této práce, přinutil tohoto badatele k hypotéze, že arkádový ochoz byl do konceptu pravidelného řadového hradu dodán, jako liturgický prostor, během návštěvy řadové komendy v Marburgu konkrétním hodnostářem (Eberhardem von Sayn), který měl mířit na řadové území s cílem vytvořit novou administrativní strukturu a v rámci toho i vytvořit nové administrativní centrum v Elblągu (Pospieszny 2014, 172 – 174; ke kritice tohoto pojetí přenosu podrobně viz Józwiak – Trupinda 2015, 166 – 169).

²⁶⁰ Pouze v některých místnostech se nachází některé prvky, na základě kterých je možné konstatovat, že se jednalo o obytné místnosti (např. toaleta, nebo krb).

nobile“ se většinou asi nacházely v úrovni prvního patra, ale na těchto hradech nejsme schopni určit funkci přízemí, kromě toho, že ve většině případů musela mít i komunikační funkci, jelikož komunikace mezi výškovými úrovněmi se zpravidla nacházela ve věžích na vnější straně dispozic (tj. v nárožích, anebo ve středu obvodových zdí). To samozřejmě mělo vliv nejen na jejich další využití ale i na celkovou podobu. Nicméně některé z těchto hradů byly pouze přízemní, a v této úrovni se tedy nacházely i hlavní obytné prostory, např. Castel Maniace²⁶¹ (obr.78:C) nebo Castello dell'Imperatore (obr.78:F).

Na některé z těchto hradů bylo možné rovněž užít tzv. analýzu přístupu. Na výsledných diagramech jsou jasně patrné značné odlišnosti mezi zástupci této skupiny (srovnej obr. 74 – 75) a předpokládat je možné značné rozdíly i u dalších lokalit. Při porovnání s řadovými lokalitami je jasně patrná rozdílná úloha po vnějšku vedené horizontální komunikace (v tomto případě pavlač na Castel del Monte (obr. 74). V celkové struktuře tato část slouží pouze jako doplněk, a nikoliv ústřední bod celé této struktury.

Výše popsané odlišnosti komunikační struktury, funkčního členění, ale i architektonické podoby svědčí o oprávněnosti předpokladů C. A. Willemsena (1977, 151), že hrady v oblasti jižní Itálie a Sicílie, tradičně spojované s císařem Fridrichem II. Štaufským, nevytváří žádný specifický hradní typ a jedná se spíše o skupinu solitérů, na něž nebyla uplatňována žádná konkrétní pravidla. V našem prostředí se k tomu názoru přiklání také T. Durdík (1998, 151; 1989, 237) a J. Varhaník (1998a, pozn. 13).

Kromě již uvedených rozdílů mezi řadovými a italskými hrady mluví proti přímé genetické souvislosti i historický kontext. V době, kdy začaly vznikat první pravidelné řadové hrady v Prusku (tj. konec 70. let 13. století), byl již Fridrich II. Štaufský téměř 30 let po smrti. Řadový velmistr Hermann von Salza se vyskytoval často na jeho dvoře ještě o více jak

²⁶¹ U tohoto hradu neznáme ani žádné vnitřní dělení prostor.

deset let déle. V tomto období navíc jižní Itálie neměla pro vznikající řádový stát v Prusku prakticky žádný význam (Herrmann 2015, 39).²⁶²

10.1.3.1 Srovnání s českými lokalitami

Pokud předchozí část měla vyloučit vztah řádových hradů a císařských hradů v jižní Itálii, je otázkou, jestli tento vliv nebyl zprostředkován českými lokalitami. Takové zprostředkování předpokládal např. M. Kutzner (1995, 50).

Vliv hradů spojovaných s císařem Fridrichem II. Štaufským je dlouhodobě diskutován. Zastánci přímého importu z jihoitalského království jsou hlavně J. Kuthan (např. 1979, 30 – 34, pozn. 74; 1986) a J. Varhaník (např. 2019; 1998b; 1998a, 84 – 85, pozn. 13). První z nich vidí v tomto importu politické ambice českého krále (např. Kuthan 1986, 116 – 117). J. Varhaník předpokládá, že některé z hradů v Čechách jsou přímo vzorovány na jihoitalských lokalitách.²⁶³ Přenos měl podle jeho předpokladů probíhat pomocí verbálního popisu ve formulářích, které se ale nedochovaly (srovnej Varhaník 2019, 173, 174; týž 1998b, 397).²⁶⁴

Druhou zvažovanou možností je, že prostředníkem bylo Rakousko, kde se již okolo poloviny 13. století vyskytovalo velké množství hradů

²⁶² Fridrich II. měl četné konflikty s papežem a zemřel jako exkomunikovaný. V době, kdy vznikal typ pravidelného řádového hradu, jistě nebyl vnímán jako ideál křesťanského panovníka, na něhož by programově navazoval rytířský řád.

²⁶³ V textu článků je možné dohledat velké množství lokalit, které by měly mít své vzory. Z nejčastěji zmiňovaných můžeme uvést např. Castel Lagopesole (obr. 79), který měl být vzorem pro Konopiště, Vitějovice a Špilberk (zde je třeba povšimnout si významu pětiboké věžice ve severovýchodním, respektive severovýchodním nároží (Varhaník, 2019, 172; týž 1998b, 392, obr. 2), jejíž vznik je však obecně datován až po pol. 14. století (Plaček 2001, 613; Chudárek 2000, 22 – 23)) nebo Castello di Gravina (obr. 80), jenž by měl souviset s Kamýkem nad Vltavou.

²⁶⁴ Obdobné formuláře se dochovaly pro městská opevnění, nicméně jejich interpretace jako písemného pramene je značně komplikovanější, než by se mohlo na první pohled zdát (srovnej Razím 1991). Nicméně nejsou známy žádné formuláře, které by popisovaly nějaké zahraniční lokality.

s pravidelným půdorysem a nárožními věžemi (srovnej Schicht 2003, 202 – 203). Tyto hrady se koncentrovaly zejména při východní hranici s Uherskem. Současné rakouské bádání předpokládá souvislost s hradními stavbami císaře Fridricha II. Štauského²⁶⁵, který k tomuto programu výstavby mohl motivovat členy vládnoucího babenberského rodu (zejména Fridricha II. Bojovného), ale i další zástupce šlechty. Pro takovou interpretaci však neexistuje dostatek důkazů (srovnej Schwarz 2013, 278 – 280; Schicht 2003, 226 - 231). Této druhé možnosti nahrává fakt, že pravidelné dispozice se v Čechách začínají výrazněji objevovat až po polovině 13. století, tedy až poté, co se Přemysl Otakar II. stal rakouským vévodou (1251). Tento výklad neodporuje představám J. Kuthana, který předpokládá v přenosu „*císařského hradního typu*“ rovněž babenberskou složku (Kuthan 1986, 116 – 117). Význam rakouského prostředí zmiňuje rovněž T. Durdík (např. 1989, 242 – 243).²⁶⁶ Zde popsaná podobnost se však týká pouze pravidelnosti hradní dispozice a nikoliv celého architektonického vzoru.²⁶⁷ Nicméně ani to však není možné jednoduše vysvětlit „pouhou“ inspirací z prostředí Rakouska. Pravidelné dispozice se objevovaly i v dalších oblastech, ze kterých česká architektura čerpala podněty (např. Francie) a změna mohla pochopitelně nastat i z jiných důvodů. Obecně můžeme pozorovat ve 13. století obecnou tendenci k pravidelnosti hradních dispozic, které tak nemusí být importem architektonických vzorů, ale odrazem společenských norem.

10.1.4 Srovnání s hrady ve Francii

Spojení mezi řádivými hrady a Francií, respektive hrady Filipa II. Augusta (+1223) z počátku 13. století, se v literatuře sice objevuje, ale

²⁶⁵ Dokonce se spekuluje o jeho založení Hofburgu (viz kapitola 5.1.1.8.1)

²⁶⁶ Pro vysvětlení je třeba uvést, že v celém tomto odstavci se literatura vztahovala pouze ke kastelům, které byly v centru pozornosti všech citovaných badatelů.

²⁶⁷ Strukturování vnitřních prostor na českých hradech je značně odlišné od rakouských (srovnej např. Schicht 2003, 229), a navazují na předchozí autochtonní vývoj.

většinou pouze jako zmínka o možném původu bez bližších informací (např. Wasik 2016, 323). Konkrétní mechanismus se v literatuře objevuje ale v porovnání s předchozími teoriemi relativně málo. M. Arsyński nastínil možnost vlivu na pruské lokality prostřednictvím Čech, které byly francouzskou hradní architekturou ovlivněny výrazněji (Arszyński 1995a, 71 – 72; týž 1995b, 118 - 119). Přímá spojitost žádným badatelem hledána nebyla, a to zřejmě také pro značnou časovou i prostorovou odlehlost, a také tím, že řádové území v Prusku a ani řád německých rytířů neměl s Francií žádnou známou souvislost (srovnej Herrmann 2007, 194 – 195).

Jako jediný společný znak je možné zaznamenat, stejně jako ve všech porovnávaných regionech, pravidelný půdorys. Naopak obranné schéma využívající věže, jež výrazně vystupují z linie kurtin s možností aktivní obrany, se od hradů v Prusku liší.²⁶⁸ Obytné prostory se na těchto hradech až na výjimky (hrad Yèvre le Châtel) nedochovaly. Nicméně tyto omezené vědomosti spíše naznačují jiné uspořádání vnitřních prostor (krby a sedátka v oknech) i komunikačního schématu (využití věží na obvodu).

10.1.5 Srovnání s hrady v Levantě

Podobnost se stavbami na Blízkém východě se rovněž v literatuře neobjevuje příliš často, ačkoliv se tento region pro hledání vzorů řádových hradů v Prusku do jisté míry nabízí. Řád německých rytířů, který zde vznikl a působil na konci 12. a téměř celé 13. století (srovnej kapitola 4.1), nicméně kromě hradu Montfort/Starkenberk (obr. 3) a úprav starších sídel zde v oblasti pevnostního stavitelství nebyl příliš aktivní. Některé z těchto hradů sice měly pravidelný půdorys a čtverhranné nárožní věže (např. Mi'ilya/Castellum Regis, obr. 2), nicméně tyto hrady nemají žádný genetický vztah k řádovým hradům budovaným později v Prusku (Torbus

²⁶⁸ Jedinou výjimkou, kde bylo toto schéma uplatněno, představuje Świecie, kde se uvažuje o vlivech z Porýní (Wasik 2018a, 232 – 233).

2014, 349; Pluskowski 2013, 100; Herrmann 2007, 166 – 167; Arszyński 1995a, 99 – 100).^{269 270}

Křížácké hrady v Levantě měly být, podle K. Pospieszneho (1999, 369 – 372), inspiračním zdrojem pro hrady Fridricha II. Štauského, které tento autor považoval za přímý vzor řádového hradu v Prusku (viz kapitola 10.1.3).

Na druhou stranu, v nedávné době byla popsána možnost, že právě v této oblasti je možné hledat původ danskerů, čili toaletních zařízení, konkrétně jeho arkýřovitá varianta, která se vyskytovala na johanitském hradě Krak des Chevaliers (Schmitt 2006). Věžová forma tohoto zařízení se na Blízkém východě nevyskytovala.

10.1.6 Srovnání s dalšími oblastmi

Kromě výše zmíněných regionů byly řádové hrady srovnány i s dalšími, které zde budou zmíněny. Všechny tyto možnosti jsou v podstatě vyloučené a nemají hlubší opodstatnění.

V první řadě je to Španělsko. N. von Holst předpokládal spojitost s arabskými alcazary. Navíc v Prusku měli působit stavitelé z Pyrenejského poloostrova (Holst 1981, 94 – 98).²⁷¹ Nicméně takový pobyt nepotvrzují žádné prameny a zmiňovaný typ arabské pevnosti nenašel odraz ani v řádových hradech založených řádem ve španělském Leon (La Mota, Tiedra), a přenos této hradní formy na tak značnou vzdálenost se nejeví reálně.

²⁶⁹ Někteří autoři hledali odraz některých částí hradu Montfort v paláci velkých mistrů v Malborku (Biller – Burger – Radt 2015, 217).

²⁷⁰ Přílišný vliv z tohoto regionu nebyl ani na české hradní stavitelství (srovnej Durdík 2011c).

²⁷¹ Jejich odraz hledal tento autor rovněž v ornamentech využívaných v cihlových zdech na řádových hradech v Prusku.

V literatuře se setkáváme s příklady z britských ostrovů. V první řadě to jsou vzory anglických hradů ve Walesu (Tuulse 1958, 119), nicméně tyto hrady nesou znaky francouzského pevnostního stavitelství. Pro takové spojení, kromě formálních rozdílů, chybí rovněž jakékoliv spojení mezi oběma oblastmi, např. na základě písemných pramenů (Józwiak – Trupinda 2012, 25 – 26). Dalším architektonickým vzorem měly být normanské donjony v Anglii. I ty měly podle K. Pospiesznyho, přispět k formování pevnostní architektury v normanském království na Sicílii, která ovlivnila pozdější hrady císaře Fridricha II. Štaufského (Pospieszny 1999, 62 – 64). I tato transformace obytných věží na pravidelné vícekřídlé dispozice s centrálním nádvořím se zdá být sporná.

Jako poslední region, kde byly hledány základy řádových hradů v Prusku, je možné zmínit Sedmihradsko, kde řád německých rytířů působil před příchodem do Pruska (viz kapitola 4.2). Podle meziválečných teorií se právě zde měl začít formovat typ pravidelného hradu (Phleps 1927, 50). Tento předpoklad se však neshoduje s charakterem pevností stavěných v tomto regionu (např. Laszlovszky – Soós 2001).

11 ZÁVĚR

Předložená práce si dala za svůj cíl ověření teorie profesora T. Durdíka o vlivu české hradní architektury posledních Přemyslovců, konkrétně dispozičního typu tzv. středoevropského kastelu, na pravidelné hrady řádu německých rytířů v jižním Pobaltí. Tato teorie nebyla první, která spojovala oba regiony, ale doposud byla nejvíc konkrétní. Nicméně již některé informace v ní obsažené vyvolávaly již na první pohled otázky o reálnosti nastíněného mechanismu. Problematická je rovněž typologická skupina tzv. středoevropského kastelu, která je dlouhodobě kritizována (např. Razím 1992; Ježek 1999, Razím 2014 atd.)

V první řadě byl proveden rozbor historické situace na základě dostupné literatury, která je k dějinám řádu německých rytířů značně obsáhlá. Sledováno bylo podrobněji do roku 1309, který měl pro řád dvojitý význam, tj. „obsazení“ východního Pomořanska (okolí města Gdaňsk) a také přesídlení velmistra řádu z Benátek na hrad Malbork. Z důvodu směřování práce je upozaděn historický vývoj livonské části řádového státu, jelikož její vývoj je značně komplikovaný a význam této oblasti pro genezi pravidelných řádových hradů se až na výjimky nepředpokládá (viz kapitola 10.1.2). Samostatná kapitola (6.4) je věnována přímo vztahům mezi českým královstvím a řádovým státem v Pobaltí. Na základě písemných zpráv je viditelné velmi silné, až výjimečné, spojení jak v rámci vnitřní organizace řádu, tak i hluboká spolupráce mezi vládnoucím rodem Přemyslovců a řádovými hodnostáři. V období po vymření Přemyslovců (1306), jež v podstatě odpovídá i výše zmíněnému datu přesídlení velmistra, jsou sledovány „pouze“ vztahy mezi oběma regiony, jejichž intenzita se nezměnila a je lépe patrná i kulturní výměna, která je ve 13. století hůře doložitelná.

Do analytické části byly v první fázi zařazeny všechny lokality, které splnily základní formální podmínku, za kterou byla určena přítomnost alespoň dvou paláců nebo palácových křídel v období rané gotiky. Benevolence byla u zástupců tzv. středoevropského kastelu a byli

zařazení všichni hlavní představitelé (kapitola 5.1.1) a také zástupci označovaní za „možné“ do této skupiny (5.1.2). Obě tyto skupiny byly pochopitelně nezbytné pro verifikaci tohoto dispozičního typu. Další zástupci byli rozděleni do dalších dvou skupin podle toho, jestli hrady v tomto slohu vznikly (5.1.3) nebo byly upravovány (5.1.4). Všechny lokality byly popsány standardizovanou formou. Kromě běžně sledované stavební podoby jednotlivých lokalit byla zvýšená pozornost věnována strukturování vnitřních prostor obytných částí a také jejich komunikačnímu schématu (blíže i ke sledovaným vlastnostem viz kapitola 5.1).

K lokalitám v historickém Prusku bylo přístupováno obdobně, tj. stejná formální podmínka, na základě níž byly hrady vybrány, i sledované vlastnosti. Rozdíl byl hlavně v širším časovém rámci (až do počátku 15. století). Z důvodu velkého množství lokalit (celkem 47) a jejich značné uniformity byla vytvořena databáze, které obsahovala zvolené kvality. Textový popis je výsledkem statistického vyhodnocení této databáze. Kapitoly 5.2.2.8 a 5.2.2.9 vychází z nejnovější literatury, která se sledovaným tématům v poslední době intenzivně věnuje.

Na vybraných lokalitách v obou oblastech byla aplikována tzv. analýza přístupu. Výsledné diagramy graficky vyjadřují komunikační schéma, což umožňuje si lépe uvědomit prostorové vztahy a hlavně porovnat je mezi sebou.

Na základě shromážděných dat bylo možné vyhodnotit některé dílčí otázky. V první řadě to byla verifikace teorie T. Durdíka. Na základě současného stavu vědomostí je možné poměrně jednoznačně konstatovat, že mechanismus spojení, tak jak byl nastíněn v této teorii, není možný. Za nejzávažnější argumenty je možné považovat, kromě chybějící infrastruktury, velký časový odstup od dalších zděných pravidelných hradů a hlavně fakt, že hrad v Kaliningradě založený na počátku roku 1255 se nacházel na zcela jiném místě než pozdější pravidelný hrad.

Další ověření se týkalo dispozičního typu tzv. středoevropského kastelu, který byl dáván do souvislosti s výše uvedenou teorií. U něho je možné shledat, že jeho vyčlenění je neopodstatněné, respektive stav velké části těchto lokalit neumožňuje potvrdit oprávněnost jejich zařazení. Dokonce některé novější výzkumy svědčí proti. Existují v podstatě pouze dva nejlépe poznané příklady (Písek a Kadaň), které se nejvíce blíží definici tohoto typu, a ostatní příkladové lokality se na ně odkazují při interpretaci jejich, dnes již zaniklých, částí, ačkoliv pro to často nejsou opory. Naopak jedna z „dalších možných“ lokalit se definicí blíží více než jiné „hlavní“ příklady (Moravský Krumlov). Takto malou skupinu není možné využít jako samostatný typ ve smyslu archeologické metody (srovnej Adams – Adams 1991; Neústupný 2007). Navíc byl zpochybněn jeden z hlavních znaků, tj. pravidelný půdorys jako výsledek determinace městskou parcelací. Pravidelný půdorys je běžný i u dalších lokalit, jež nemají žádnou vazbu na město. Další formální vlastnosti těchto lokalit se neodlišují od zástupců dispozičního typu, tzv. hrad s obvodovou zástavbou. Pro další možnost využití se zdá být nezbytné tzv. středoevropské kastely zahrnout do této větší typologické skupiny, případně se nabízí možnost ji zachovat jako variantu tohoto typu²⁷².

Pro nové srovnání byl vybrán právě tento nově rozšířený typ. Zástupci dalších typů byli vyřazeni, stejně jako další hrady, které na základě jejich analýzy vykazovaly rozdíly vnitřního strukturování prostor (např. Vízmburk) nebo komunikačního schématu (Horšovský Týn), aby srovnávaná skupina byla co možná nejvíce homogenní. Hrady zařazené do základního souboru hradů v Prusku zůstaly využity všechny.

Samotné srovnání našlo několik společných stavebních znaků, z nichž už ale část byla zmiňována v předchozích publikacích. Naopak jeden doposud z předpokládaných znaků, tj. nárožní věže nebo věžice,

²⁷² Nabízí se tuto variantu nazvat městskou nebo kastelovou. Nicméně to by mělo být výsledkem budoucí diskuze na toto téma

zde byl zpochybněn, jelikož ani v jedné oblasti se nevyskytují v množství, které by naznačovalo, že se jedná o dominantní znak.²⁷³

Porovnání vnitřní struktury palácových křídel ukazuje, že základní členění křídel je stejné. Rozdíl je ve využití a skladbě místností hlavní obytné a reprezentativní úrovně, a také ve využití druhého patra.

Na základě diagramů tzv. analýzy přístupu je patrné, že komunikační schéma využívané v obou oblastech je v podstatě totožné. I když lze tuto metodu v úplnosti využít pouze na nejlépe poznaných lokalitách, je možné konstatovat, že ostatní hrady, u kterých známe jen část komunikačního schématu, tomuto řešení v ničem neodporují.

Výše zmiňované argumenty sice naznačují značnou podobnost mezi hradní architekturou obou oblastí, ale patrně se nejedná o transfer hotového architektonického vzoru. Projekt pravidelného řádového hradu vznikl na území Pruska a byl výsledkem mnoha vlivů a také specifických potřeb řádu. O tom, jak vznikl tento návrh, nevíme v podstatě nic, což vedlo k rozsáhlé a dlouhodobé diskuzi na téma jeho geneze. Je pravděpodobné, že kromě několika architektonických prvků (např. zakomponování hradní kaple do kompaktního hradního jádra) byla zvolena i některá praktická řešení (strukturování vnitřních prostor a komunikační schéma). Zvoleny byly pravděpodobně proto, že se již osvědčily v přemyslovských Čechách. Oprávněnost tohoto předpokladu podtrhuje i přímá a silná souvislost obou regionů, která je zřejmá na základě písemných pramenů.²⁷⁴ Takové ovlivnění odpovídá původnímu pojetí teorie T. Durdíka, ale podstatně mění prvky a okolnosti, kterých se měl tento přenos týkat.

²⁷³ V Prusku se na konci 13. a v průběhu 1. pol. 13. století objevují na řádových hradech ve zvýšené míře, ale i tam vzniklo více hradů bez nich.

²⁷⁴ Přesný mechanismus, jak mohlo k tomuto importu dojít, nám uniká (k možnostem importu např. Durdík 2002b)

Prezentované výsledky byly konfrontovány s dalšími teoriemi, které se snažily objasnit původ řádových hradů. V první řadě se jednalo o souvislost se stavební formou klášterů a dále s různými regiony (Livonsko, jižní Itálie a Sicílie, Francie, Svatá země a marginálně také Španělsko, Britské ostrovy a Sedmíhradsko). Zvláštní důraz byl kladen hlavně na hrady spojované s císařem Fridrichem II. Štaufským, které jsou za vzor pro řádové hrady považovány nejčastěji. I na ně byla použita tzv. analýza přístupu. Výsledkem jsou značné rozdíly mezi řádovými hrady v Prusku a hrady ve zmiňovaných oblastech, případně i jinými stavebními formami, a hrady v Čechách jsou jim tak nejbližší. Pokud bychom předpokládaly vlivy z jižní Itálie na řádové hrady, nejspíše by byly zprostředkované přes území Rakouska a Čech.

Tato práce se při řešení svých otázek pokusila aplikovat nové metody a postupy, které byly v našem prostředí využity pouze ve značně omezené míře. Zejména tzv. analýza přístupu se jeví jako velmi produktivní, i když její aplikaci omezuje (minimálně pro sledované období) stav jednotlivých lokalit. Zároveň se ukazuje, že není potřebné, a ani žádoucí, omezovat srovnání mezi regiony pouze na výtvarnou a architektonickou složku staveb, ale je možné využít i méně viditelné, a doposud opomíjené struktury.

12 RESUMÉ

The presented work was aimed at verifying the theory of prof. T. Durdík on the influence of the Czech castle architecture of the last Přemyslids, and more specifically - the disposable type of So-called Central European Castell, on the regular Teutonic castles in the southern Baltic region. It was not the first theory to connect those two regions, but so far it was the most detailed. Before the comparison itself, it was necessary to verify the validity of the existence of the mentioned typological group

Among the Czech Early Gothic castles, the first analyzed were all castles with at least two palaces or residential wings, as well as all Central European Castell and a group of several other castles, the classification of which is uncertain. A total of 31 castles were included. They were all described using the same scheme. In addition to the usually observed architectural features, much attention was paid to the structuring of the interior of palaces or residential wings, as well as their communication scheme.

In the same way as castles in Bohemia, castles in Prussia were selected and the same features were observed. The difference occurred mainly in a wider time perspective (until the beginning of the 15th century). Due to the large number of positions (47 in total) and their high uniformity, a database was created containing selected features. The textual description is the result of the statistical evaluation of this database.

In selected castles in both areas, the so-called access analysis was used. The resulting diagrams graphically present the communication pattern, which allows better understanding of the spatial relationships, and especially compare them with each other.

Based on the collected data, it was possible to answer the questions contained in the thesis. First of all, it was a verification of T.

Durdík's theory. Based on the current state of knowledge, it can be concluded that the mechanism of influence stated by the professor was impossible. Apart from the lack of infrastructure, the most important arguments are a big time interval from the construction of the Kaliningrad Castle (Königsberg Castle) founded at the beginning of 1255 compared to other brick castles with regular layout that appeared almost 20 years later and the fact that it was located in a completely different site than the next castles with regular layout.

Later, the so-called Central European Castell, which was related to the above theory, was verified. It can be concluded that the condition of a large part of these castles does not allow for the validation of their inclusion in the group of castles of this type. Some recent studies suggest the opposite. In fact, there are only two of the best known examples (Písek and Kadaň) that are closest to the definition of this type, and other examples of castles are based on them, even some "questionable" examples are closer to the definition than those considered by the professor to be "certain" (Moravský Krumlov). Such a small group of castles cannot be treated as a separate type in the sense of the archaeological typology (cf. Adams - Adams 1991; Neustupný 2007). One of the main features was also questioned, the regular plan of the castles formed by the urban layout. The regular plan is also common in other castles that were not located in the cities. Other features of these castles do not differ from the representatives of the castle type, the so-called Castle with perimeter layout. For further use it seems necessary to include in this larger typological group, or keep them as variant of this type this type (urban or Castell). For this reason, this type was chosen for the comparison of both areas.

During the comparison, some common architectural elements were found, but some of them have already been mentioned in previous publications. However, one of the previously considered common features was questioned, which is corner towers, because they do not occur in large numbers in any area (in Prussia they were more often built only at

the end of the 13th century until the end of the first half of the 14th century).

The comparison of the internal structure of the palaces and residential wings shows, that the basic division in the wings is the same. The difference lies in the composition of the rooms of the main residential and representative levels, and partly also in the use of the second floor.

Based on the schemes of the so-called Access analysis clearly shows that the communication scheme used in both areas is essentially the same. Although this method can only be fully applied to the most well-known castles, it can be stated that other castles for which we only know a part of the communication scheme do not in any way contradict this solution.

Although the above arguments indicate a significant similarity of the castle architecture of both areas, it is unlikely that the architectural model would be transferred. The project of a Teutonic Order's castles with regular layout was created in Prussia and was the result of many influences, as well as the specific needs of the order. We know basically nothing about how this project was created, which led to an extensive and lengthy discussion about its origins. Probably, apart from a few building elements (e.g. integrating the castle chapel into the regular plan of the castle, etc.), also practical solutions (structuring the internal space and communication scheme) were probably chosen because they had already worked well in the castles of the last Přemyslids. The validity of this assumption underlines the direct and strong relationship between the two regions, which is clear from written sources. Such an influence is in line with the original concept of T. Durdík's theory, but fundamentally changes the elements and circumstances to which the influence was supposed to relate.

The presented results were confronted with other theories that tried to explain the origin of the regular Teutonic castles. Primarily with those where it was possible to connect with monasteries, as well as with various regions (Livonia, southern Italy and Sicily, France, the Holy Land and possibly also Spain, the British Isles and Transylvania). Particular emphasis was placed on the castles associated with Emperor Frederick II Hohenstauf, which are most often considered to be the model of Teutonic castles. In their case, the so-called access analysis was also applied. After analyzing the theory, significant differences were noticed between the Teutonic castles in Prussia and the castles in the mentioned areas or monasteries, and the castles in the Kingdom of Bohemia are the closest to them. If we were to take as true the influence of southern Italy on Teutonic castles, they would probably be indirect through the territory of Austria and Bohemia.

In response to the questions contained in this paper, an attempt was made to apply new methods and procedures that were used in our environment to a very limited extent. In particular, the so-called the Access analysis of the approach seems to be very effective, although its application is limited (at least in the analyzed period) by the condition of individual castles. At the same time, it turns out that it is not necessary or desirable to limit the comparison between regions to the analysis of the architectural structure, but a comparison of less visible and so far neglected features of the construction can be used.

13 STRESZCZENIE

Prezentowana praca miała na celu zweryfikowanie teorii prof. T. Durdíka o wpływie czeskiej architektury zamkowej ostatnich Przemysławów, a konkretnie typu dyspozycyjnego tzw. kasztelu środkowoeuropejskiego, na regularne zamki krzyżackie w południowym regionie bałtyckim. Nie była to pierwsza teoria, która połączyła oba regiony, ale jak dotąd była najbardziej szczegółowa. Przed samym porównaniem należało zweryfikować zasadność istnienia wspomnianej grupy typologicznej.

Spośród czeskich zamków wczesnogotyckich najpierw analizowane były wszystkie zamki z co najmniej dwoma domami mieszkalnymi lub skrzydłami mieszkalnymi oraz wszystkie zamki z grupy Kaszteli środkowoeuropejskich i grupa kilku innych zamków, których klasyfikacja nie jest pewna. Łącznie uwzględniono 31 zamków. Wszystkie zostały opisane z użyciem takiego samego schematu. Oprócz zwykle obserwowanych cech architektonicznych, dużą uwagę zwrócono na ustrukturyzowanie wnętrza domów lub skrzydeł mieszkalnych, a także na ich układ komunikacyjny.

Na takiej samej zasadzie jak zamki w Czechach, wybrano zamki w Prusach i obserwowano w nich jednakowe cechy. Różnica wystąpiła głównie w szerszej perspektywie czasowej (do początku XV wieku). Ze względu na dużą liczbę stanowisk (łącznie 47) i ich dużą jednorodność stworzono bazę danych zawierającą wybrane cechy. Opis tekstowy jest wynikiem statystycznej oceny tej bazy danych.

W wybranych zamkach na obu obszarach zastosowano tzw. analizę dostępu. Powstałe diagramy graficznie przedstawiają schemat komunikacyjny, co pozwala lepiej zrozumieć relacje przestrzenne, a zwłaszcza porównać je między sobą.

Na podstawie zebranych danych można było odpowiedzieć na pytania zawarte w tezie. Przede wszystkim była to weryfikacja teorii T.

Durdíka. Na podstawie obecnego stanu wiedzy można stwierdzić, że zarysowany przez profesora mechanizm wpływów był niemożliwy. Poza brakiem infrastruktury, za najważniejsze argumenty można uznać duży odstęp czasu od budowy zamku w Królewcu (Kaliningrad) założonego na początku 1255 roku w stosunku do innych murowanych zamków regularnych, które pojawiły się prawie 20 lat później oraz fakt, że znajdował się w zupełnie innym miejscu niż następny regularny murowany zamek.

W dalszej części zweryfikowano typ dyspozycyjny tzw. kasztelu środkowoeuropejskiego, który wiązał się z powyższą teorią. Można uznać, że stan dużej części z tych zamków nie pozwala, aby można było potwierdzić zasadność włączenia ich do grupy zamków tego typu. Niektóre niedawne badania sugerują wręcz odwrotnie. W zasadzie istnieją tylko dwa najbardziej znane przykłady (Písek i Kadaň), które są najbliższe definicji tego typu, a inne przykłady zamków na nich bazują, wręcz niektóre „wątpliwe” przykłady są bliżej definicji niż te uważane przez profesora za „pewne” (Moravský Krumlov). Tak mała grupa zamków nie może być traktowana jako odrębny typ w sensie typologii archeologicznej (por. Adams - Adams 1991; Neustupný 2007). Zakwestionowano także jedną z głównych cech, a mianowicie regularny plan zamków powstałe w wyniku dopasowania do układu urbanistycznego. Regularny plan jest również powszechny w innych zamkach, które nie były zlokalizowane w miastach. Inne cechy tych zamków nie różnią się od przedstawicieli typu dyspozycyjnego, tzw. zamku z obwodową zabudową. Dla dalszego użytku wydaje się konieczne włączenie do tej większej grupy typologicznej, bądź też można je zachować jako tego typu wariant (miejski lub zamkowy). Z tego powodu ten typ został wybrany do porównania obu obszarów.

W trakcie porównania udało się znaleźć kilka wspólnych elementów architektonicznych, ale o niektórych z nich wspomniano już w poprzednich publikacjach. Zakwestionowano jednak jedną z dotychczas uznawanych za wspólne cech, a mianowicie narożne wieże czy wieżyczki, gdyż nie

występują one na żadnym terenie w dużych ilościach (w Prusach były częściej budowane dopiero pod koniec XIII wieku aż do końca pierwszej połowy XIV wieku).

Porównanie wewnętrznej struktury skrzydeł zamków pokazuje, że podstawowy podział skrzydeł jest taki sam. Różnica polega na kompozycji pomieszczeń głównego poziomu mieszkalnego i reprezentacyjnego, a częściowo także w wykorzystaniu drugiego piętra.

Na podstawie schematów tzw. analizy dostępu widać wyraźnie, że schemat komunikacji stosowany w obu obszarach jest zasadniczo taki sam. Chociaż metoda ta może być w pełni zastosowana tylko w najbardziej poznanych zamkach to można stwierdzić, że inne zamki, u których znamy tylko część schematu komunikacyjnego, w żaden sposób nie zaprzeczają temu rozwiązaniu.

Choć powyższe argumenty wskazują na znaczne podobieństwo architektury zamkowej obu obszarów, to nie jest prawdopodobne przeniesienie gotowego modelu architektonicznego. Projekt regularnego zamku krzyżackiego powstał w Prusach i był wynikiem wielu wpływów, a także specyficznych potrzeb zakonu. W zasadzie nic nie wiemy o tym, jak powstał ten projekt, co doprowadziło do obszernej i długotrwałej dyskusji na temat jego genezy. Prawdopodobnie oprócz kilku elementów zabudowy (np. wkomponowanie kaplicy zamkowej w regularny plan zamku, itd.) wybrano także rozwiązania praktyczne (ustrukturyzowanie przestrzeni wewnętrznej i schemat komunikacyjny), które zostały wybrane prawdopodobnie dlatego, że sprawdziły się już w zamkach ostatnich Przemysławów. Słuszność tego założenia podkreśla bezpośredni i silny związek między dwoma regionami, co wynika ze źródeł pisanych. Taki wpływ jest zgodny z pierwotną koncepcją teorii T. Durdíka, ale zasadniczo zmienia elementy i okoliczności, do których miał się odnosić ten wpływ.

Przedstawione wyniki zostały skonfrontowane z innymi teoriami, które próbowały wyjaśnić pochodzenie regularnych zamków krzyżackich. Przede wszystkim z tymi, w których chodziło o możliwość połączenia z

klasztorami, a także z różnymi regionami (Inflanty, południowe Włochy i Sycylia, Francja, Ziemia Święta i ewentualnie także Hiszpania, Wyspy Brytyjskie i Siedmiogród). Szczególny nacisk położono na zamki związane z cesarzem Fryderykiem II Hohenstaufem, które są najczęściej uważane za wzór zamków krzyżackich. W ich przypadku zastosowano również tzw. analizę dostępu. Po przeanalizowaniu teorii zauważono znaczne różnice między zamkami krzyżackimi w Prusach a zamkami na wspomnianych terenach lub klasztorami, a zamki w Czechach są im najbliższe. Gdybyśmy przyjęli za prawdziwe, wpływy południowych Włoch na zamki krzyżackie, prawdopodobnie byłyby one pośrednie przez terytorium Austrii i Czech.

W odpowiedzi na pytania zawarte w tej pracy podjęto próbę zastosowania nowych metod i procedur, które w naszym środowisku były stosowane w bardzo ograniczonym zakresie. W szczególności tzw. analiza dostępu wydaje się bardzo efektywna, choć jej zastosowanie jest ograniczone (przynajmniej w analizowanym okresie) stanem poszczególnych zamków. Jednocześnie okazuje się, że nie jest konieczne lub pożądane ograniczanie porównania między regionami, do analizy struktury architektonicznej, ale można zastosować porównanie mniej widocznych i dotychczas pomijanych cech budowli.

14 BIBLIOGRAFIE

14.1 Publikované zdroje

Adamski, J. 2017: O znaczeniu czesko-austriackiego kręgu artystycznego dla architektury państwa zakonnego w Prusach w XIV wieku. Studium o trzech motywach, In: M. Jakubek-Raczkowska – J. Raczkowski (eds.), *Claritas et consonantia. Funkcje, formy i znaczenia w sztuce średniowiecza. Księga poświęcona pamięci Kingi Szczepkowskiej-Naliwajek w dziesiątą rocznicę śmierci*, Toruń – Warszawa, 455–476.

Alttoa, K. 1993: *Das Konventshaus in Lettland*, *Castella Maris Baltici* 1, 9 – 16.

Anderle, J. – Procházka, Z. – Švábek, V. 1987: *Vitějovice. Ročenky Klubu Augusta Sedláčka 1987*, 95 – 109.

Anderle, J. 2007: *Románská kaple na hradě Horšovský Týn*. In: *Dějiny staveb 2007*, Plzeň, 195 – 200.

Anderle, J. 2009: *Středověké etapy vývoje hradu Velhartice*, *Průzkumy památek XVI/2/2009*, 51 – 82.

Arszyński, M. 1961: *Z badań nad zamkiem pokrzyżackim w Radzynie*, *Rocznik Grudziądzki* 2, 39 – 77.

Arszyński, M. 1995a: *Budownictwo warowne zakonu krzyżackiego w Prusach (1230–1454)*. Toruń.

Arszyński, M. 1995b: *Zum Forschungsstand über den Ursprung des Ordensburgtypus in Preussen*. In: M. Woźniak, (ed.) *Studia Borussico-Baltica Torunensia Historiae Artium* 1 - *Sztuka w kręgu zakonu krzyżackiego w Prusach i Inflantach*, Toruń, 111 – 123.

Arszyński, M. 2013a: *Zamki i umocnienia zakonu krzyżackiego i hierarchii kościelnej w Prusach*. In: R. Czaja – A. Radziwiński – M. Arsyński (eds.),

Zakon krzyżacki w Prusach i Inflantach. Podziały administracyjne i kościelne w XIII-XVI wieku, Toruń, 55 – 80.

Arszyński, M. 2013b: Zamki i umocnienia zakonu krzyżackiego i biskupów w Inflantach. In: R. Czaja – A. Radziwiński – M. Arszyński (eds.), Zakon krzyżacki w Prusach i Inflantach. Podziały administracyjne i kościelne w XIII-XVI wieku, Toruń, 183 – 213.

Bachmann, E. 1969: Architektur bis zu den Hussitenkriegen. In: K. M. Swoboda, Gotik in Böhmen, München, 34 – 108.

Biller, T. 2010: Burgen zwischen praktischer Funktion und Symbolik. In: B. Schneidmüller – S. Weinfurter – A. Wieczorek (eds.), Verwandlungen des Staufferreichs : drei Innovationsregionen im mittelalterlichen Europa, Darmstadt, 399 – 422.

Biller, T. – Burger, D. – Radt, T. 2015: Montfort und der frühe Burgenbau. des Deutschen Ordens. Petersberg.

Biskup, M. – Labuda, G. 1988: Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach. Gospodarka – Społeczeństwo – Państwo – Ideologia, Gdańsk.

Boas, A. J. 2006: Archaeology of military orders. A survey of the urban centres, rural settlement and castles of the Military Orders in the Latin East (c. 1120–1291). Abingdon – New York.

Bogdan, H. 2009: Řád německých rytířů. Praha.

Bolina, P. – Dolejš, J. – Fedor, P. – Sadílek, J. 2002: K otázkám stavebního vývoje hradu Veveří ve středověku, Castellologica bohemia 8, 315 – 338.

Bolina – Klimek 2017: Královský hrad. In: V. Cílek – M. Majer – R. Schmelzová et al., Tetín svaté Ludmily: místo, dějiny a spiritualita, Praha, 93 – 95.

- Borovský, T. 2013: Jan Lucemburský, Karel IV. a Litva. In: L. Jan – P. Kostrhun – Z. Nerudová (eds.), Svět tajemných Baltů, Brno, 131 – 139.
- Borowski, T. 2010: Miasta, zamki i klasztory państwa krzyżowego zakonu Szpitala Najświętszej Marii Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie nad Bałtykiem. Infanty. Warszawa.
- Cechner, A. 1913: Soupis památek uměleckých a historických v politickém okrese rakovnickém II. Praha.
- Cejnková, V. – Loskotová, I. – Plaček, M. 1995: Předběžné výsledky archeologického výzkumu Špilberku. In: Brno v minulosti a dnes: sborník příspěvků k dějinám a výstavbě Brna 13, Brno, 150 – 163.
- Clasen, K. H. 1927: Die mittelalterliche Kunst im Gebiete des Deutschordensstaates Preussen, Band 1: Die Burgbauten. Königsberg.
- Czaja, R. – Nowak, H. 2013: Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach – próba charakterystyki. In: R. Czaja – A. Radzimiński – M. Arszyński (eds.), Zakon krzyżacki w Prusach i Inflantach. Podziały administracyjne i kościelne w XIII-XVI wieku, Toruń, 11 – 27.
- Czeike, F. 1994: Historisches Lexikon Wien, band 3, Wien.
- Dehio, G. 1905: Die Kunst Unteritaliens in der Zeit Kaiser Friedrichs II., Historische Zeitschrift 95, 193 – 206.
- Derner, K. – Crkal, J. 2012. Komenda Řádu německých rytířů v Blatně, okr. Chomutov. In: J. Kuljavceva Hlavová – O. Kotyza – M. Sýkora (eds.), Hradý českého severozápadu. Sborník k životnímu jubileu Tomáše Durdíka. Most, 45 – 86.
- Denkstein, V. 1948: Zvíkov. Poklady národního umění 50. Praha
- Dohnal, J. – Jáně, Z. – Kněz., J. – Valenta, J. – Vilhelm, J. – Zima, L. 2004: Hrad Nižbor – poznatky komplexního geofyzikálního průzkumu v letech 2000 – 2002, Castellologica bohemia 9, 291 – 304.

Domasłowski, J. 2011: Gotyckie malowidła ścienne w krużganku zamku biskupiego w Lidzbarku Warmińskim i ich europejski kontekst. In: J. Cygański (ed.), Zamek malowany. Ratunkowe prace konserwatorskie krużganków zamku lidzbarskiego, Muzeum Warmii i Mazur, Olsztyn, 35 – 59.

Durdík, T. 1978: Archeologie k počátkům a podobě přemyslovského Křivoklátu. Výsledky prvé etapy výzkumu (1973-1975), Archeologické rozhledy XXX, 304-320, 357-360.

Durdík, T. 1987: Chodský hrad v Domažlicích. Domažlice.

Durdík, T. 1989: K původu kastelů středoevropského typu, Archaeologia Historica 14, 232 – 255.

Durdík, T. 1993a: Mitteleuropäische Kastelle – ein mögliches Vorbild der Ordensburgarchitektur im Balticum, Castella Maris Baltici 1, 45 – 50.

Durdík, T. 1993b: Hrad v Písku. Písek.

Durdík, T. 1992: Archeologický výzkum hradu Konopiště v roce 1991, Sborník vlastivědných prací z Podblanicka 32, Vlašim, 65–78.

Durdík, T. 1994: K problematice kastelů středoevropského typu, Archeologické rozhledy XLVI, 255 – 273.

Durdík, T. 1995a: Hrady na Písecku. In: T. Durdík – F. Kašička – B. Nechvátal, Hrady, hrádky a tvrze na Písecku, Písek, 5 – 192.

Durdík, T. 1995b: Současný stav výzkumu hradů v Čechách. Archaeologia Historica Polona 1, 45 – 68.

Durdík, T. 1996: Pozůstatky zástavby s románskými architektonickými prvky v areálu dolního hradu na Křivokláte. In: Sborník Společnosti přátel starožitností 4, Praha, 71 – 78.

Durdík, T. 1997: Die Nutzung und Entwicklung des Zwingers in der Böhmisches Burgenarchitektur, Burgenforschung aus Sachsen 10, 110 – 129.

Durdík, T. 1998: Hrady kastelového typu 13. století ve střední Evropě. Praha.

Durdík, T. 2000: Ilustrovaná encyklopedie českých hradů. Praha.

Durdík, T. 2001: K problematice hradu v Chrudimi, Archeologické rozhledy LIII, 615 – 619.

Durdík, T. 2002a: Ilustrovaná encyklopedie českých hradů. Dodatky. Praha.

Durdík, T. 2002b: K problematice importů v české hradní architektuře. MVP – ČSPS 40/110, 176 – 179.

Durdík, T. 2003: Oblá nároží hradů – doklad dálkových styků?, Archaeologia historica 28, 347 – 356.

Durdík, T. 2005: Ilustrovaná encyklopedie českých hradů. Dodatky 2. Praha.

Durdík, T. 2007: Hrady přechodného typu v Čechách – Burgen des Übergangstyps in Böhmen. Praha.

Durdík, T. 2008: Obytné jednotky v palácích hradů Přemysla Otakara II.. In: Svorník 6, 5 – 12.

Durdík, T. 2010: Archeologický výzkum hradu Kamýk nad Vltavou v roce 2009, Časopis společnosti přátel starožitností 118, 1 – 16.

Durdík, T. 2011a: Ilustrovaná encyklopedie českých hradů. Dodatky 4. Praha.

Durdík, T. 2011b: Hrad Džbán. Praha.

- Durdík, T. 2011c: K problematice možného ovlivnění středoevropské hradní architektury křížovými výpravami do Svaté země, *Archaeologia historica* 36, 7 – 25.
- Durdík, T. – Bolina, P. 2001: Středověké hrady v Čechách a na Moravě. Praha.
- Durdík, T. – Frolík, J. 1981: Ke stavební podobě a dispozici městského hradu v Chrudimi, *Archaeologia historica* 6, 107 – 115.
- Durdík, T. – Klápště, J. – Sommer, P. 1986: Archeologie a architektura, *Archaeologia historica* 11, 11 – 24.
- Durdík, T. – Lehečková, E. 1977: Stavební vývoj a podoba středověkého hradu v Kadani na základě archeologického výzkumu, *Archeologické rozhledy* XXIX, 281 – 292.
- Durdík, T. – Sušický, V. 2002: Zříceniny hradů, tvrzí a zámků – jižní Čechy. Praha
- Durdík, T. – Sušický, V. 2015: Zříceniny hradů, tvrzí a zámků – střední Čechy. Praha.
- Dygo M. 2009a: Początki i budowa władztwa zakonu krzyżackiego (1226-1309). In: M. Biskup – R. Czaja – W. Długokęcki – M. Dygo – S. Józwiak – A. Radziwiński – J. Tandecki, Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo, Warszawa, 53 – 78.
- Dygo M. 2009b: Ekspansja terytorialna i władztwo terytorialne (1249-1309). In: M. Biskup – R. Czaja – W. Długokęcki – M. Dygo – S. Józwiak – A. Radziwiński – J. Tandecki, Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo, Warszawa, 79 – 104.
- Eadie, G. 2010: Detecting privacy and private space in the Irish tower house, *Chateau Gaillard* 24, 69 – 75.

Eliáš, J. O. 1994, Pozdně románský hrad ve Velkém Meziříčí, *Vlastivědný věstník Moravský* 46, 38 – 44.

Fiala, V. Rekonstrukce východního křídla hradu Špilberk 1994 – 2000. In: *Znovuzrození hradu*, Brno, 39 – 50.

Frolík, J. – Sigl, J. 2001: K úvahám Martina Ježka o počátcích města Chrudimi a tamějším hradu, *Archeologické rozhledy* LIII, 620 – 629.

Frolík, J. 2008: Hrad v Chrudimi? (Archeologický výzkum na Školním náměstí a Komenského ulici v letech 2004 – 2006), *Castellologica bohemica* 11, 553 – 584.

Gabriel, F. 2006: Teoretické aspekty studia hradní staveb. Ústí nad Labem.

Gabriel, F. 2014: Poznámky k třídění hradů podle dispozičních typů, *Castellologica bohemica* 14, 5 – 18.

Gabriel, F. – Kursová, L. 2016: Královský palác a kaple na hradě Bezdězu a jejich proměny, *Castellologica bohemica* 16, 5 – 43.

Gabriel, F. – Panáček, J. 2000: *Hrady okresu Česká Lípa*. Praha.

Hauserová, M. 2003: Teplovzdušné vytápění ve středověku. In: *Svorník* 1, 49 – 74.

Hauserová, M. 2014: Špičky tepelné techniky středověku. In: M. Dulla et al. (eds.), *Kapitoly z historie bydlení*, Praha, 63 – 76.

Hejna, A. 1974: Bradlo u Hostinného nad Labem. Příspěvek k výzkumu opevněných sídel v severovýchodních Čechách, *Památky Archeologické* LXV, 365-418.

Hejna, A. – Wolf V. 1974: Czesko-slaskie zwazki po obu stronach Karkonoszy w XIII i XIV wieku, *Rocznik Jeleniogórski* XII, 57 – 70.

Hejna, A., 1983: Výzkum hradu Vizmburku - příspěvek ke studiu hradní architektury 13. století. In: Umění 13. století v Čechách. Praha, 173 – 195.

Herrmann, Ch. 2007: Mittelalterliche Architektur im Preußenland: Untersuchungen zur Frage der Kunstlandschaft und –geographie. Petersberg.

Herrmann, Ch. 2015: Zamki w państwie krzyżackim w Prusach. Olsztyn.

Herrmann, Ch. 2019: Der Hochmeisterpalast auf der Marienburg. Petersberg.

Hillier, B. – Hanson, J. 1984: The social logic of space. Cambridge.

Holst, N. von 1981: Der Deutsche Ritterorden und seine Bauten: Von Jerusalem bis Sevilla, von Thorn bis Narwa. Berlin.

Hotz, W. 1981: Pfalzen und Burgen der Staufenzzeit. Geschichte und Gestalt. Darmstadt.

Chęć, A. 1997: Gdaniska jako element architektury militarnej zakonu krzyżackiego, *Archaeologia Historica Polona* 6, 123 – 148.

Chęć, A. 2007: Zamek a miasto w państwie zakonnym w Prusach - aspekty militarne, *Archaeologia Historica Polona* 17, 229 – 239.

Chudárek, Z. 2000: Příprava a metoda obnovy východního křídla hradu Špilberk v letech 1985 – 2000. In: *Znovuzrození hradu*, Brno, 15 – 38.

Jähnig, B. 2013: Dostojnicy i urzędnicy zakonu krzyżackiego w Prusach. In: R. Czaja – A. Radzimiński – M. Arszyński (eds.), *Zakon krzyżacki w Prusach i Inflantach. Podziały administracyjne i kościelne w XIII-XVI wieku*, Toruń, 279 – 329.

Jakubek-Raczkowska M. 2005: Czeskie filiacje w rzeźbie gdańskiej na przełomie XIV i XV wieku, *Teka Komisji Historii Sztuki* 10, 96 – 112.

Jakubek-Raczkowska, M – Raczkowski, J. 2019: Sztuka Państwa Zakonu Krzyżackiego w Prusach: próba definicji/The Art of the State of the Teutonic Order in Prussia: A definition attempt. In: J. Trupinda (ed.), *Sapientia aedificavit sibi domum. Mądrość zbudowała sobie dom*, Malbork, 179 – 218.

Jan, L. 1997: Řád německých rytířů v Čechách a na Moravě (1204 – 1411). In: L. Jan – F. Skřivánek, *Němečtí rytíři v českých zemích*. Praha.

Jan, L. 1998: Hodnostáři rytířských duchovních řádů na dvorech posledních Přemyslovců. In: M. Bláhová – I. Hlaváček (eds.), *Českorakouské vztahy ve 13. století: Rakousko (včetně Štýrska, Korutan a Kraňska) v projektu velké říše Přemysla Otakara II.*, Praha, 247 – 260.

Jan, L. 2000: In ordine cruciferorum Christo militavit. K osudům Ješka, syna Závěše z Falkenštejna a královny Kunhuty, *Český časopis historický* 98, 453–475.

Jan, L. 2005: České země a řádový stát v Prusku na konci 13. a v první polovině 14. Století, *Památková péče na Moravě* 9, 9–12.

Jan, L. 2013: Role českých zemí v budování panství řádu německých rytířů v Prusku. In: L. Jan – P. Kostrhun – Z. Nerudová (eds.), *Svět tajemných Baltů*, Brno, 99 – 115.

Janiš, D – Kouhotek, J. 2002: Hrady a jejich úloha ve struktuře osídlení horního Pobečví, *Archaeologia historica* 27, 179–195.

Janiš, D. – Vrla, R. et al. 2018: *Hrady Zlínského kraje*. Lukov.

Janiš, D. – Schenk, Z. – Vrla, R. 2013: Nové poznatky ke stavebnímu vývoji hradu Šaumburka v Hostýnských vrších, *Archaeologia historica* 38, 435 – 454.

Jasiński, T. 1994: Złota Bulla Fryderyka II dla zakonu krzyżackiego z roku rzekomo 1226, *Roczniki Historyczne* 60, 107 – 154.

Ječný, H. – Olmerová, H. 1992: Historie a proměny jednoho bloku při hradbách Starého Města pražského. *Staletá Praha* 22, 21–70.

Jesenský, V. 1998: Nález cimbuří na severovýchodní věži zámku Konopiště, *Castellologica bohemica* 6/II, 439 – 443.

Ježek, M. – Slavík, J. 1998: K možnostem interpretace nálezů v chrámu sv. Mikuláše v Jaroměři (Cesta jedné hypotézy do encyklopedií), *Průzkumy památek* V/2, 118–139.

Ježek, M. 1999: Kastel východočeského typu? A další otázky ze středověké Chrudimi, *Archeologické rozhledy* LI, 833 – 871.

Józwiak, S. 2001a: Uwagi nad datacją Złotej Bramy kaplicy zamkowej w Malborku, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 415-418.

Józwiak, S. 2001b: Centralne i terytorialne organy władzy zakonu krzyżackiego w Prusach w latach 1228-1410. Toruń.

Józwiak, S. 2019: Uwagi w kontekście najnowszych badań nad malborską siedzibą wielkich mistrzów w średniowieczu – Na marginesie pracy Christofera Herrmanna, *Zapiski Historyczne* LXXXIV/2, 253 – 274.

Józwiak, S. – Trupinda, J. 2009: Budowa krzyżackiego zamku komturskiego w Ragnecie w końcu XIV–na początku XV wieku i jego układ przestrzenny, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 57/ 3-4, 339 – 367.

Józwiak, S. – Trupinda, J. 2012: Krzyżackie zamki komturskie w Prusach – Topografia i układ przestrzenny na podstawie średniowiecznych źródeł pisanych. Toruń.

Józwiak, S. – Trupinda, J. 2015: Czy średniowieczne źródła pisane mają znaczenie w badaniach nad zamkami krzyżackimi w Prusach?, *Zapiski Historyczne* LXXX/1, 91 – 111.

Józwiak, S. – Trupinda, J. v tisku: Topografia i układ przestrzenny krzyżackiego zamku komturów, marszałków i wielkich mistrzów w Królewcu w świetle średniowiecznych źródeł pisanych

Kacetyl, J. 2010: Byl Moravský Krumlov založen Přemyslem Otakarem II.?. In: L. Jan – J. Kacetyl (eds.), Pocta králi. K 730. výročí smrti českého krále, rakouského vévody a moravského markraběte Přemysla Otakara II.. Brno – Znojmo, 117 – 125.

Kajzer, L. – Kołodziejski, S. – Salm, J. 2012: Leksykon zaków w Polsce. Varšava.

Kašička, F. 1978: Státní zámek Konopiště a jeho nejstarší stavební proměny, *Archaeologia historica* 3, 95 – 105.

Kašička, F. – Nechvátal, B. 1992: Oblast Hluboké nad Vltavou — vývoj a stavební podoba středověkých sídlišť do husitského období, *Archaeologia historica* 17, 291 – 303.

Kodera, P. 2008: Obraz prostorového uspořádání domů na Starém Městě pražském v předbělohorských pozůstalostních inventářích. In: *Svorník* 6, 113 – 126.

Kohoutek, J. 1995: Hrady jihovýchodní Moravy. Zlín.

Konečný, L. 1981: Některé novější poznatky ke vztahu románských sakrálních a profánních objektů jižní Moravy, *Archaeologia historica* 6, 239 – 247.

Košťál, J. et. al. 2013: Vízmburk. Příběh ztraceného hradu. Úpice.

Kotyza, O. – Tomas, J. 1995: Nejstarší městské hradby v Litoměřicích (Porovnání archeologických nálezů se zprávami pramenů), *Archaeologia historica* 20, 91–106.

Kotyza, O. – Smetana, J. – Tomas, J. a kol. 1997: Dějiny města Litoměřic. Litoměřice.

- Kotyza, O. – Sýkora, M. 2012: Litoměřický hrad a jeho počátky (Poznámky k hradní politice Jana Lucemburského v severozápadních Čechách). In: J. Kuljavceva Hlavová – O. Kotyza – M. Sýkora (eds.), Hradý českého severozápadu. Sborník k životnímu jubileu Tomáše Durdíka. Most, 87 – 148.
- Krajíc, R. 1987: Archeologický výzkum památek husitského období na Táborsku. In: Archeologické výzkumy v jižních Čechách 4, 99 – 121.
- Kühtreiber, T. 2009: Die Ikonologie der Burgenarchitektur. In: O. Wagner – H. Lass (eds.), Die imaginäre Burg, Frankfurt am Main – Berlin – Bern, 53 – 92.
- Kuthan, J. 1979: Hrad v Písku. Dějiny a stavební vývoj. Písek.
- Kuthan, J. 1983: Počátky a rozmach gotické architektury v Čechách. K problematice cisterciácké stavební tvorby. Praha.
- Kuthan, J. 1986: K otázce geneze kastelů krále Přemysla Otakara II. In: J. Homolka (ed.), Itálie, Čechy a střední Evropa, Praha, 109–121.
- Kuthan, J. 1991: Zakladatelské dílo Přemysla Otakara II. v Rakousku a ve Štýrsku. Praha.
- Kuthan, J. 1994: Česká architektura v době posledních Přemyslovců. Města, hrady, kláštery, kostely. Vimperk.
- Kuthan, J. et al. 2018: Dílo knížat a králů z rodu Přemyslovců. Praha.
- Kutzner, M. 1995: Propaganda władzy w sztuce Zakonu Niemieckiego w Prusach. In: M. Woźniak, (ed.) Studia Borussico-Baltica Torunensia Historiae Artium 1 - Sztuka w kręgu zakonu krzyżackiego w Prusach i Inflantach, Toruń, 17 – 66.
- Kypta, J. – Marešová, B. – Neustupný, Z. 2008: K počátkům hradu Křivokláta (výsledky archeologického výzkumu tzv. dolního hradu v letech 2004–2006), Průzkumy památek XV/2, 39 – 68.

Lahrs, F. 1956: Das Königsberger Schloß. Stuttgart.

Landgraf, A. 1973: Die Wasserburgen des 13. Und 14. Jahrhunderts im Osten Österreichs. Viereckanlagen nach dem Kastelltyp: Die Dreiseitburg als Sonderausbildung. In: Burgen und Schlöser 14, 5 – 18.

Laszlovszky, J. – Soós, Z. 2001: Historical monuments of Teutonic Order in Transylvania. In: Z. Hunyady – J. Laszkovszky (eds.), The Crusades and the military orders : expanding the frontiers of medieval Latin Christianity. Budapešť, 319 – 336.

Lavička, R. – Čapek, L – Fröhlich, J. – Havlice, J. – Krajíc, R. – Reiting, L. 2016: Královská založení na jihu Čech za vlády posledních Přemyslovců. České Budějovice.

Líbal, D. 1948: Gotická architektura v Čechách a na Moravě. Praha.

Líbal, D. 1955: Zvíkov, státní hrad a okolí. Praha.

Líbal, D. 2001: Katalog gotické architektury do v České republice do husitských válek. Praha.

Líbal, D. – Lancinger, L. 1996: Zvíkov – arkádové nádvoří paláce a jeho přestavba v osmdesátých letech minulého století, Castellologica bohemica 5, 23 – 34.

Líbal, D. – Macek, P. – Novosadová, O. 1989. Stavebně historický průzkum hradu Houska, Castellologica bohemica 1, 141 – 158.

.

Lotan, S. 2010: Between the Latin Kingdom of Jerusalem and Burzenland in Medieval Hungary – The Teutonic Military Order status and rule in the poles of Christianity. In: A. Blasco Vallès – R. da Costa (eds.), Mirabilia 10, A Idade Média e as Cruzadas. 184 – 195.

Łodyńska-Kosińska, M. 1964: Geometria architektów gotyckich, Kwartalnik Architektury i Urbanistyki IX/2, 89 – 114.

Macek, P. 1989: Městský hrad v Litoměřicích, *Castellologica bohemia* 1, 101 – 112.

Mackiewicz, H. – Mackiewicz, A. 2005: Wyniki badań archeologicznych w obrębie gdaniska przy zamku w Ostródzie. In: R. Sajkowski ed., *Ostróda – siedem wieków dziejów miasta*, Ostróda, 59 – 89.

Menclová, D. 1976: *České hrady I*. Praha.

Měřínský, Z. – Plaček, M. 1988: Nástin vývoje hradní architektury vrcholného středověku na Moravě a ve Slezsku do období husitských válek. *Archaeologia Historica* 13, 217 – 250.

Militzer, K. 1981: *Die Entstehung der Deutschordensballeien im Deutschen Reich*. Marburg.

Misāns, I. 2013: Středověké Livonsko: řád, města, venkovské obyvatelstvo – *Das mittelalterliche Livland: Orden, Städte, ländliche Bevölkerung*. In: L. Jan – P. Kostrhum – Z. Nerudová eds., *Svět tajemných Baltů – The World of Mysterious Balts*, Brno, 117 – 124.

Muk, J. 1996: Hrad a zámek v Protivíně, *Castellologica bohemia* 5, 35 – 40.

Mitchell P. 2018: *Die Baugeschichte der Wiener Hofburg im Mittelalter. Neue Ergebnisse im Bau und Boden, Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich* 34, 137 – 153.

Nadolski, A. (ed.) 1985: *Plemięta . Sredniowieczny gródek w ziemi Chełmińskiej*. Warszawa - Poznań – Toruń.

Nawrocki, Z. 2005: Zamek krzyżacki w Toruniu. Dzieje budowy, upadek, ponowne zagospodarowanie, *Rocznik Muzeum Okręgowego w Toruniu* 13 – 14, 7 – 72.

Neustupný, E. 2007: *Metoda archeologie*. Plzeň.

Nicolle, D. 2009: *Řád německých rytířů 1190 – 1561*. Oxford.

- Nový, Rostislav 1971: Jindřichohradecká znaková galerie z r. 1338, *Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et Historica* 3-4, 179–197.
- Olmerová, H. 1981: Komenda řádu německých rytířů v Praze. *Archaeologia historica* 7, 433–435.
- Ose, I. 2004a: Neue Erkenntnisse über die Ordensburgen in Lettland. In: L.Kajzer, H.Paner (eds.), *Castrum Bene* 5/1996: Castle and Church, Gdansk, 119 – 135.
- Ose, I. 2004b: Die ersten Burgen mit regulärem Grundriss in Lettland, *Castella Maris Baltici* 6, 141 – 146.
- Phleps, H. 1927: Auf Spuren der ersten Bauten des deutschen Ritterordens im Burzenland in Siebenbürgen, *Zeitschrift für Bauwesen* 15, 50 – 54.
- Plaček, M. 1993: Počátky hradu Veveří. In: *Brno v minulosti a dnes: sborník příspěvků k dějinám a výstavbě Brna* 11, Brno, 109 – 118.
- Plaček, M. 1997: Hrady v hrazených moravských městech, *Archaeologia historica* 22, 199 – 215.
- Plaček, M. 2001: *Ilustrovaná encyklopedie moravských hradů, hrádků a tvrzí*. Praha.
- Plaček, M. 2007: *Ilustrovaná encyklopedie moravských hradů, hrádků a tvrzí. Dodatky*. Praha.
- Plaček, M. – Futák, P. 2006: Páni z Obřan. In: *Brno v minulosti a dnes: Sborník příspěvků k dějinám a výstavbě města* 19, 13 – 56.
- Pluskowski, A. 2013: *The Archaeology of the Prussian Crusade: Holy War and Colonisation*. Abingdon – New York.
- Poliński D. 2007a: Wczesne warownie krzyżackie w Prusach w kontekście miejscowych obiektów obronnych o umocnieniach drewnianoziemnych, *Archaeologia Historica Polona* 16, 41 – 61.

Poliński D. 2007b: „Chełmińskie” warownie zakonu na pograniczu krzyżacko-pruskim i krzyżacko-polskim. In: K. Grążawski (ed.), *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie (II)*, Włocławek-Brodnica, 155-177.

Pospieszny, K. 1998: Program i forma architektoniczna krzyżackich infirmerii zamkowych w Prusach. In: M. Dąbrowska – J. Kruppé (eds), *Szpitalnictwo w dawnej Polsce*, Warszawa, 109 –133.

Pospieszny, K. 1999: Typ pruski zamku regularnego – idea cesarska? In: A. Błażejewska – E. Pilecka (eds), *Argumenta, articuli, quaestiones. Studia z historii sztuki średniowiecznej. Księga jubileuszowa, dedykowana Marianowi Kutznerowi*, Toruń, 361 – 390.

Pospieszny, K. 2004: Der preussisch-livländische Konventshaustyp als eine Kloster-und-Herrschaftsidee, *Castella Maris Baltici* 6, 153 – 158.

Pospieszny, K. 2014: *Domus Malbork. Zamek krzyżacki w typie regularnym*. Toruń.

Procházka, Z. 2014: *Domažlice. Historicko-turistický průvodce městem a jeho památkami*. Domažlice.

Raczkowski, J. 2017: Najnowsze badania nad malarstwem ściennym w mieszczańskich przestrzeniach świeckich średniowiecznego Torunia. In: M. Jakubek-Raczkowska – J. Raczkowski (eds.), *Claritas et consonantia. Funkcje, formy i znaczenia w sztuce średniowiecza. Księga poświęcona pamięci Kingi Szczepkowskiej-Naliwajek w dziesiątą rocznicę śmierci*, Toruń – Warszawa, 513 – 529.

Radziwiński, A. 2013: Podziały kościelne w Prusach. In: R. Czaja – A. Radziwiński – M. Arszyński (eds.), *Zakon krzyżacki w Prusach i Inflantach. Podziały administracyjne i kościelne w XIII-XVI wieku*, Toruń, 29 – 53.

Razím, V. 1991: Městské hradby a formulářová sbírka přemyslovské královské kanceláře, *Archaeologia historica* 16, 171 – 177.

Razím, V. 1992: Kastel středoevropského typu?, *Archaeologia historica* 17, 133 – 139.

Razím, V. 1994: Nové poznatky z opravy Křivoklátku – východní část horního hradu, *Průzkumy památek* I/1, 55 – 76.

Razím, V. (ed.) 2010: Přemyslovské Křivoklátsko. 900 let hradu Křivoklátku. Praha.

Razím, V. 2012: Vízmburk. Raně gotický hrad a jeho proměny, *Průzkumy památek* XIX/příloha.

Razím, V. 2013: Ke stavu a potřebám výzkumu středověkých fortifikací v ČR. In: *Svorník* 11, 142 – 148.

Razím, V. 2014: Městský hrad v Písku jako předmět mezioborového výzkumu historické architektury, *Archeologické rozhledy* LXVI, 493 – 514.

Razím, V. – Ježek, M. 2001: Ke stavebnímu vývoji kostela Nanebevzetí P. Marie v Chrudimi. *Průzkumy památek* VIII/1, 37–66.

Roldán, F. 2012: Method of Modulation and Sizing of Historic Architecture, *Nexus Network Journal* 14/3, 539 – 553.

Roubík, F. 1928: Z historie Chodského hradu v Domažlicích. Zvláštní otisk z ČSPS 36. Praha.

Rykl, M. 2014: Světnice jako srdce středoevropského domu. In: M. Dulla et al. (eds.), *Kapitoly z historie bydlení*, Praha, 27 – 60.

Sedláček, A. 2000: Hrady, zámky a tvrze Království českého. První elektronické vydání.

Selart, A. 2013: Livonsko a české země ve 14. století. In: L. Jan – P. Kostrhun – Z. Nerudová (eds.), *Svět tajemných Baltů*, Brno, 125 – 130.

Schicht, P. 2003: Österreichs Kastellburgen des 13. und 14. Jahrhunderts. Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich. Beiheft 5. Wien.

Schicht, P. 2012: Kastellburgen an der Reichsgrenze, imperiale Machtgestik oder lokaler Herrschaftsanspruch?. In: O. Wagener (ed.), Symbole der Macht? Aspekte mittelalterlicher und frühneuzeitlicher Architektur, Bern – Frankfurt am Main, 89 – 104.

Schicht, P. 2018: Kastelle - Architektur der Macht. Studien zur internationalen Architektur- und Kunstgeschichte 162. Petersberg.

Schmitt, R. 2006: Der Nordturm der Erstanlage als „Danzker“. In: T. Biller (ed.), Der Crac des Chaveliers, Regensburg, 119 – 135.

Schwarz, M. 2013: Die Baukunst des 13. Jahrhunderts in Österreich. Wien – Köln – Weimar.

Schwarz, M. 2015: Die Wiener Hofburg im Mittelalter. Von der Kastellburg bis zu den Anfängen der Kaiserresidenz. Wien.

Skibiński, S. 1994. Jeszcze raz w kwestii genezy regularnego zamku krzyżackiego. In: M. Woźniak, (ed.) Studia Borussico-Baltica Torunensia Historiae Artium 1 - Sztuka Prus XIII-XVIII wieku, Toruń, 27–38.

Smith, E. B. 1956: Architectural symbolism of imperial rome and the middle ages, Princeton.

Spěváček, Jiří 1994: Jan Lucemburský a jeho doba 1296-1346. K prvnímu vstupu českých zemí do svazku se západní Evropou. Praha.

Starski M. 2016: Archeologia o zamku wysokim w Człuchowie. In: K. Monikowska (ed.), Wokół człuchowskiego wzgórza zamkowego od XIV do XX wieku. Architektura - administracja - polityka. Materiały z konferencji w dniu 22 stycznia 2016 r., Człuchów, 9-29.

Steinbrecht, C. 1888: Die Baukunst des Deutschen Ritterordens in Preussen, Bd. 2, Preussen zur Zeit der Landmeister. Berlin.

Škabrada, J. 2003: Konstrukce historických staveb. Praha.

Škabrada, J. – Bolina, P. 2003: Otvory nad vstupy do místnosti v přízemí hradu Kamýka. In: Svorník 1, 95 – 100.

Štetina, J. – Vrla, R. 2015: Hrad Šaumburk. In: Šmeral (ed.), Hrad Šaumburk, hrad Klenov a osidlování horního Pobečví ve středověku, Valašské Meziříčí, 9 – 37.

Tandecki, J. 2013: Podziały administracyjne państwa zakonnego w Prusach. In: R. Czaja – A. Radzimiński – M. Arszyński (eds.), Zakon krzyżacki w Prusach i Inflantach. Podziały administracyjne i kościelne w XIII-XVI wieku, Toruń, 29 – 53.

Tomas, J. 1985: Počátky města Litoměřic II/2, Ústecký sborník historický 1985, 31–90.

Torbus, T. 1998: Die Konventsburgen in Deutschordensland Preussen, München-Oldenbourg.

Torbus, T. 2014a: Zamki konwentualne Państwa krzyżackiego w Prusach. Gdańsk.

Torbus, T. 2014b: Interdyscyplinarność w badaniach nad zamkami krzyżackimi – uwagi na marginesie książki Sławomira Józwiaka i Janusza Trupindy Krzyżackie zamki komturskie w Prusach. Topografi a i układ przestrzenny na podstawie średniowiecznych źródeł pisanych, Zapiski Historyczne LXXIX/4, 197 – 215.

Tuulse, A. 1942: Die Burgen v Estland und Lettland. Dorpat.

Tuulse, A. 1958: Burgen des Abendlandes. Wien – München.

Urban, J. – Vlček, P. 1992: Dějiny a stavební vývoj domažlického hradu. In: Minulostí Západočeského kraje 28, Plzeň, 7 – 31.

- Valkony, J. 2008: Nová zjištění k vývoji ostrožny strakonického hradu ve středověku, *Archeologické výzkumy v jižních Čechách* 21, 303 – 316.
- Varhaník, J. 1998a: Pozdně románské komorové střílny hradu Landštejna, *Průzkumy památek V/2*, 82 – 86.
- Varhaník, J. 1998b: K původu stavebního typu hradu Špilberka, *Archaeologia historica* 23, 391 – 398.
- Varhaník, J. 2000a: K morfologii hradu v Písku, *Archaeologia historica* 25, 159 – 170.
- Varhaník, J. 2000b: Hlízová věž hradu Zvíkova, *Průzkumy památek VII/1*, 15 – 32.
- Varhaník, J. 2014: Arkádové nádvoří hradu Orlíka nad Vltavou, In: *Dějiny staveb 2014*, Plzeň, 23 – 30.
- Varhaník, J. 2015a: Hrad Zvíkov jako torzální architektura, *Archaeologia historica* 40, 395 – 427.
- Varhaník, J. 2015b: Brána v „Plášti“ na hradě Zvíkově. In: *Dějiny staveb 2015*, Plzeň, 99 – 104.
- Varhaník, J. 2019: K původu dispozice hradu Konopiště. In: M. Dejmal – L. Jan – R. Procházka (eds.), *Na hradech a tvrzích, Miroslavu Plačkovi k 75. narozeninám jeho přátelé a žáci*, Praha, 168 – 176.
- Vitula, P. – Stránská, R. 2006: Archeologické výzkumy na objektech ve správě NPÚ v Brně v letech 2000-2006, *Památková péče na Moravě – Monumentorum Moraviae tutela* 12, 7 – 36.
- Vlček, P. 1998: *Encyklopedie českých zámků*. Praha.
- Vrta, R. 2012: Poznámky ke stavebnímu vývoji severního traktu jádra hradu Buchlova, *Průzkumy památek XIX/2*, 185 – 209.

- Wasik, B. 2015: Parchamy zamków krzyżackich – technika i zabudowa, *Komunikaty mazursko-warمیńskie* 2 (288), 269 – 280.
- Wasik, B. 2016: *Budownictwo zamkowe na ziemi chełمیńskiej (od XIII do XV wieku)*. Torun.
- Wasik, B. 2018a: Zamek w Świeciu. Topografia i technika budowy zamku krzyżackiego, *Komunikaty mazursko-warمیńskie* 2 (300), 211 – 237.
- Wasik, B. 2018b: The beginnings of castles in the Teutonic Knights' state in Prussia, *Castellologica bohémica* 18, 167 – 190.
- Wasik, B. v tisku (a): Monumental castle architecture in the Teutonic Prussia, *Castellologica bohémica* 19.
- Wasik, B. v tisku (a): The castle in Sztum in the light of archaeological research of 2019, *Castellologica bohémica* 20.
- Wasik, B. – Wiewióra, M. 2016: Próba rekonstrukcji układu przestrzennego zamku wysokiego (domu konwentu) w Kowalewie Pomorskim na podstawie źródeł historycznych i najnowszych wyników badań archeologiczno-architektonicznych/Attempt at reconstruction of the spatial layout of the high castle (the chapter house) in Kowalewo Pomorskie on the basis of historical sources and the latest results of archaeological-architectonic research, *Wiadomości Konserwatorskie/Journal of Heritage Conservation* 45, 53 – 65.
- Wasik, B. – Wiewióra, M. v tisku: Lipienek i Starogród - wyniki badań archeologiczno-architektonicznych przeprowadzonych w 2018 roku, *Castellologica bohémica* 19.
- Wiewióra, M. (ed.) 2012: *Zamek w Grudziądzu. Studia i materiały*. Toruń.
- Wiewióra, M. (ed.) 2014: *Zamek biskupów chełمیńskich w Wąbrzeźnie w świetle badań archeologiczno-architektonicznych. Studia i materiały*. Toruń.

Wihoda, M. 1999: Marchio Moravie, domus vestre fundator. Přemyslovská dynastie a počátky řádu německých rytířů, Sborník prací Filosofické fakulty brněnské university – Řada historická (C) 46, 5 – 15.

Willemsen, C. A. 1977: Die Bauten Kaiser Friedrich II. in Südtalien. Katalog der Ausstellung Stuttgart Die Zeit des Staufer III. 143 – 163.

Wólkowski W. 2016: Zamek biskupów warmińskich w Lidzbarku Warmińskim – dzieje budowlane i problemy konserwatorskie. Olsztyn.

Záruba, F. 2010: Litoměřický hrad, Časopis Společnosti přátel starožitností 118, 65–83.

Záruba, F. 2012: Hradní kaple v Čechách. Praha: Univerzita Karlova. Neubl. diser. práce.

Záruba, F. 2014: Hradní kaple I. doba přemyslovská. Praha.

Záruba, F. 2016a: Příspěvek k otázce královských hradů v dolním Posázaví, Castellologica bohemia 16, 97 – 121.

Záruba, F. 2016b: Aula Magna – velký sál královských hradů v předhusitských Čechách, Mediaevalia Historica Bohemica XIX/2, 75 – 114.

Záruba, F. 2017: Recenze *Roman Lavička – Ladislav Čapek – Jiří Fröhlich – Jiří Havlice – Rudolf Krajíc – Lukáš Reitingr: Královská založení na jihu Čech za vlády posledních Přemyslovců. Vydání první. České Budějovice: Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Českých Budějovicích, 2016. 335 stran. Miscellanea; svazek č. 13. ISBN 978-80-85033-74-8., Castellologica bohemia 17, 423 – 424.*

Zatloukal, R. 1998: Nález keramiky z Dolních Rakous v městském hradě v Jemnici (okr. Třebíč), Vlastivědný věstník moravský, rok vydání 1998, ročník 50, 290 – 302.

Žemlička, J. 2011: Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků. Praha.

14.2 Nepublikované zdroje

Durdík, T. 1991: Investorská zpráva o výzkumu hradu Křivoklátu v r. 1991. Rkp. Archiv nálezových zpráv, čj. 3413/91. Uloženo ARÚ AV ČR, Praha.

Heroutová, M. – Holanová, E. – Líbal, D. 1967: Horšovský Týn. Zámek. Stavebně historický průzkum. Rkp. SÚPRMO. Praha.

Líbal, D. – Vilímková, M. – Heroutová, M. – Lišková, A. 1983: NKP hrad Bezděz. Stavebně historický průzkum. Rkp. SÚPRMO. Praha.

14.3 Internetové zdroje

Eliáš, J. O. 2004: Zámek Moravský Krumlov, stavebně historický průzkum z let 1993 a 1994 1. i 2. Etapa. Digitální aktualizace 2004.

<https://docplayer.cz/2102089-Zamek-moravsky-krumlov.html> [citováno 9. 12. 2019]

Istrate, D. M. 2017: The Fortress in Feldioara / Marienburg from the Teutonic Knights to the Modern Age, <https://www.academia.edu>.

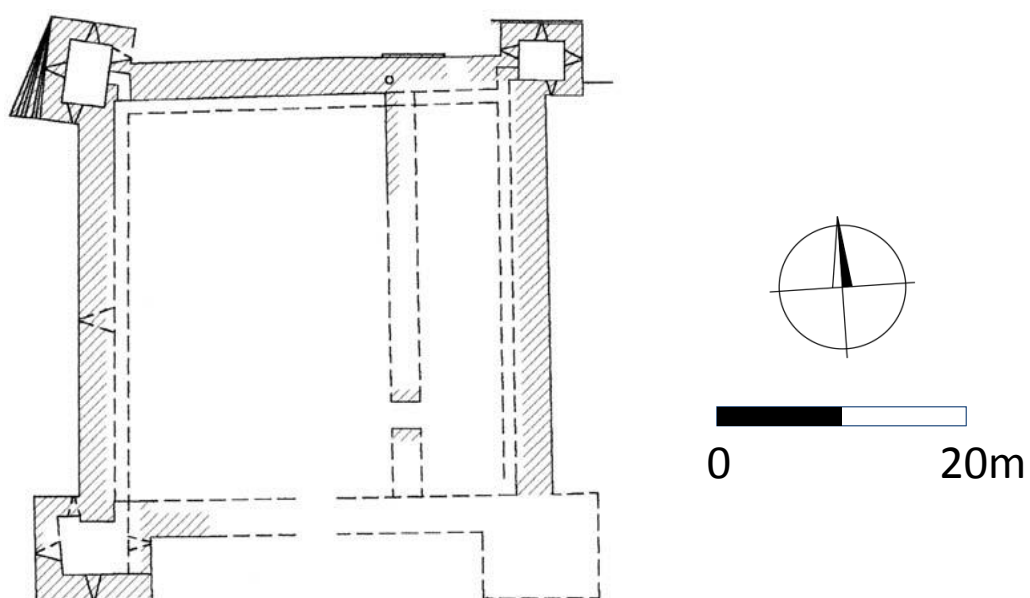
https://www.academia.edu/34433774/The_Fortress_in_Feldioara_Marienburg_from_the_Teutonic_Knights_to_the_Modern_Age [citováno 18.2.2020]

<https://www.zameknizbor.cz/inpage/historie-zamku/> [citováno 21.11.2019]

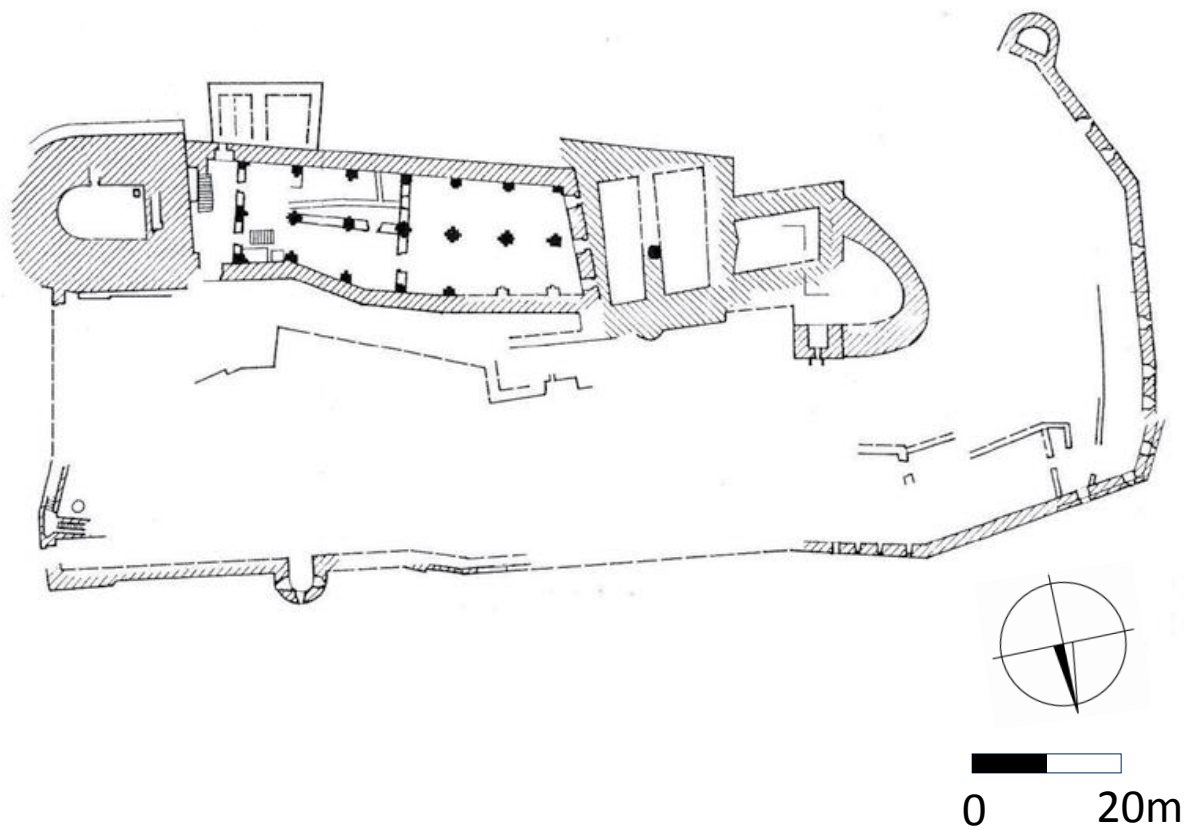
15 PŘÍLOHY

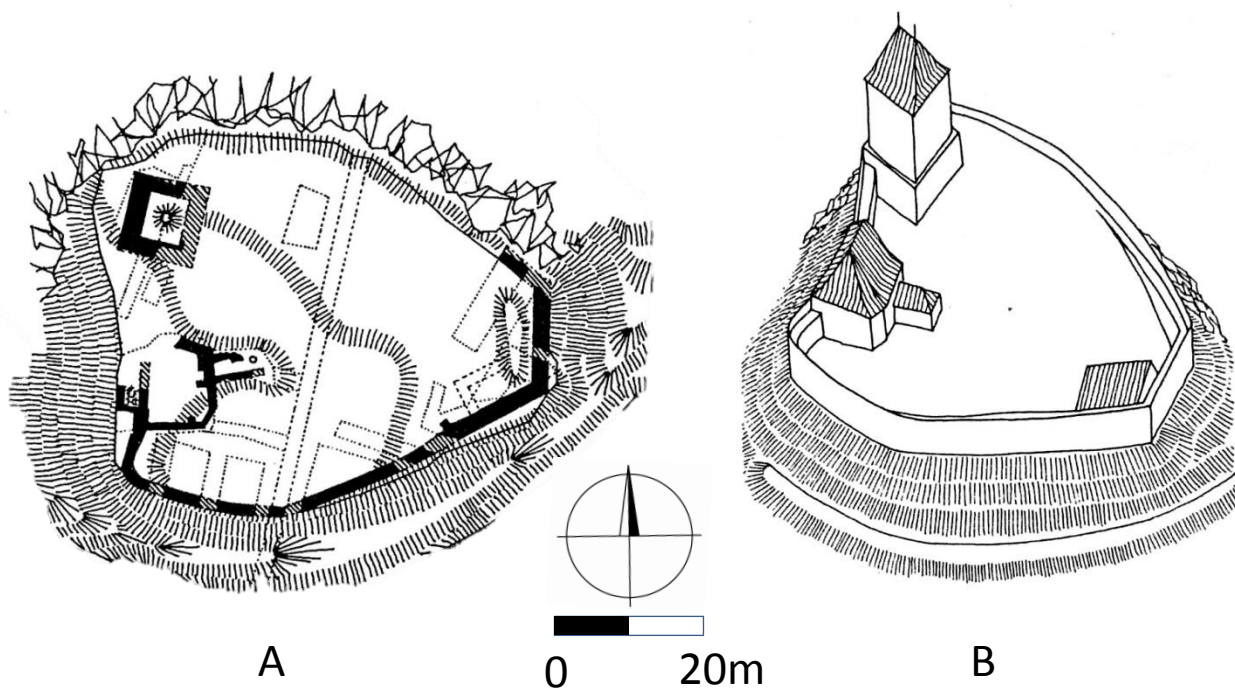
Obr. 1. Mapa Evropy s vyznačenými oblastmi řádového státu.

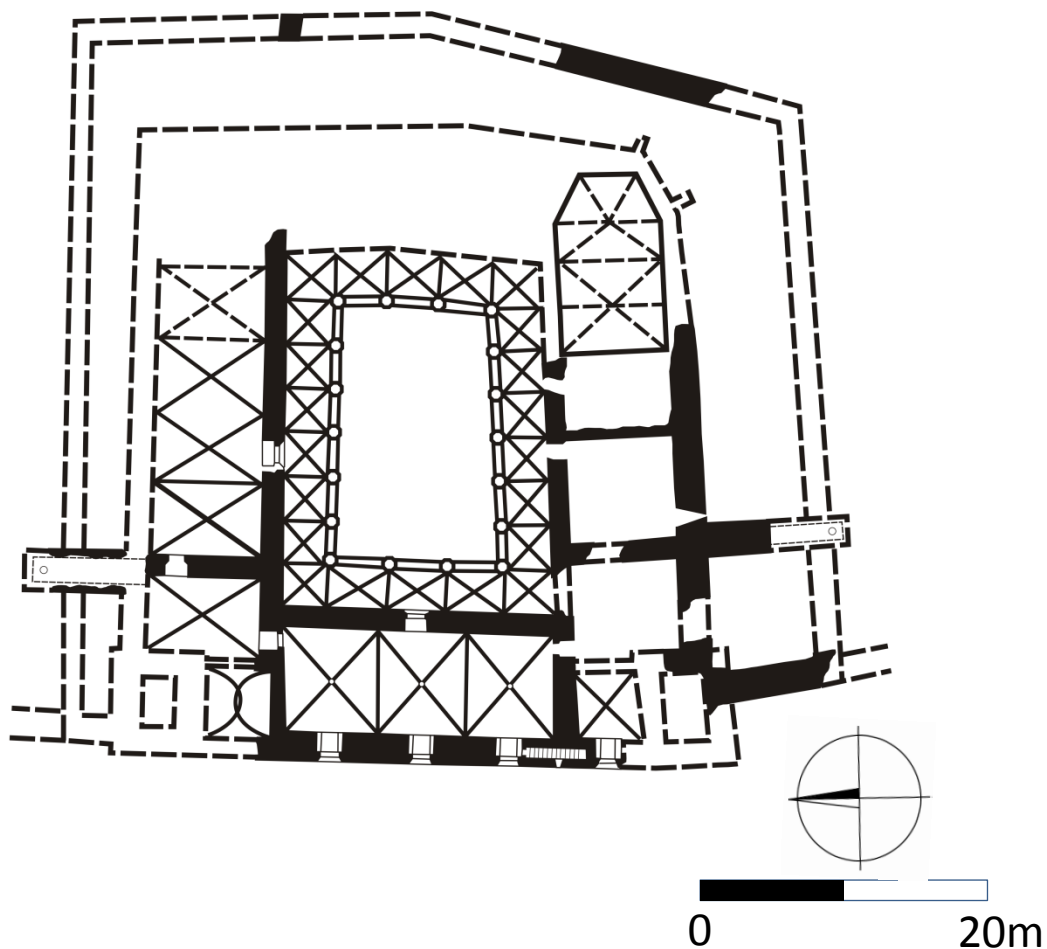
Obr. 2. Castellum Regis. Půdorys hradu (podle Boas 2006).

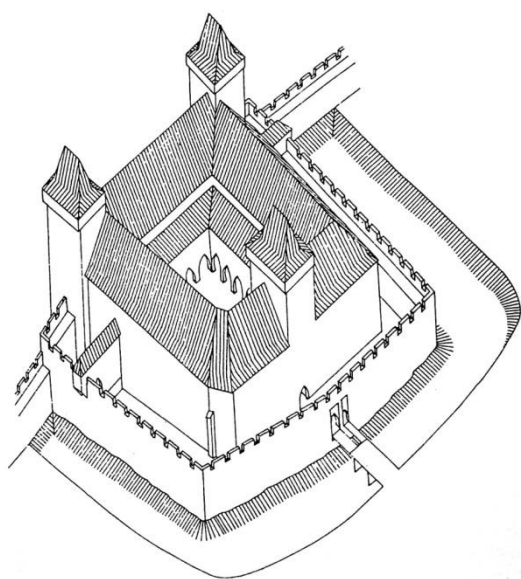
Obr. 3. Monfort. Půdorys hradu (podle Boas 2006).

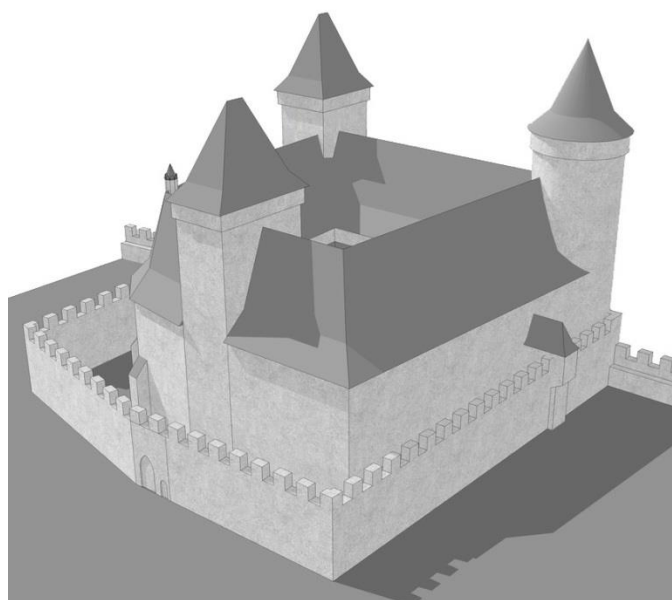
Obr. 4. Fortifikace na vrchu Bradlo (okr. Trutnov). Půdorys (A; podle A. Hejny) a hmotová rekonstrukce (B; podle T. Durdíka).

Obr. 5. Písek. Půdorys prvního patra hradu (podle T. Durdíka, upraveno autorem). Černě vyznačeny i dochované konstrukce v úrovni přízemí.

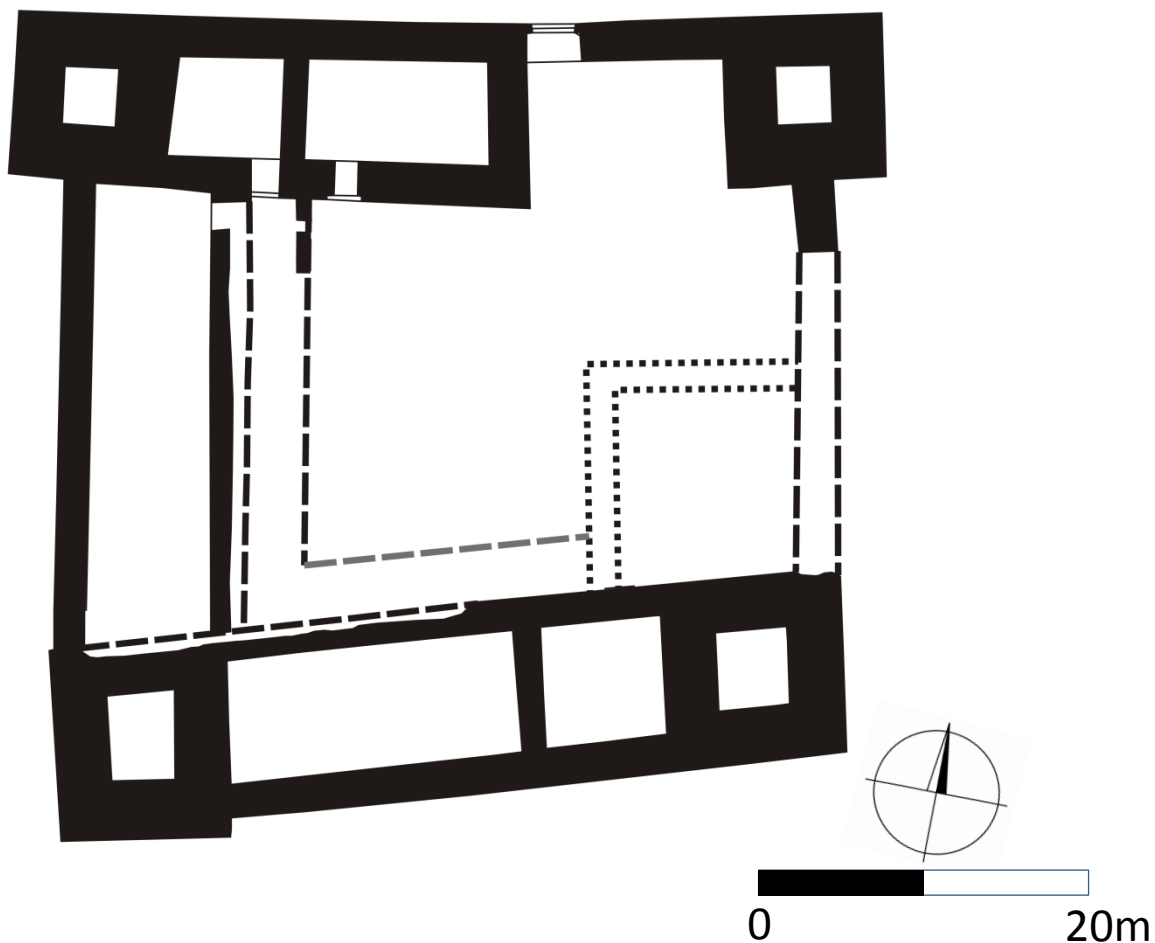

A

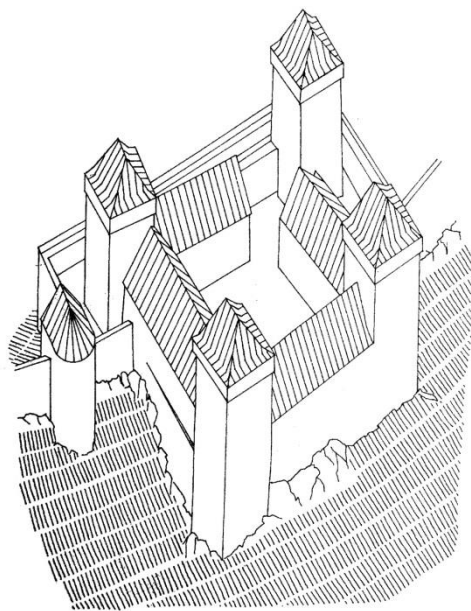

B

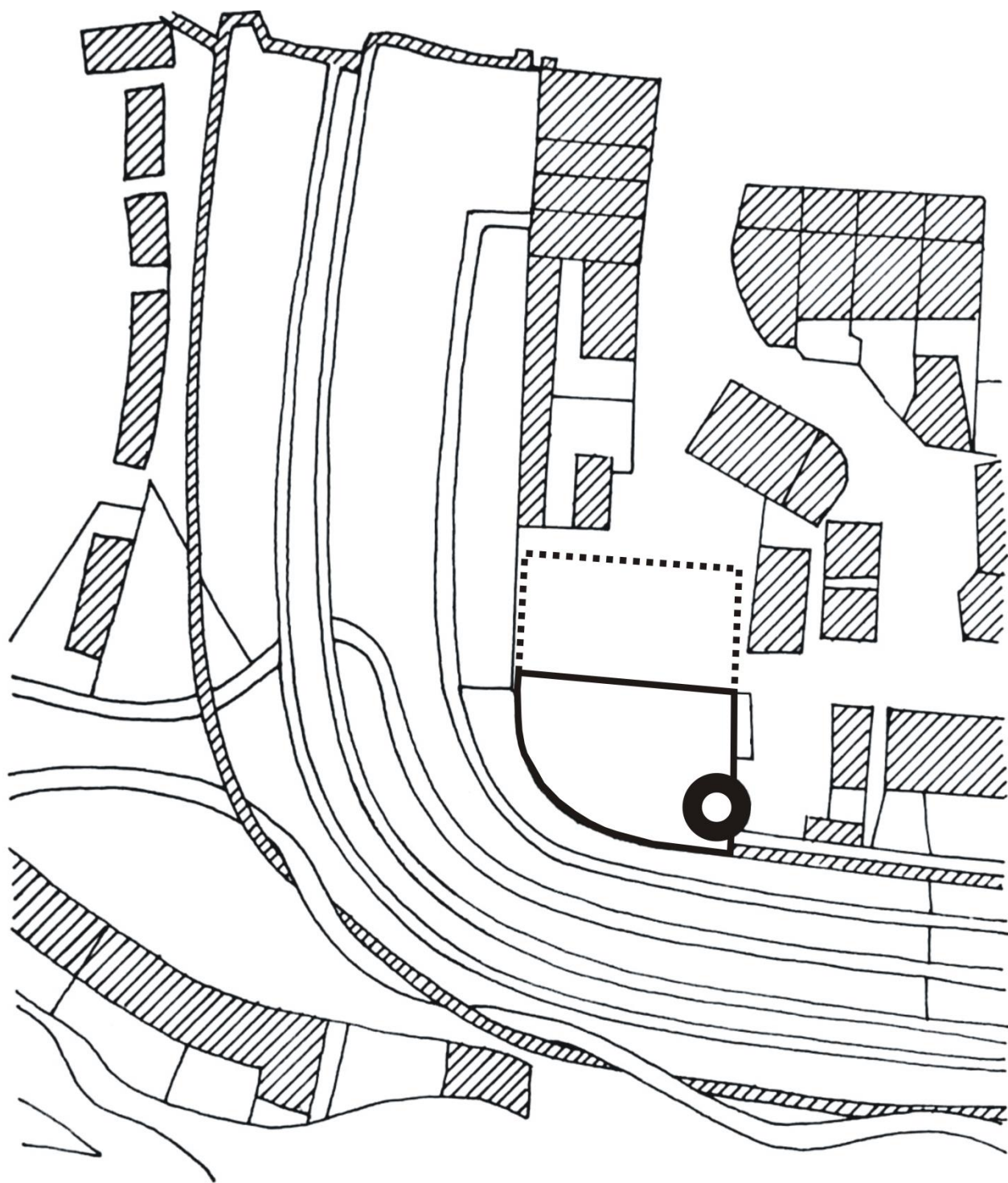
Obr. 6. Písek. Hmotové rekonstrukce (A – podle T. Durdíka; B – podle R. Lavičky).

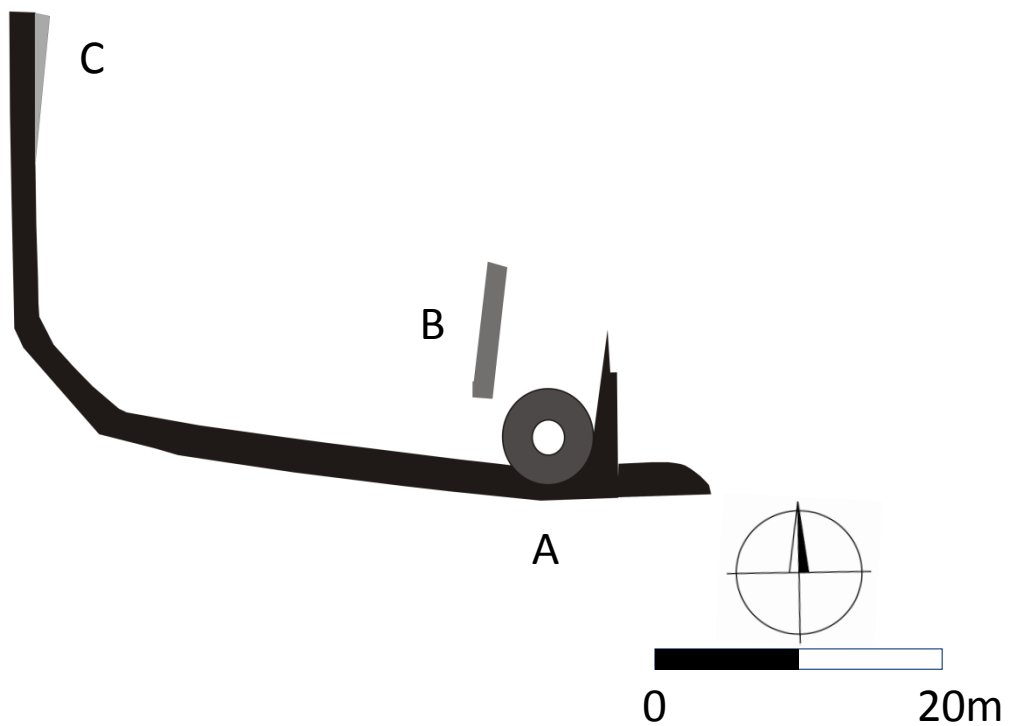
Obr. 7. Kadaň. Půdorys přízemí hradu bez vyznačení stavebních fází (podle T. Durdíka, upraveno autorem). Tečkovaně vyznačen rozsah palácového křídla odkrytého E. Černou. Šedou přerušovanou čarou vyznačen předpokládaný průběh arkádového ochozu.

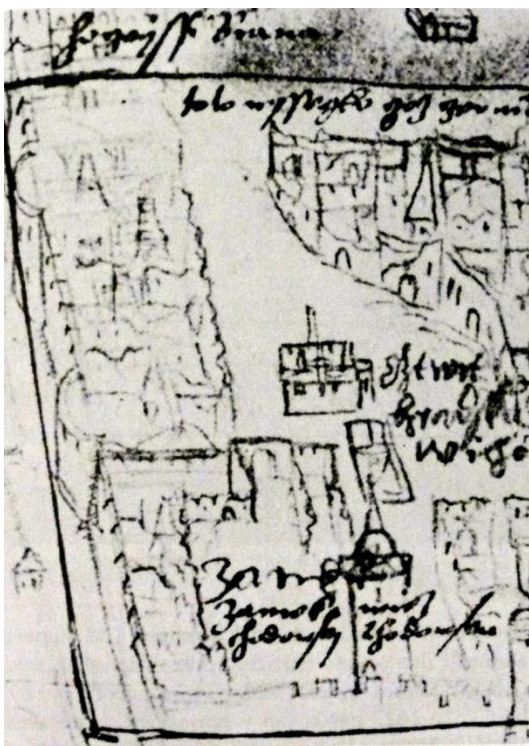
Obr. 8. Kadaň. Hmotové rekonstrukce (podle T. Durdíka).

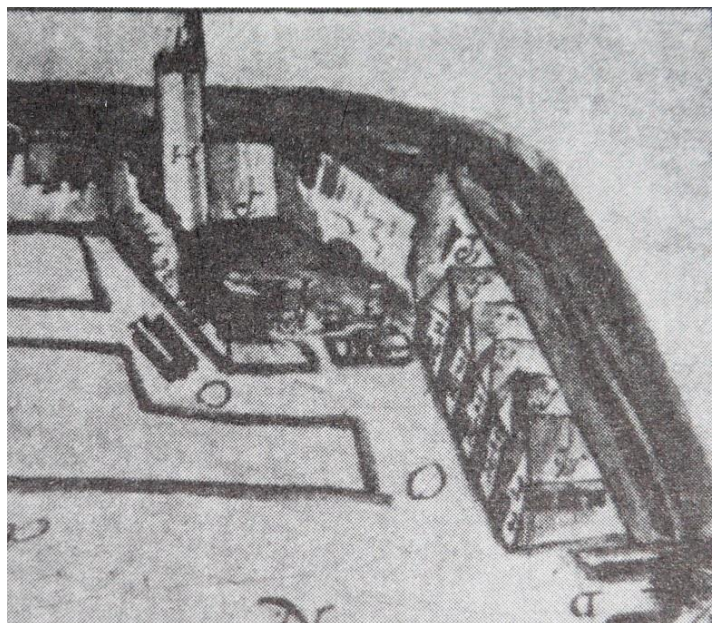
Obr. 9. Domažlice. Vyznačený rozsah hradního areálu na překreslém výřezu polohopisného plánu z roku 1780. Rozsah podle T. Durdíka (plná čára) a podle P. Vlčka a J. Urbana (tečkovaně).

Obr. 10. Domažlice. Půdorys hradu s vyznačenými gotickými zděnými konstrukcemi (podle T. Durdíka, upraveno autorem). A – věž (dendrodatum 1377); B – blíže nedatovaná gotická zed'; C – rozšíření městské hradby.

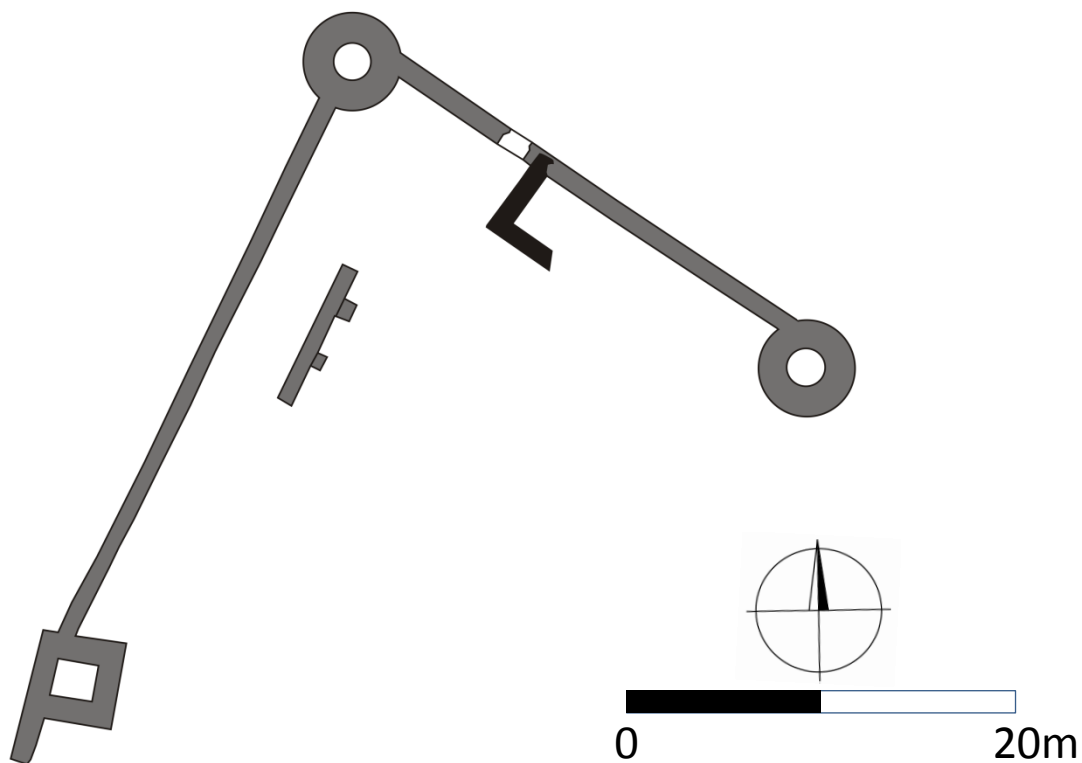

A

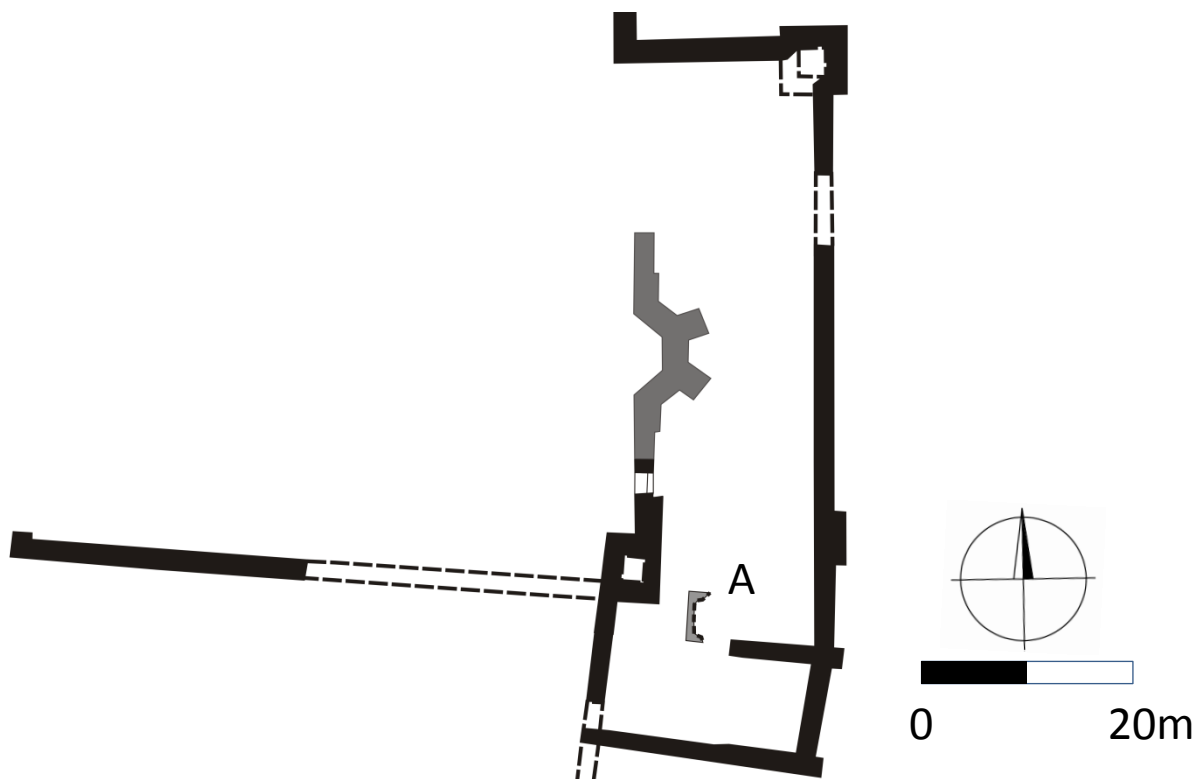

B

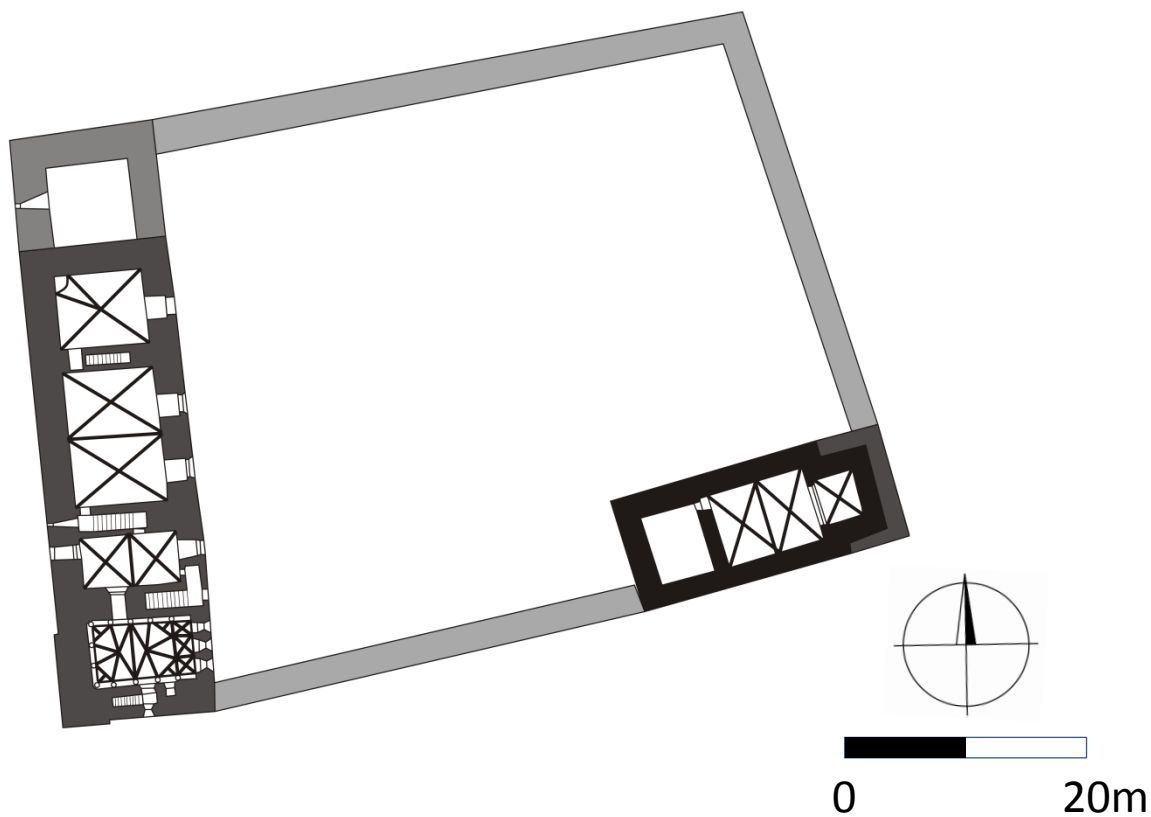
Obr. 11. Domažlice. Historická vyobrazení hradu. A – výřez z plánu města po roce 1592 (Roubík 1928, příloha); B – výřez z plánu města z roku 1669 (Roubík 1928, příloha)

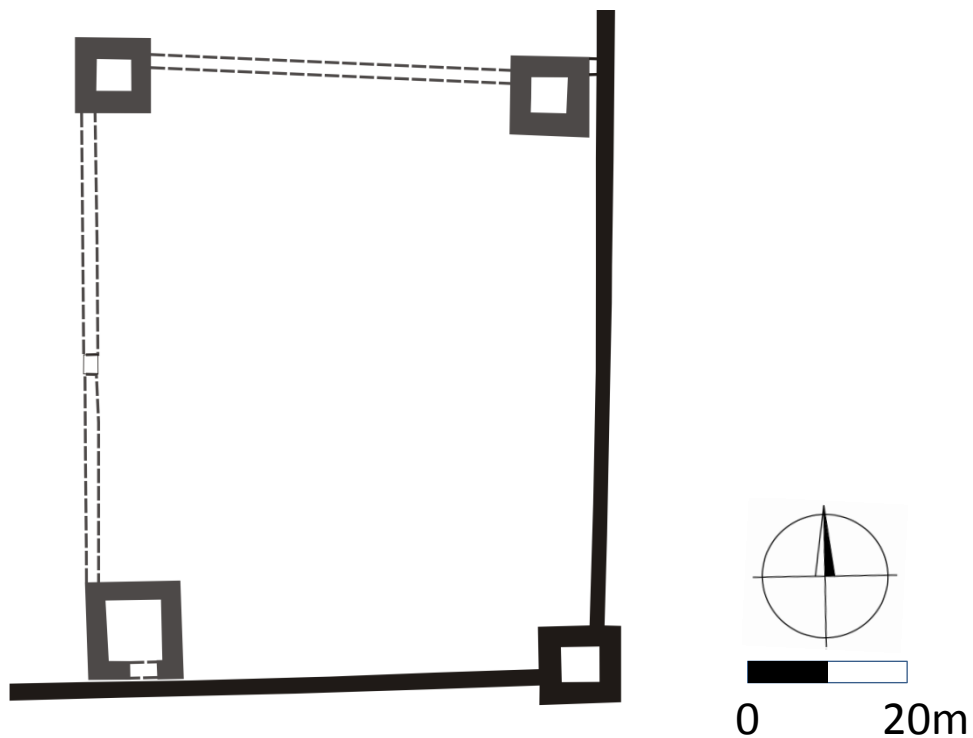
Obr. 12. Litoměřice. Půdorys hradu s vyznačenými zděnými konstrukcemi nejstarších fází hradu (podle O. Kotzy a M. Sýkory). Černě – zdivo z konce 13. století; šedě – zdivo 1. pol. 14. století.

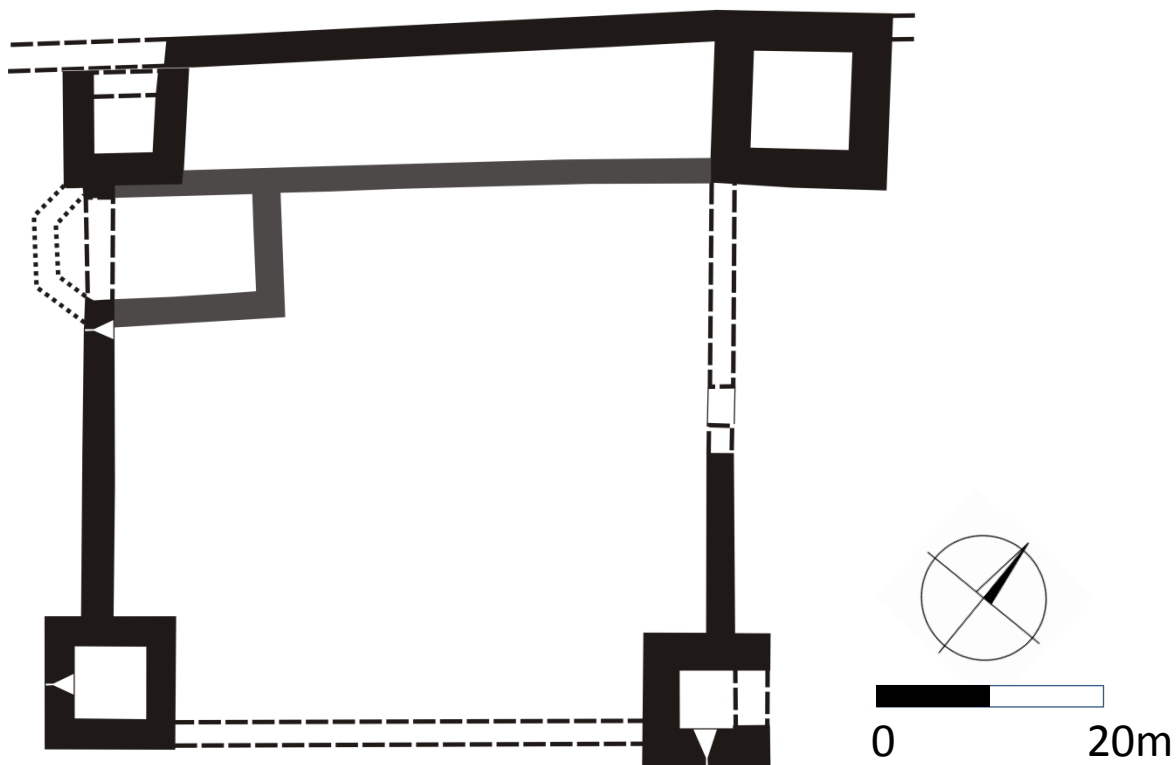
Obr. 13. Chrudim. Půdorys hradu (podle T. Durdíka, upraveno autorem). Šedě označeny zděné konstrukce s nejasným vztahem k hradu. A – základy věžovité stavby odhalené během archeologického výzkumu J. Frolíka.

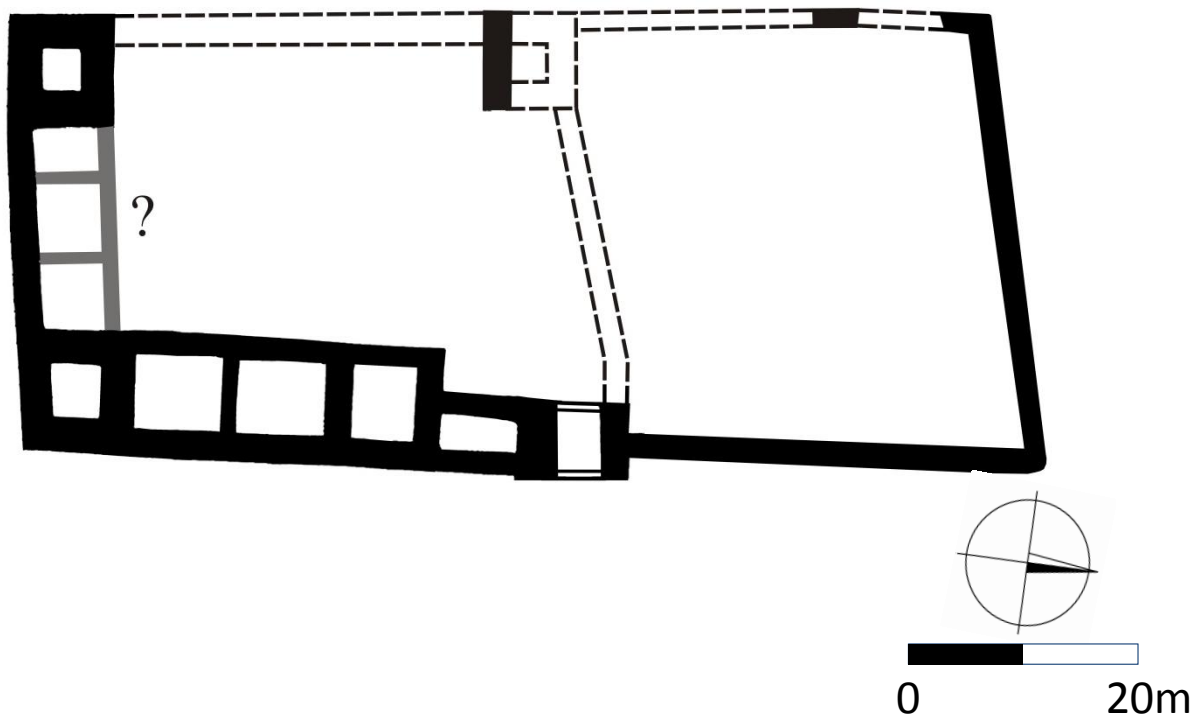
Obr. 14. Horšovský Týn. Půdorys prvního patra s vyznačenými raně gotickými zděnými konstrukcemi (podle T. Durdíka). Barevné rozdíly odrážejí různé stavební fáze (od nejtmaší/nejstarších až po nejsvětější/nejmladší).

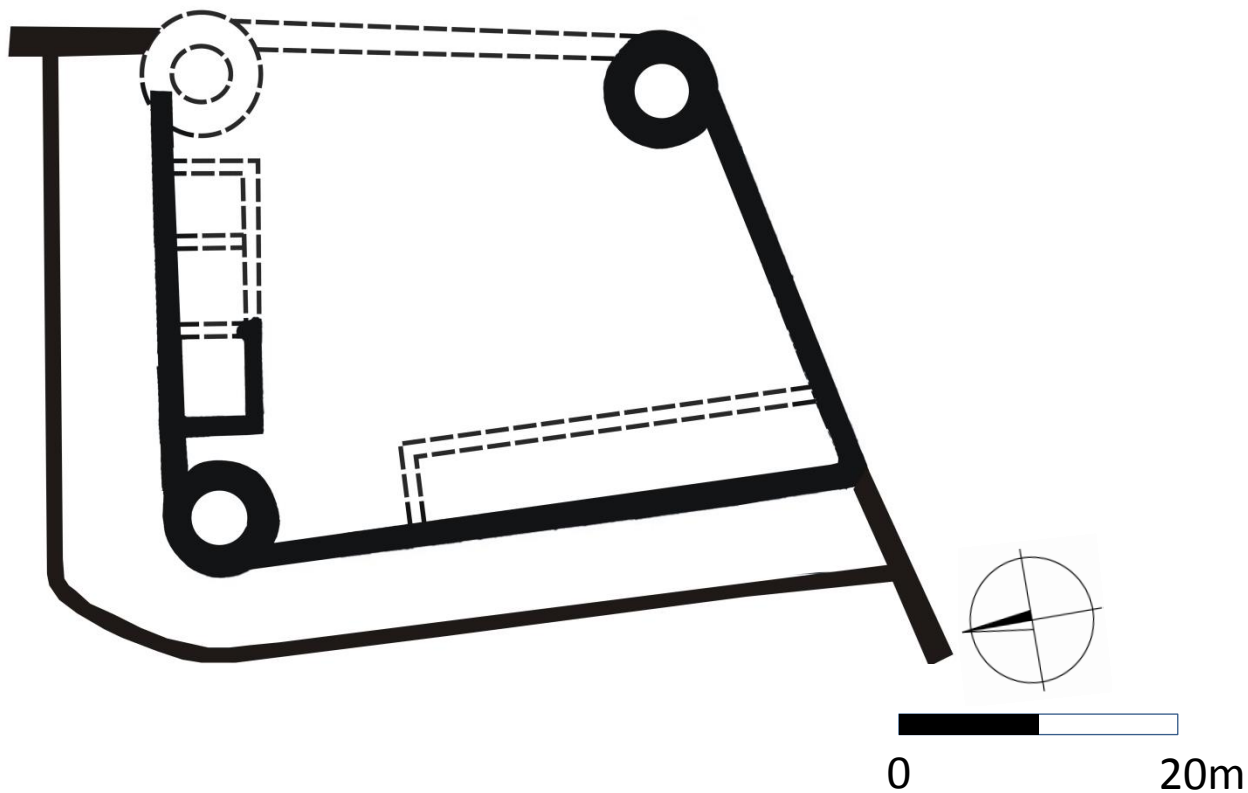
Obr. 15. Wiener Neustadt. Půdorys hradu (podle P. Schichta). Černě vyznačeno starší městské opevnění.

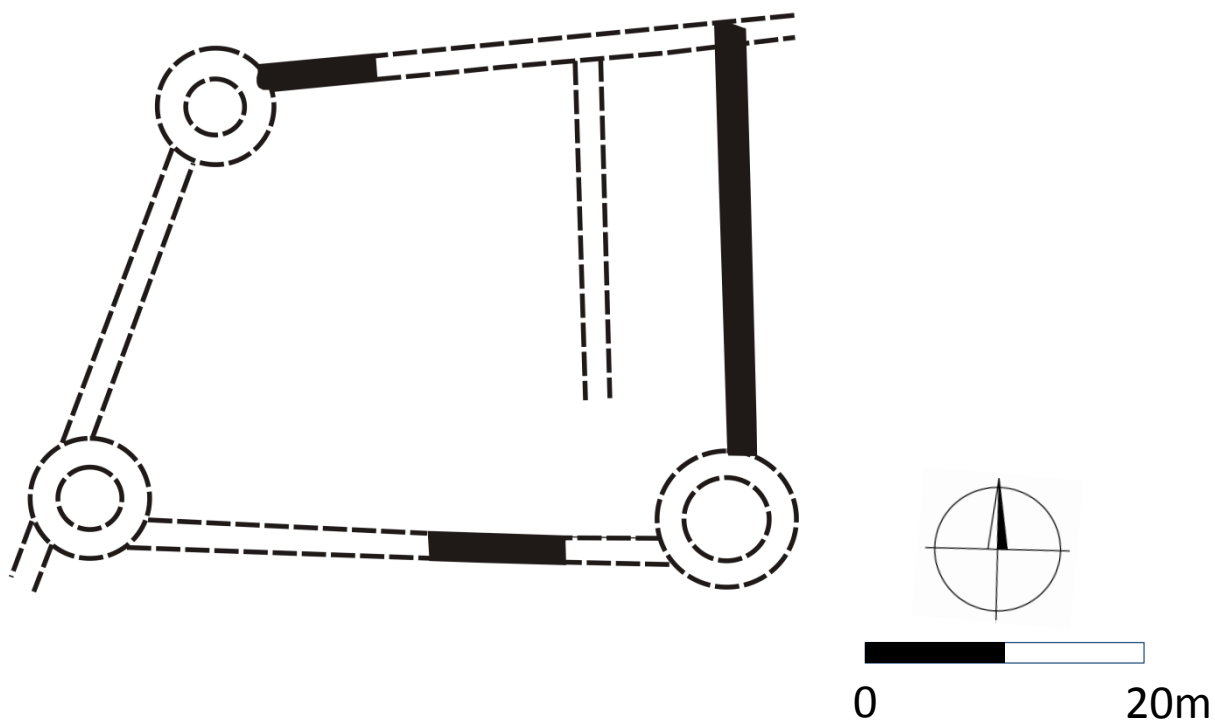
Obr. 16. Hofburg. Půdorys hradu s vyznačenými raně gotickými zděnými konstrukcemi (podle P. Schichta, upraveno autorem). Šedě vyznačeny konstrukce datované po roce 1292. Tečkovaně interpretační možnost závěru presbytáře kaple

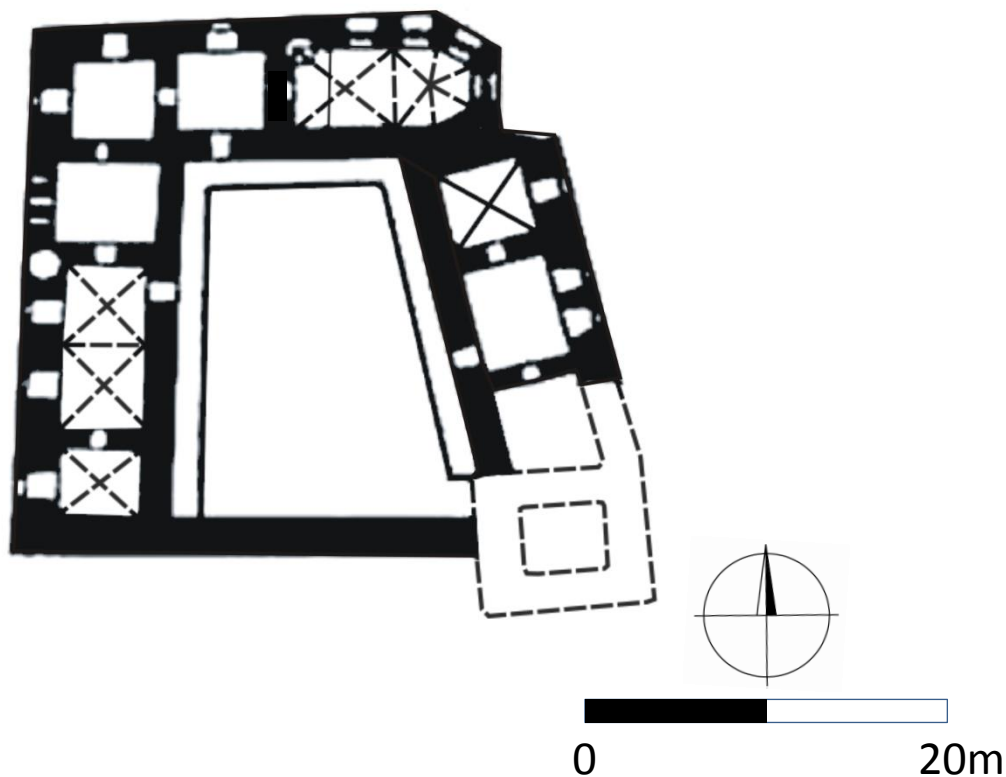
Obr. 17. Moravský Krumlov. Plán hradu (podle M. Plačka, upraveno autorem). Šedě a otazníkem označen druhé palácové křídlo nejasné datace.

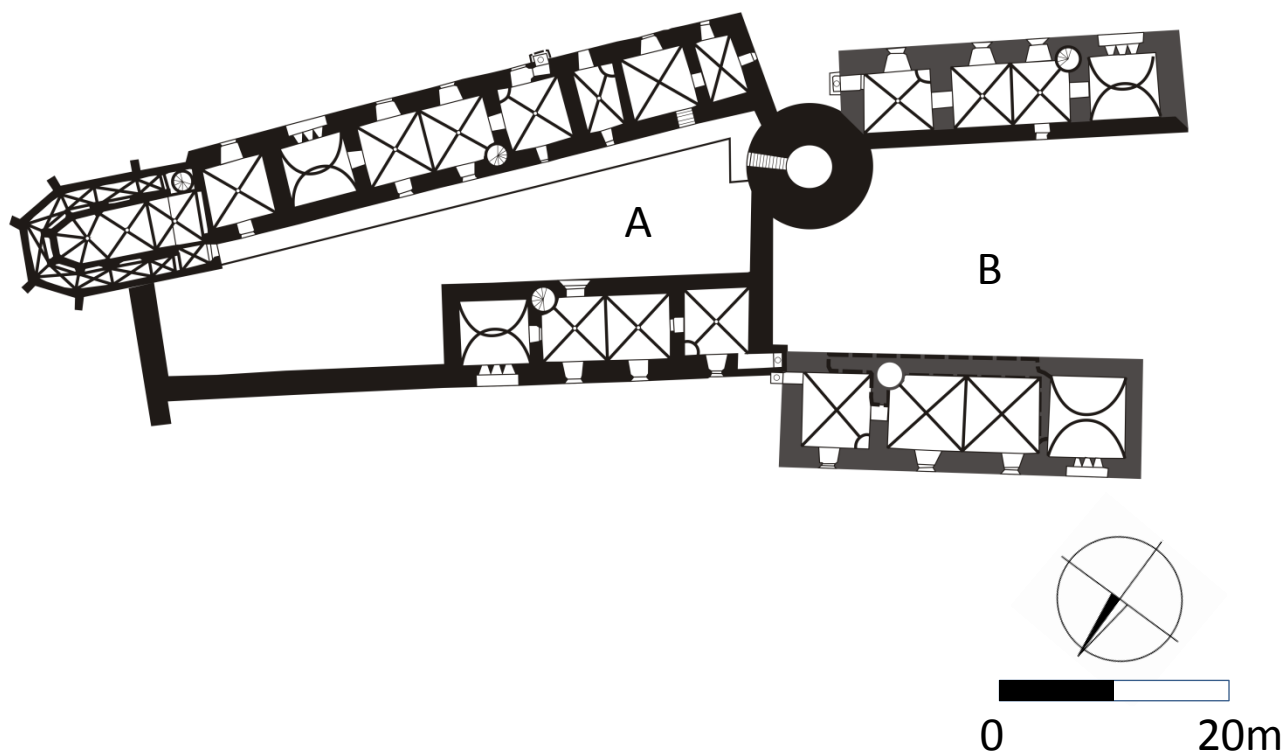
Obr. 18. Jemnice. Půdorys raně gotického hradu (podle M. Plačka, upraveno autorem).

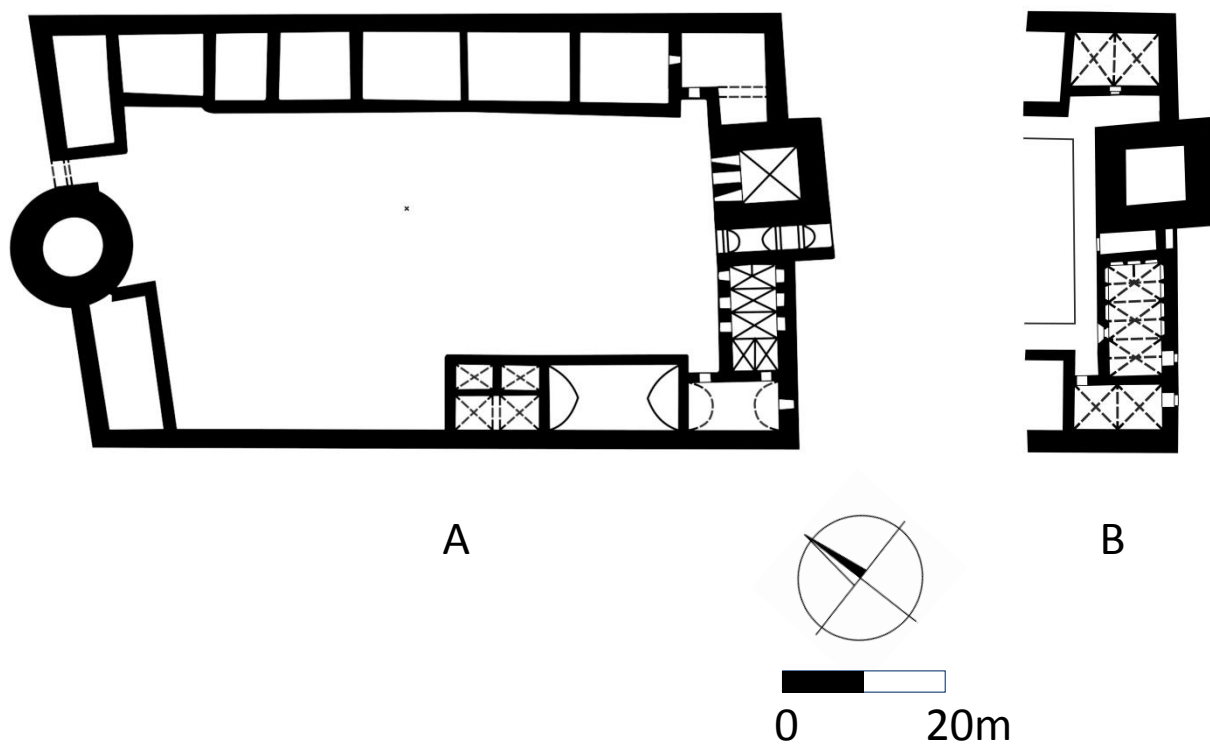
Obr. 19. Marchegg. Plán hradu (podle P. Schichta, upraveno autorem). Čárkovane označen předpokládaný průběh zdí na základě ikonografických pramenů.

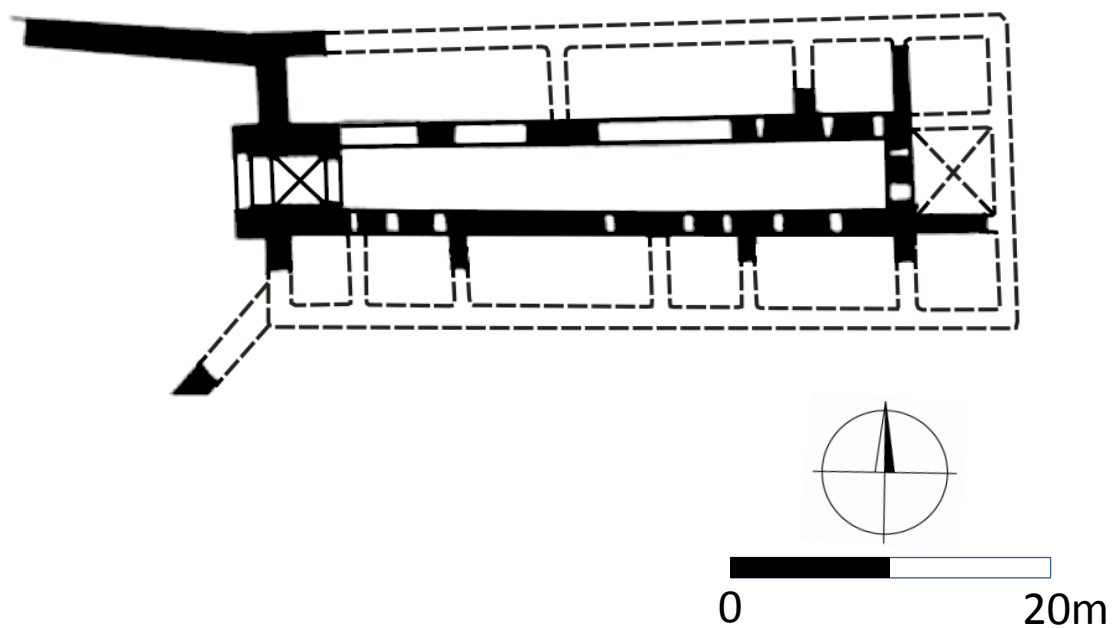
Obr. 20. Houska. Plán patra raně gotického hradu (podle F. Záruby, upraveno autorem).

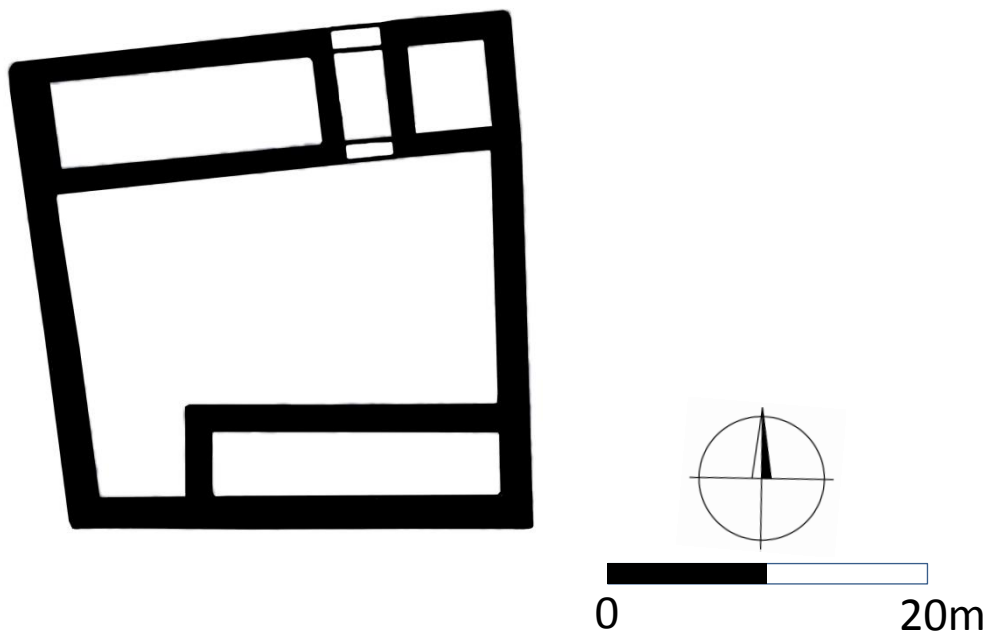
Obr. 21. Bezděz. Půdorys prvního patra (podle D. Menclové, upraveno autorem s přihlédnutím k pracím F. Gabriela). Barevně odlišeny dvě stavební fáze. A – horní hrad; B – dolní hrad.

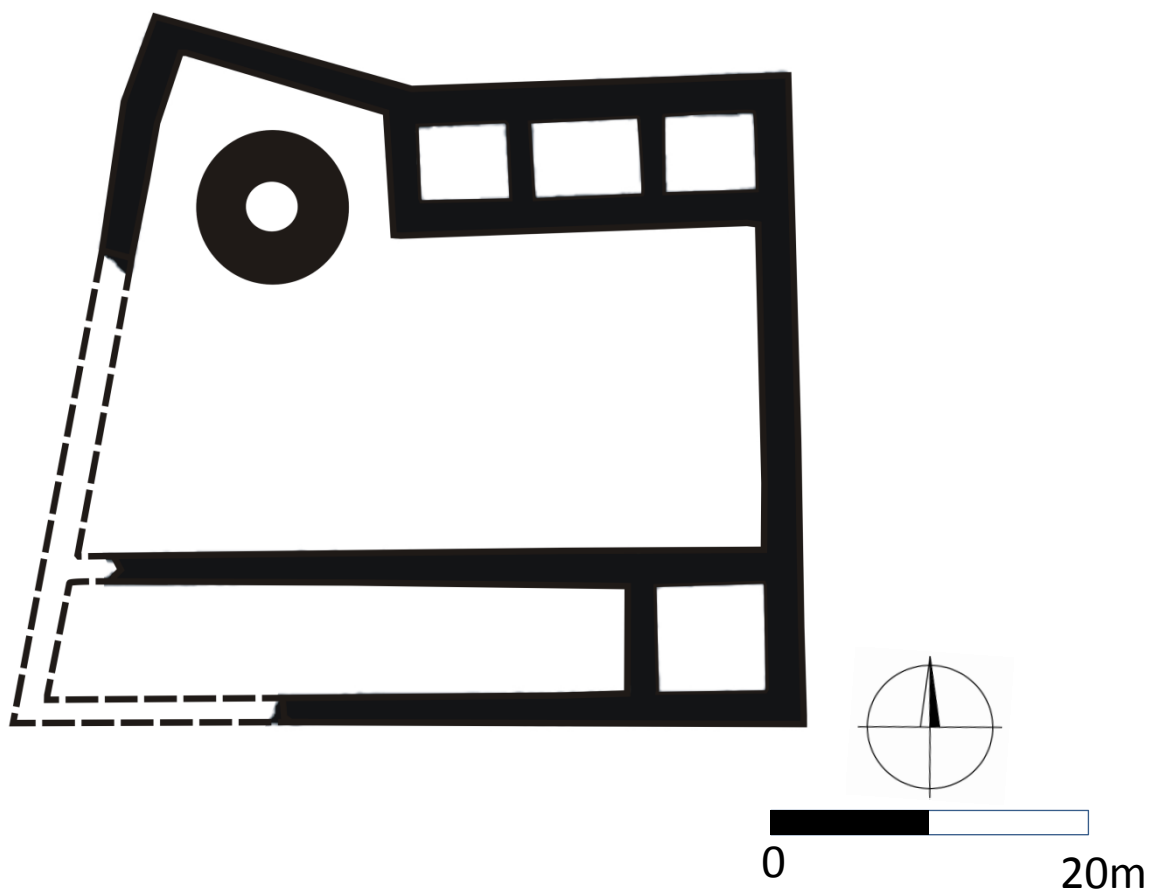
Obr. 22. Špilberk. Celkový plán raně gotického hradu (A; podle V. Cejnkové, I. Loskotové a M. Plačka, upraveno autorem) a prvního patra východního křídla (B, podle Z. Chudárka).

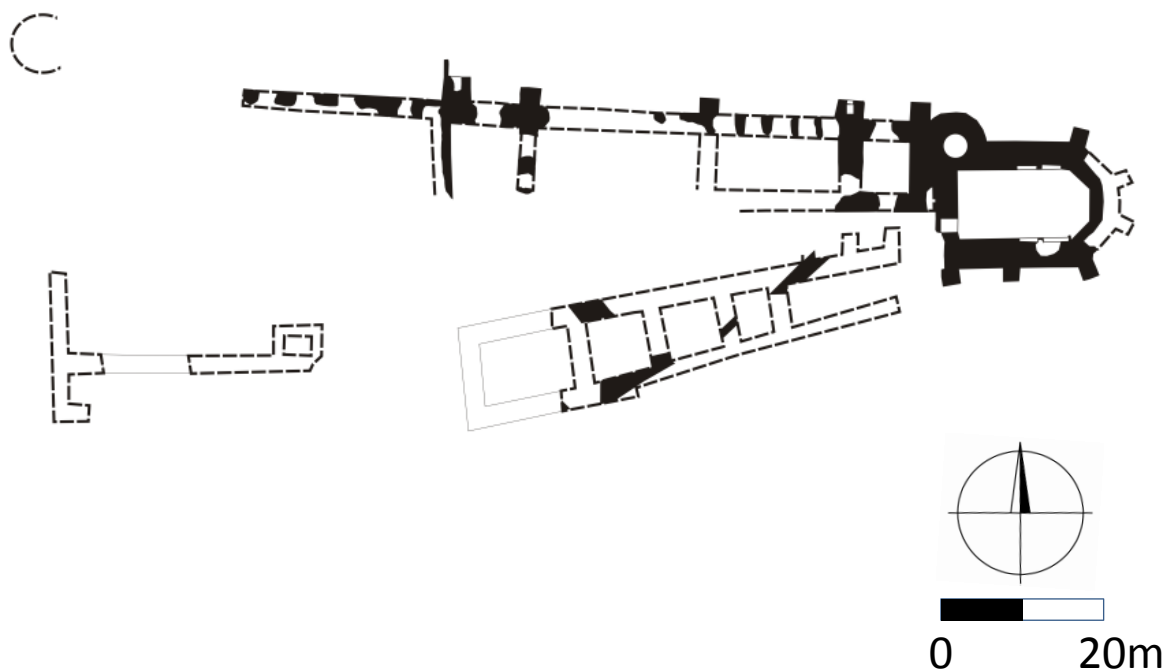
Obr. 23. Kamýk nad Vltavou. Půdorys hradu bez vyznačených stavebních fází (podle F. Záruby, upraveno autorem).

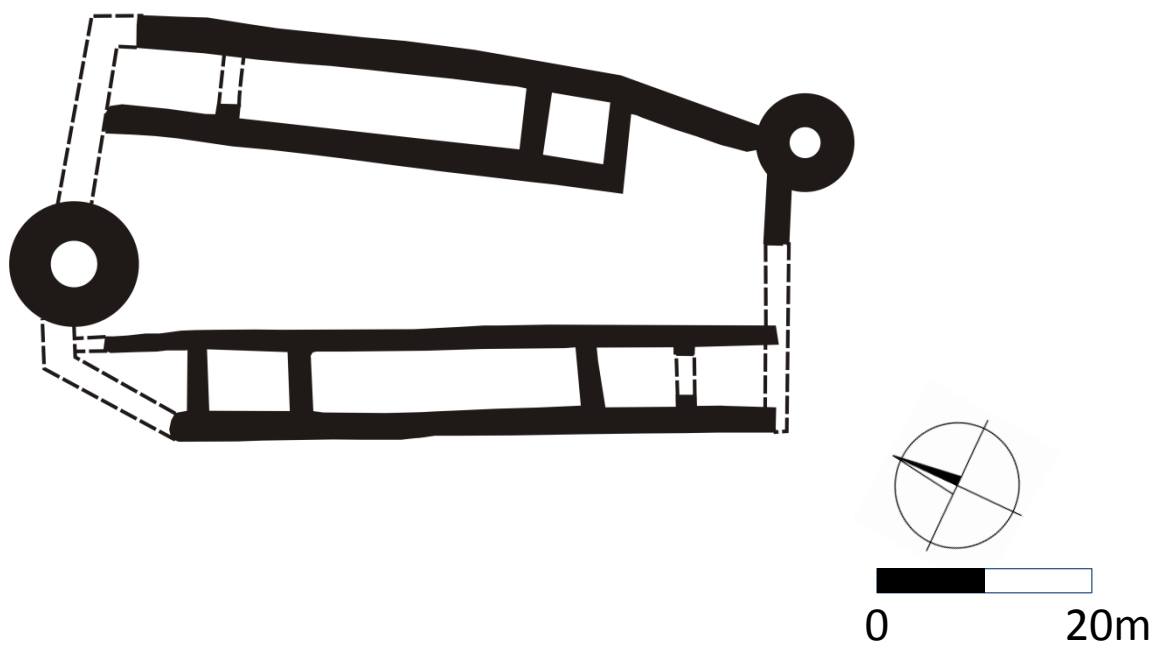
Obr. 24. Protivín. Celkový plán raně gotického hradu (podle T. Durdíka, upraveno autorem)

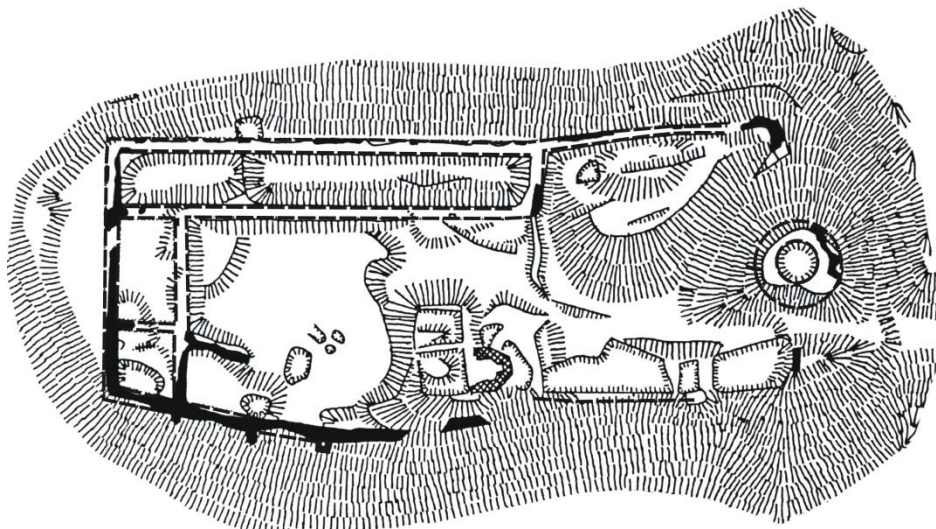
Obr. 25. Poděbrady. Půdorys hradu (podle T. Durdíka).

Obr. 26. Nižbor. Celkový plán raně gotického hradu s přihlédnutím k výsledkům geofyzikálního průzkumu (podle T. Durdíka, upraveno autorem).

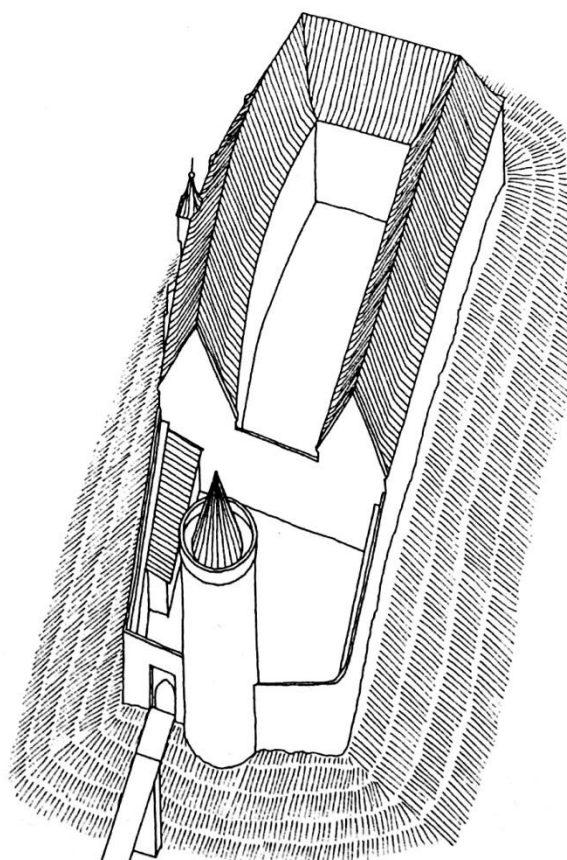

Obr. 27. Hluboká. Plán hradu na základě dochovaných konstrukcí v suterénu zámku (podle F. Kašíčky a B. Nechvátala, upraveno autorem).

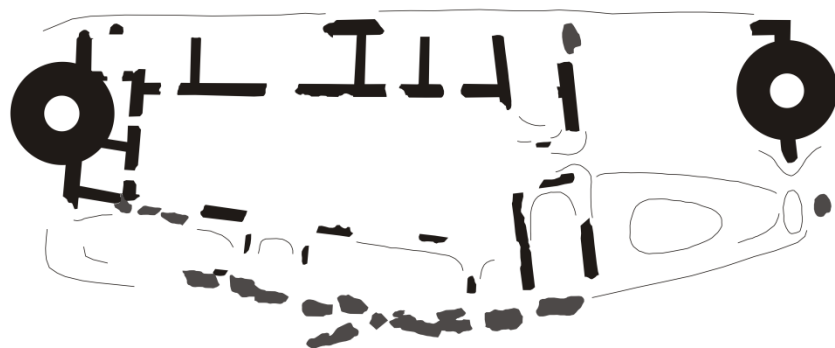

0 20m

Obr. 30. Jivno. Celkový plán hradu (podle T. Durdíka, upraveno autorem).

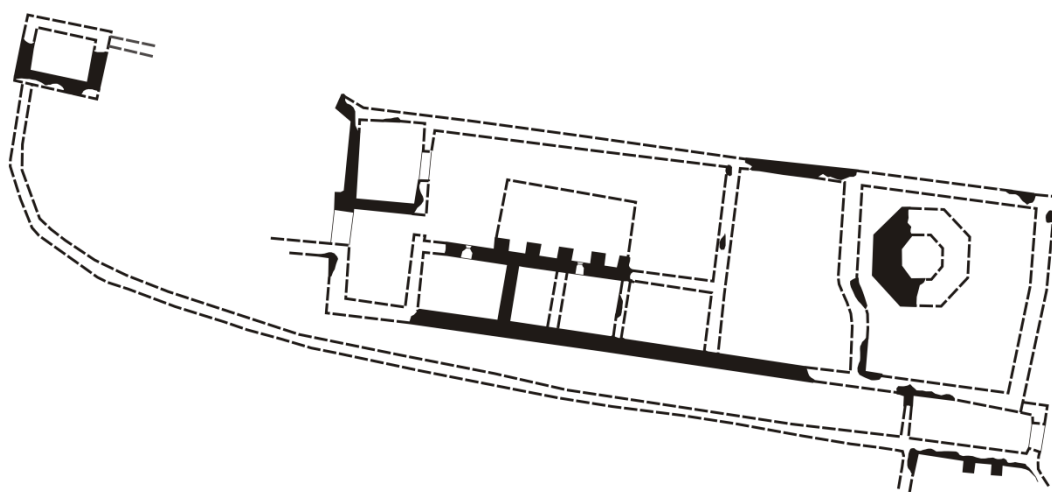

Obr. 31. Jivno. Hmotová rekonstrukce hradu (podle T. Durdíka).

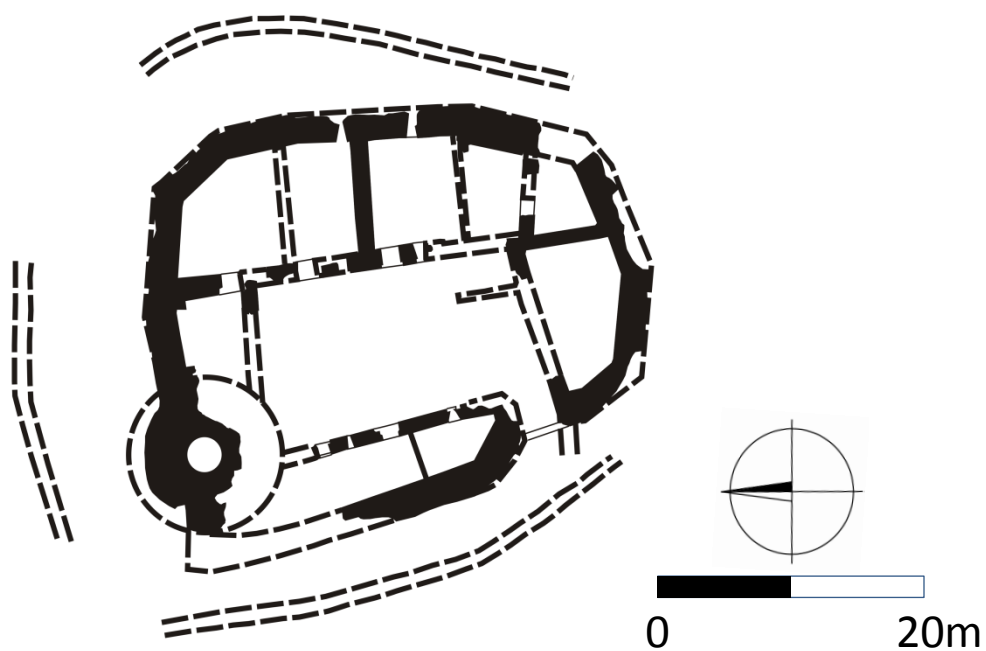
0 20m

Obr. 32. Jivno. Celkový plán hradu (podle J. Anderleho, Z. Procházky a V. Švábka, upraveno autorem). Šedě vyznačeno stržené zdivo.

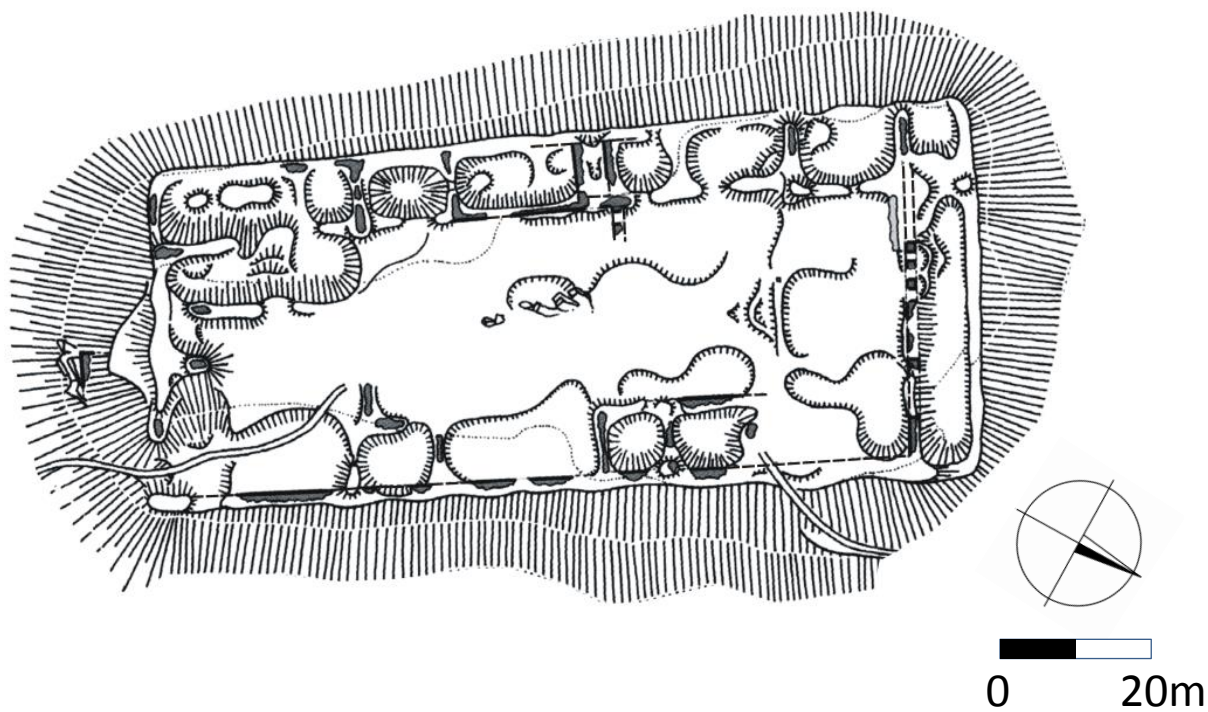

0 20m

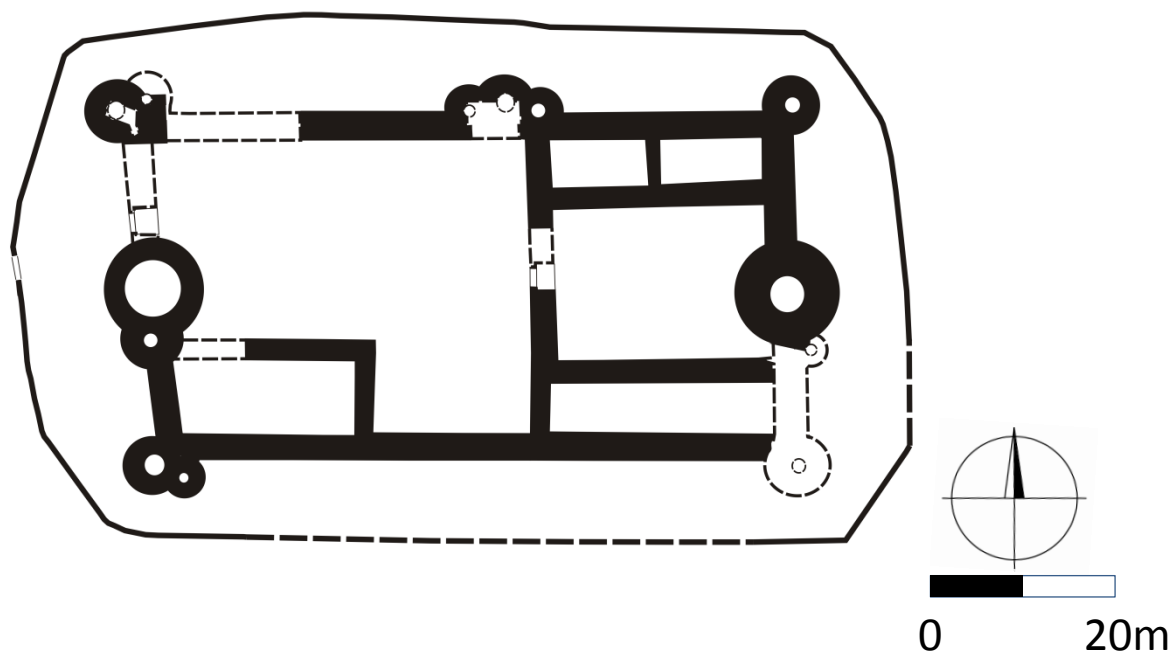
Obr. 33. Příběnice. Plán hradu (podle D. Menclové).

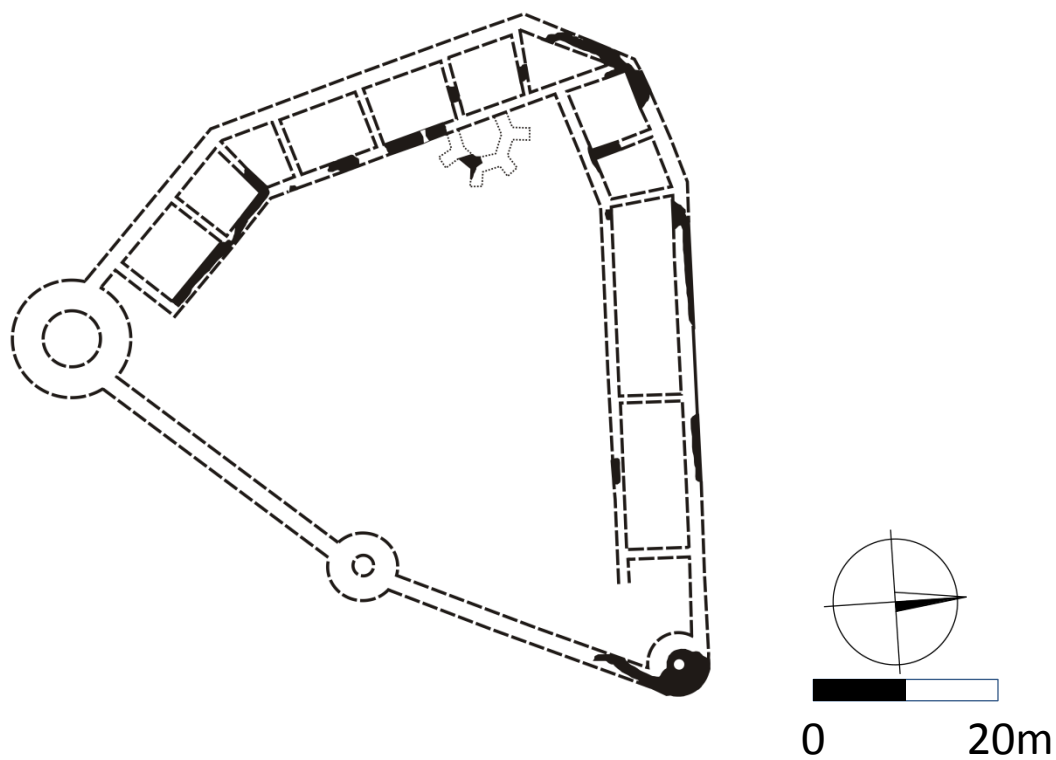
Obr. 34. Vízmburk. Celkový půdorys hradu (podle V. Razíma, upraveno autorem). Černě vyznačeno stávající zdivo v úrovni přízemí.

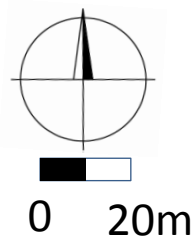
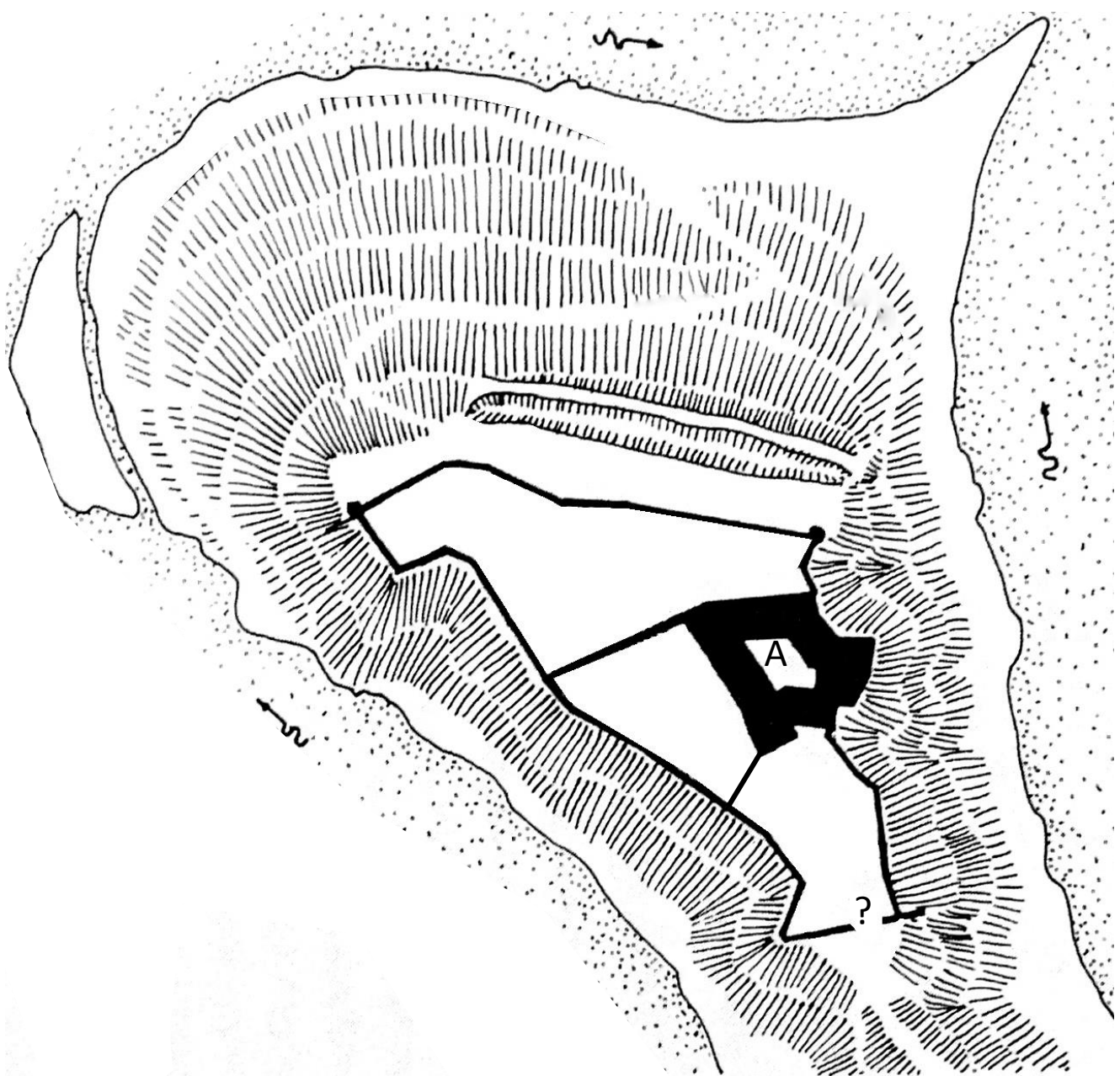
Obr. 35. Šaumburk. Plán hradu (podle R. Vrly).

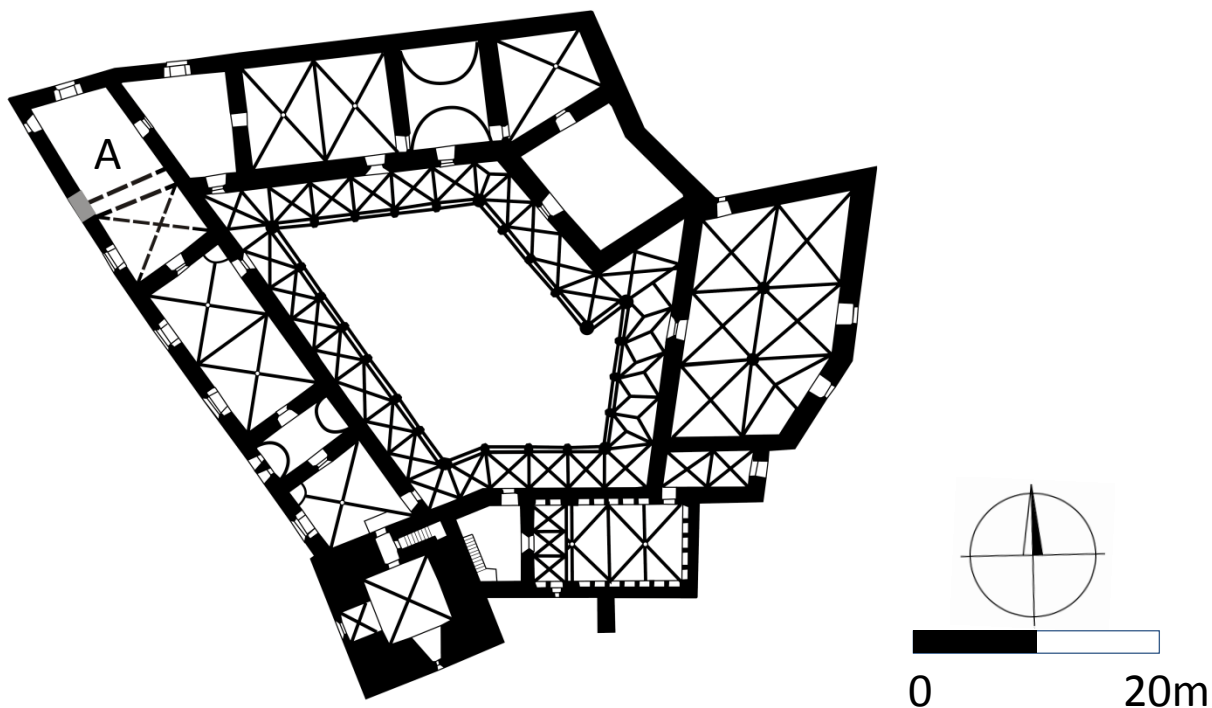
Obr. 36. Konopiště. Celkový plán raně gotického hradu (podle F. Kohoutka, upraveno autorem).

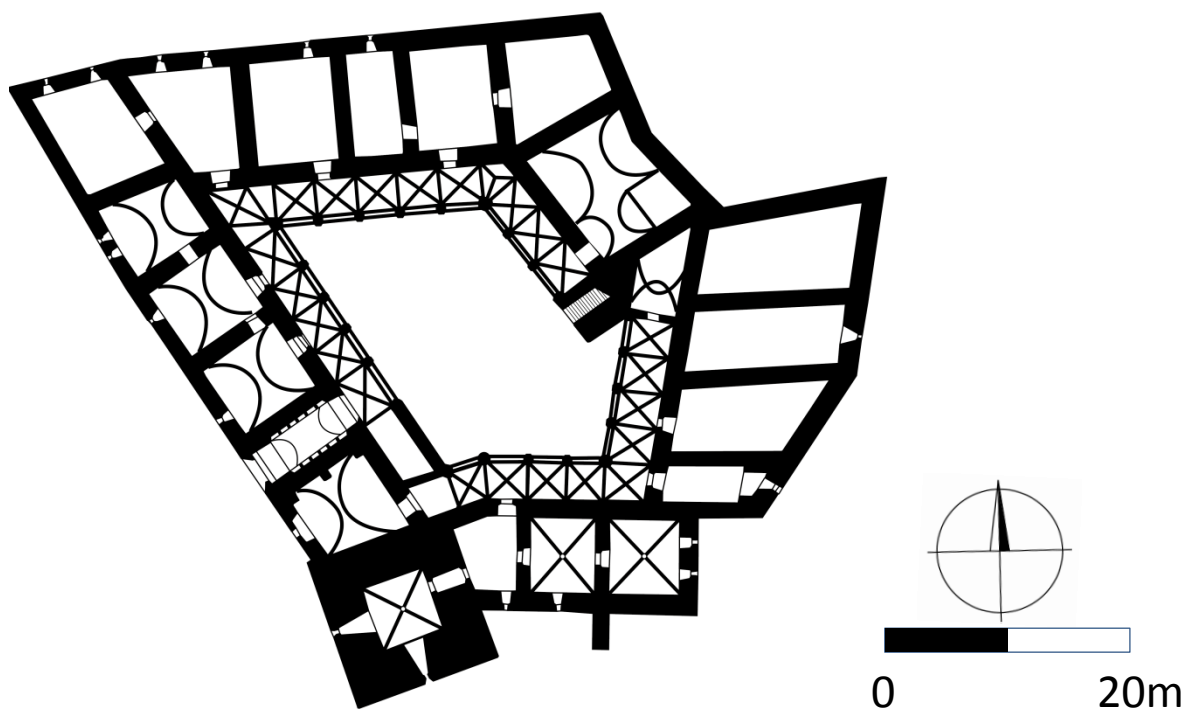
Obr. 37. Džbán. Plán hradu (podle T. Durdíka). Tečkovaně vyznačen půdorys hypotetické kaple.

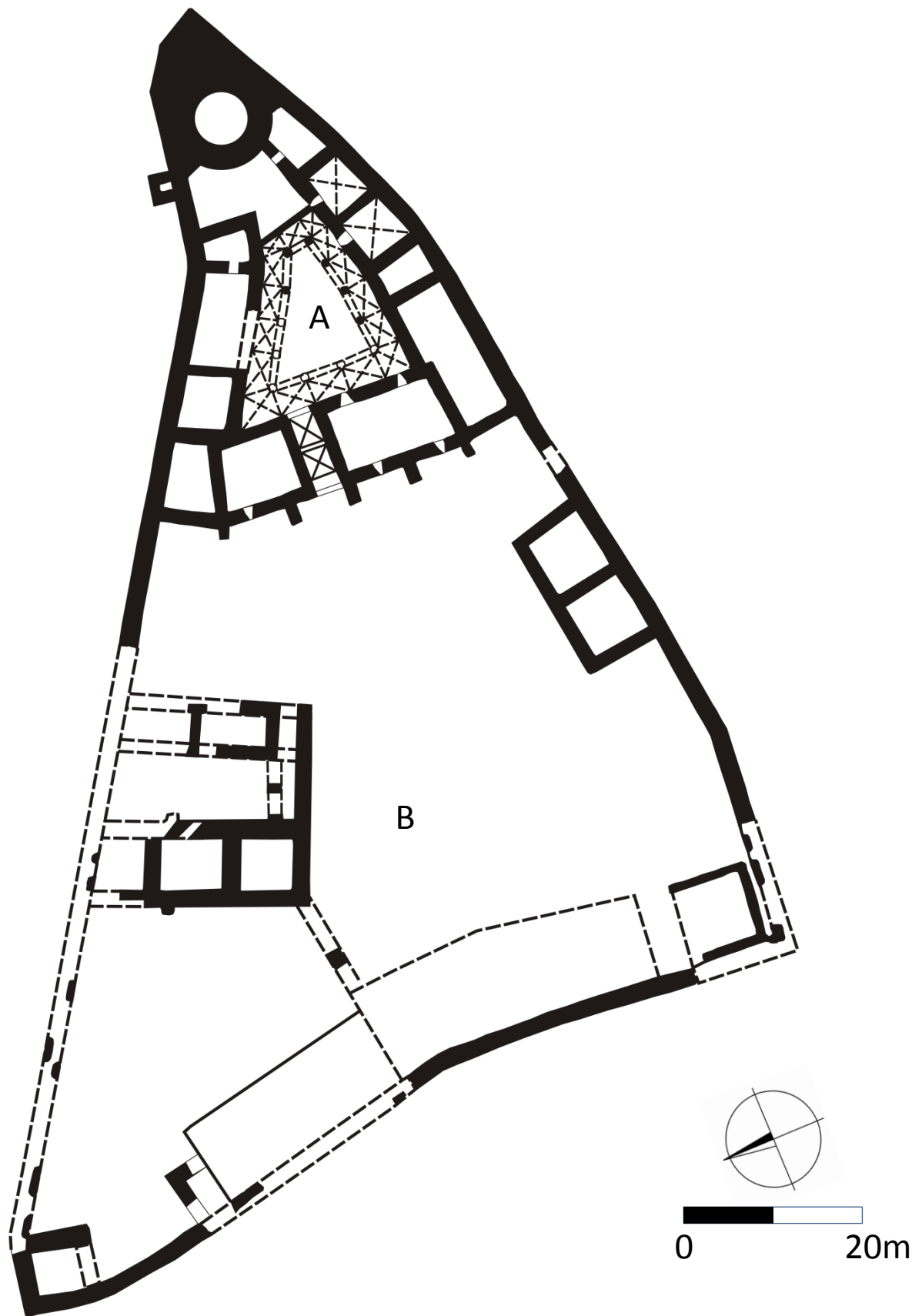
Obr. 38. Zvíkov. Celkový rozsah hradního areálu ve 13. století (podle T. Durdíka, upraveno autorem). A – poloha hradního jádra; ? – poloha předpokládaného fortifikačního prvku v místě dnešní břitové věže.

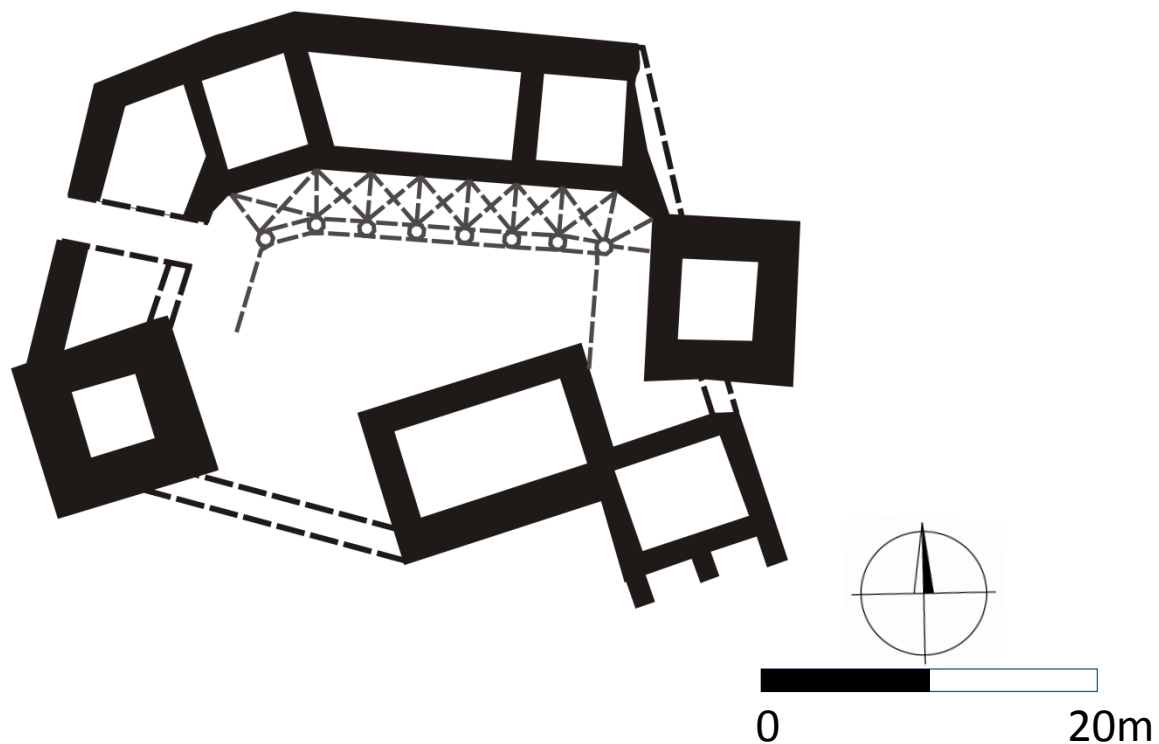
Obr. 39. Zvíkov. Plán prvního patra hradního paláce (podle D. Menclové, upraveno autorem). A – předpokládané rozdělení místnosti v severozápadním nároží.

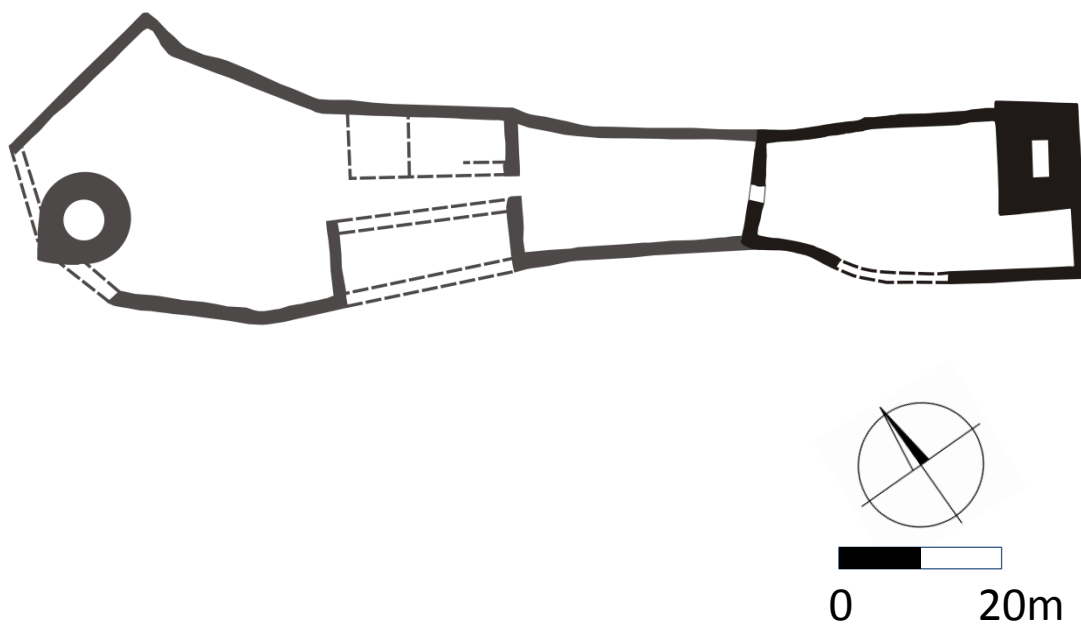
Obr. 40. Zvíkov. Plán přízemí hradního paláce (podle D. Menclové, upraveno autorem).

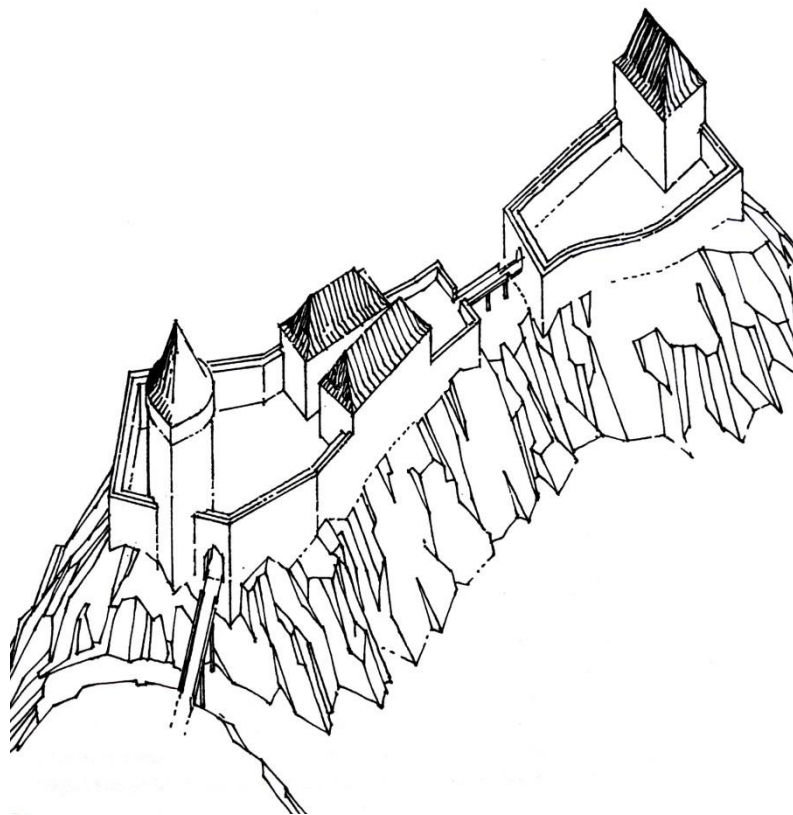
Obr. 41. Křivoklát. Celkový hradu v 2. pol. 13. století bez vyznačení stavební fáze (podle T. Durdíka, upraveno autorem). A – horní hrad; B – dolní hrad

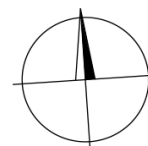
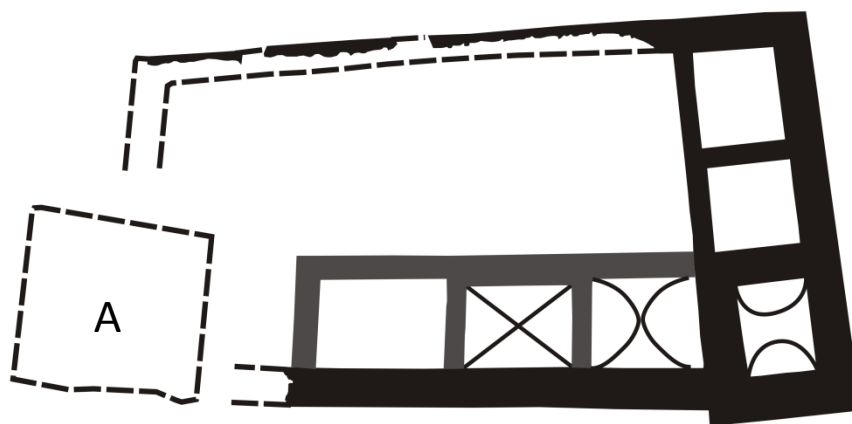
Obr. 42. Buchlov. Plán hradu v 2. pol. 13. století bez vyznačení stavebních fází (podle R. Vrly, upraveno autorem). Šedě naznačen předpokládaný arkádový ohoz

Obr. 43. Veverží. Plán hradu v 2. pol. 13. století (podle M. Plačka, upraveno autorem). Černě vyznačen rozsah románského hradu. Šedě vyznačeno raně gotické rozšíření.

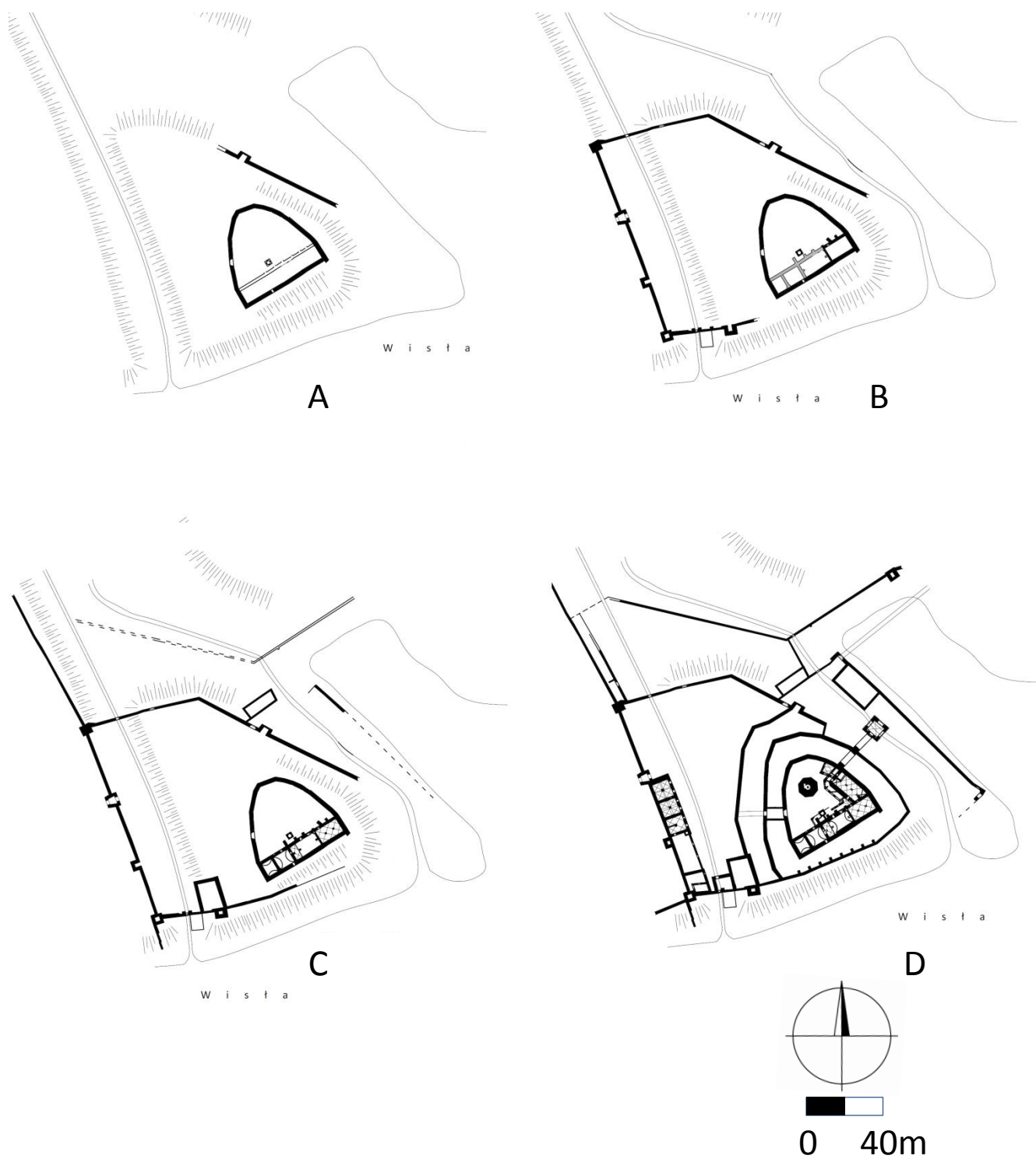

Obr. 44. Vevří. Hmotová rekonstrukce hradu v 2. pol. 13. století (podle M. Plačka).

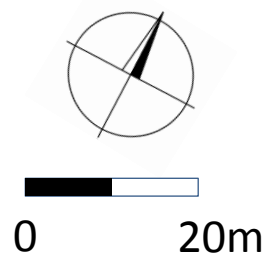
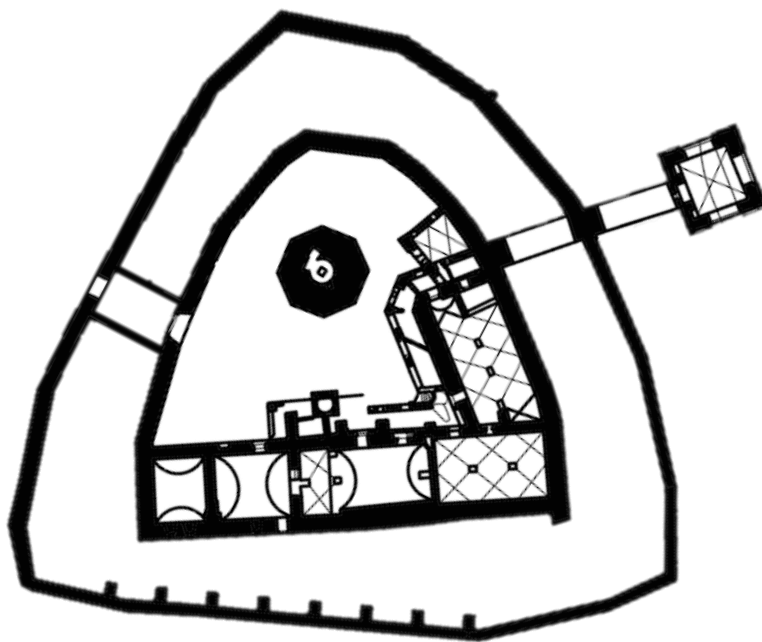

0 20m

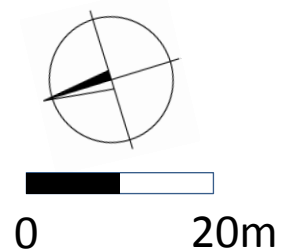
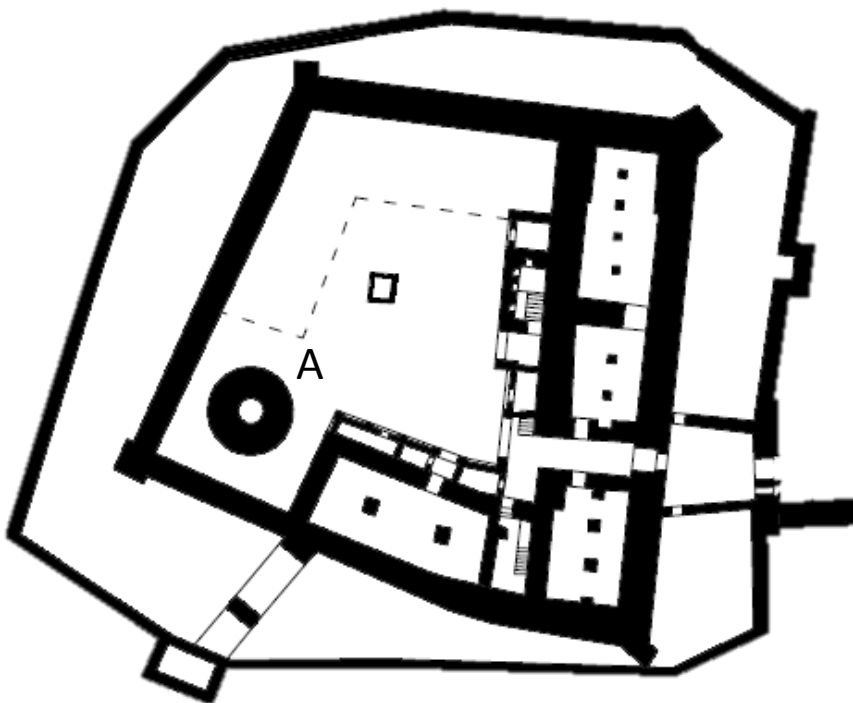
Obr. 45. Velké Meziříčí. Plán hradu v 2. pol. 13. století (podle T. Durdíka a P. Boliny, upraveno autorem). Černě vyznačeny románské zděné konstrukce. Šedě vyznačeno raně gotické rozšíření. A – předpokládaná nárožní věž.

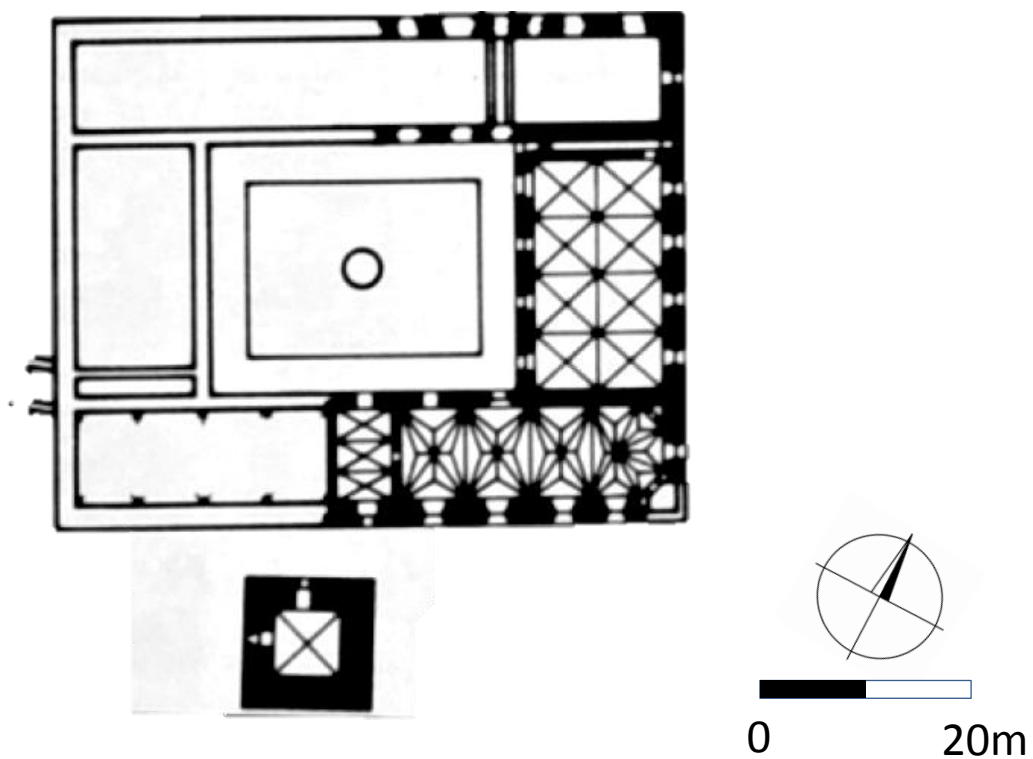
Obr. 46. Toruń/Thorn. Plán vývoje hradu (podle B. Wasika). A – 50. – 60. léta 13. století; B – 60. – 70. léta 13. století; C – 4. čtvrtina 13. století; D – 1. čtvrtina 14. století.

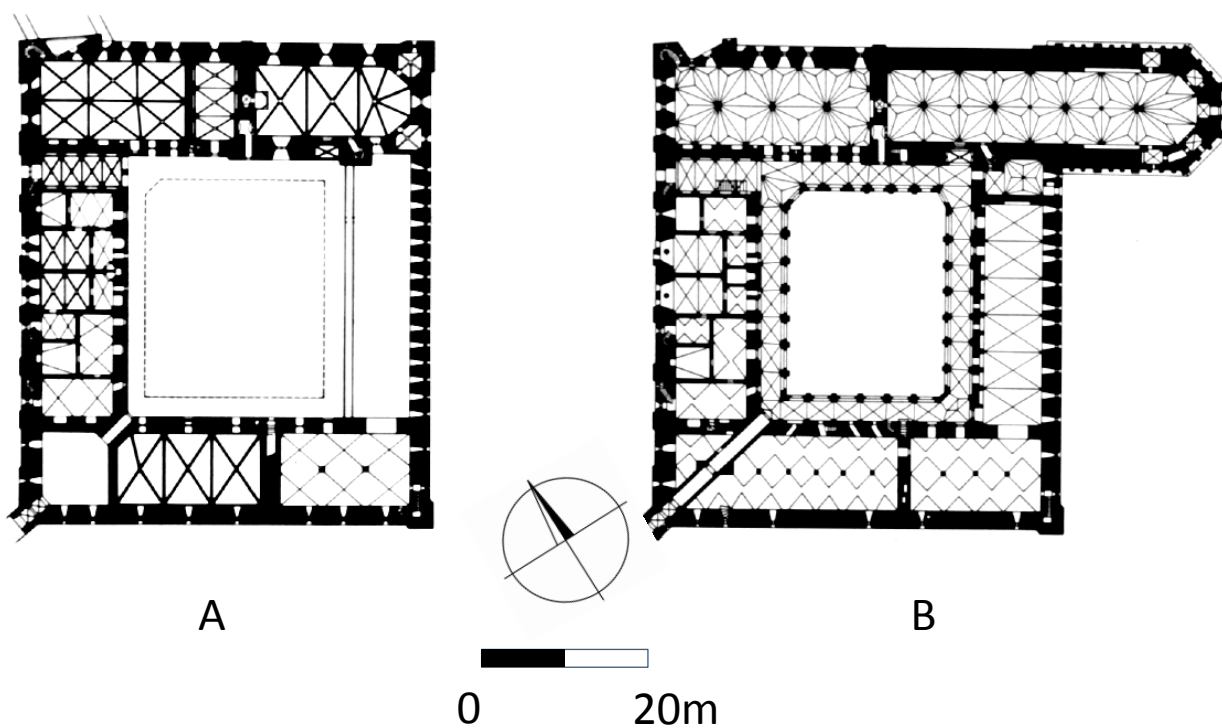
Obr. 47. Toruń/Thorn. Plán hradu v 1. čtvrtina 14. století (podle B. Wasika).

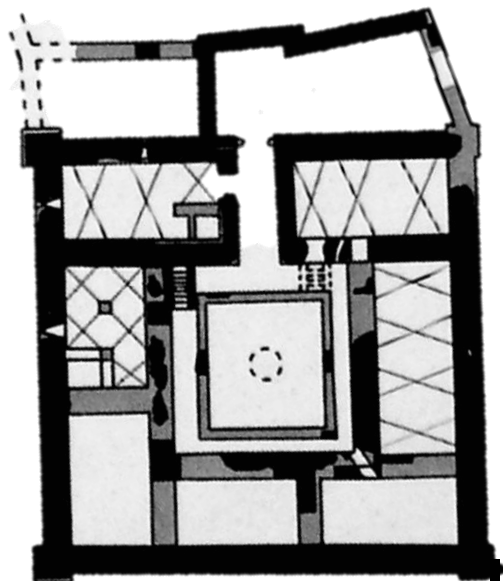
Obr. 48. Grudziądz/Graudenz. Plán hradu v 1. čtvrtina 14. století (podle B. Wasika). A – Volně stojící okrouhlý bergfrit

Obr. 49. Kaliningrad/Königsberg. Plán hradního jádra (podle T. Torbuse).

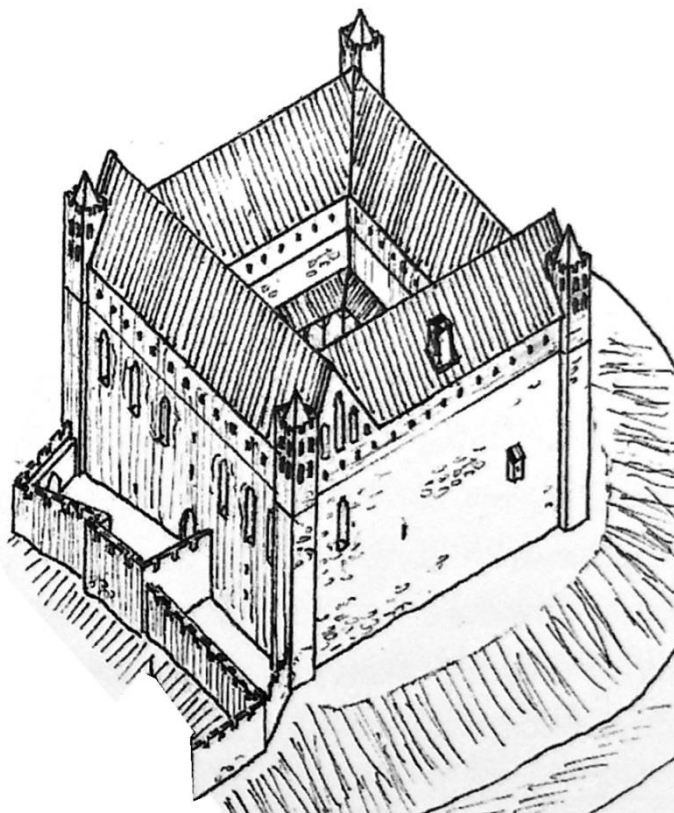

Obr. 50. Malbork/Marienburg. Plán jádra (podle T. Torbuse). A – první plánovaná stavební fáze (realizovaná pouze částečně; B. – realizovaný projekt po roce 1330..

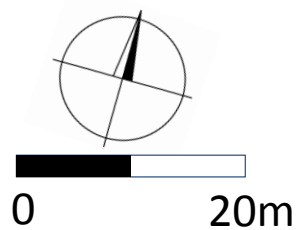
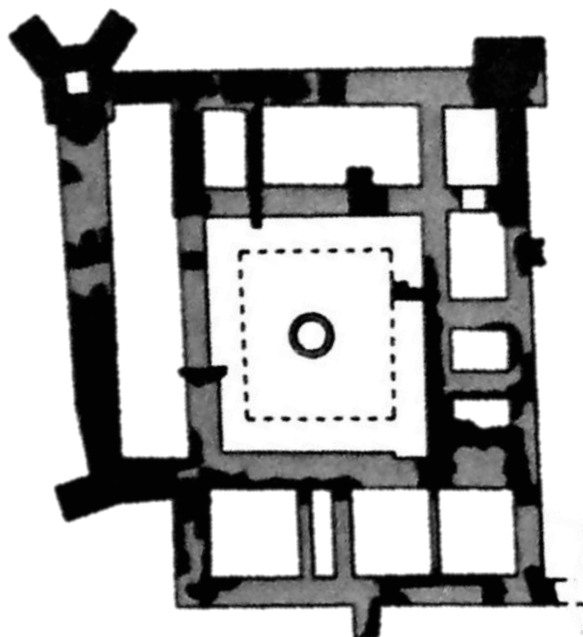

0 20m

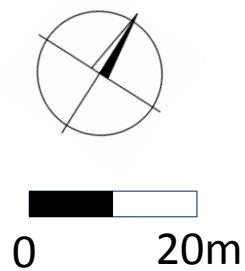
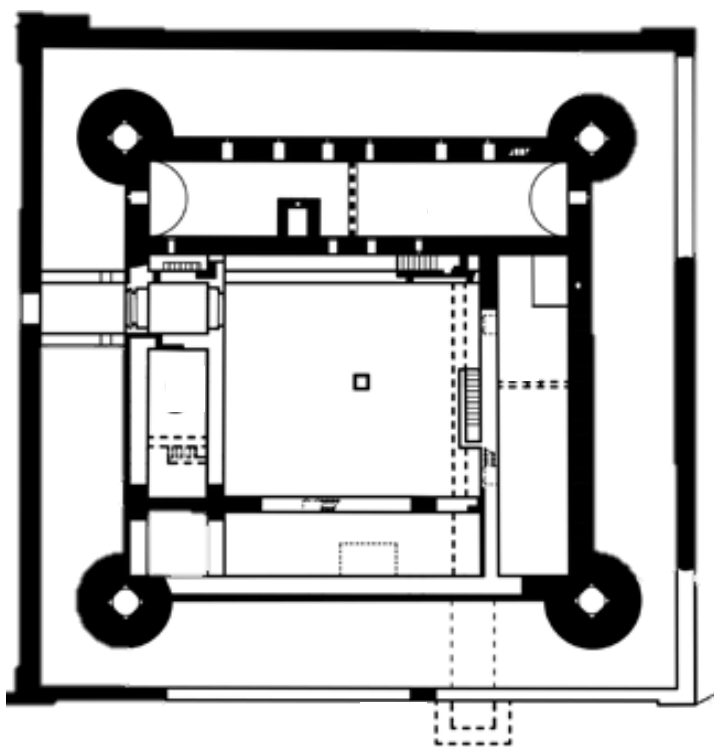
Obr. 51. Papowo Biskupie/Bischöflich Papau. Plán hradního jádra (podle B. Wasika).

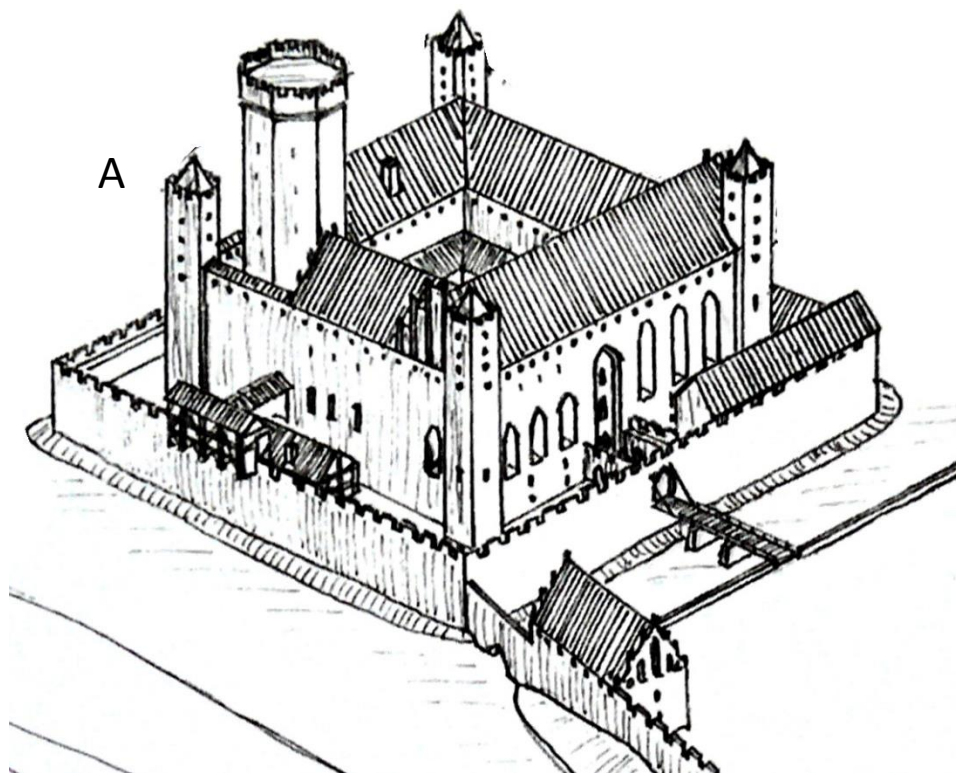
Obr. 52. Papowo Biskupie/Bischöflich Papau. Hmotová rekonstrukce hradu (podle B. Wasika).

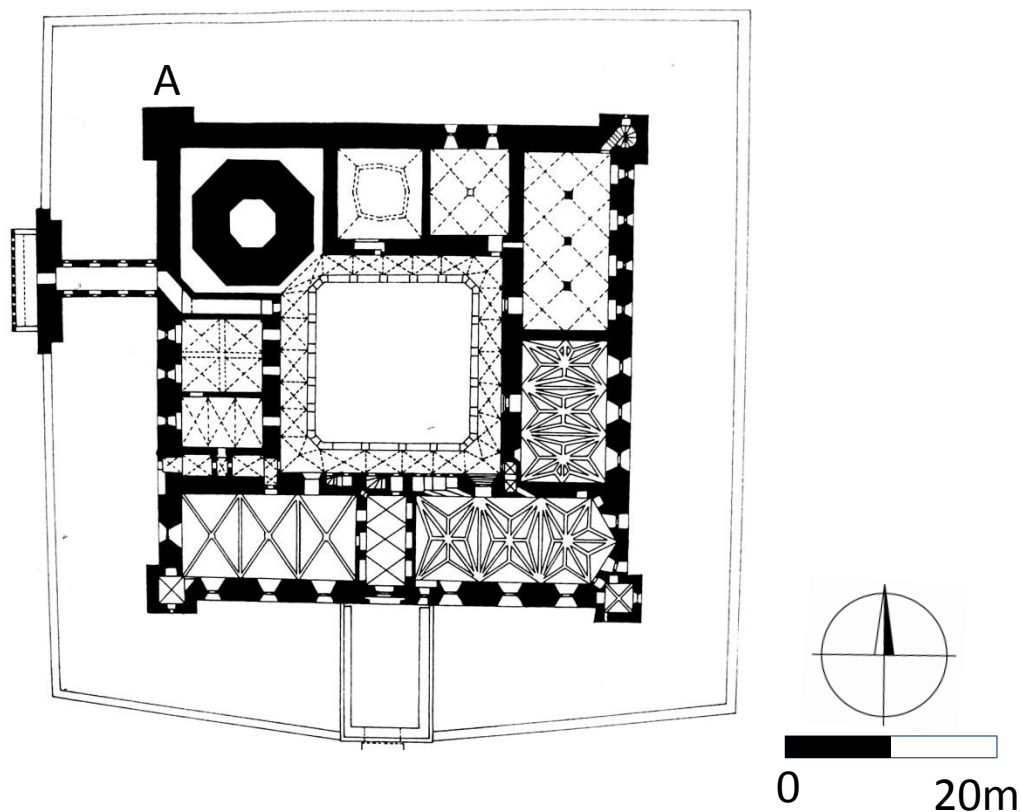
Obr. 53. Rogóžno/Roggenhausen. Plán hradního jádra (podle B. Wasika).

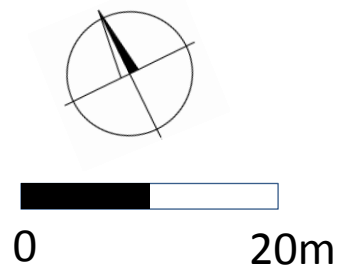
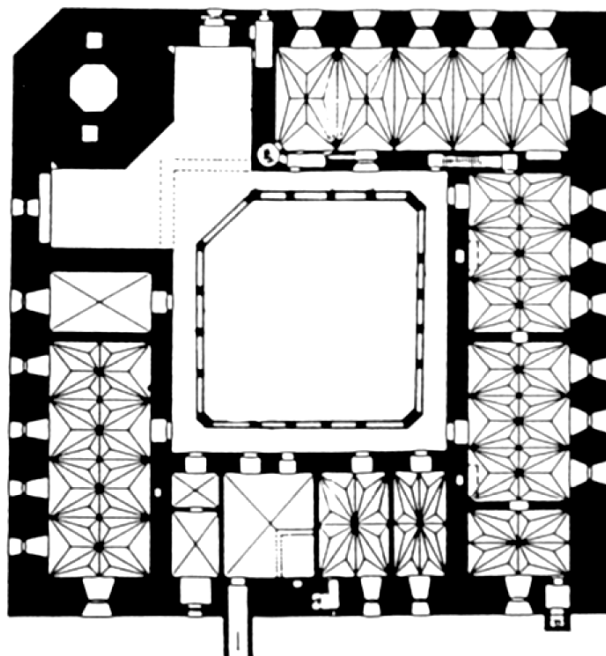
Obr. 54. Świecie/Schwetitz . Plán hradního jádra (podle B. Wasika).

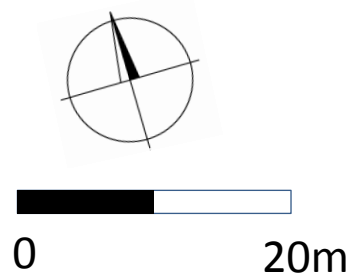
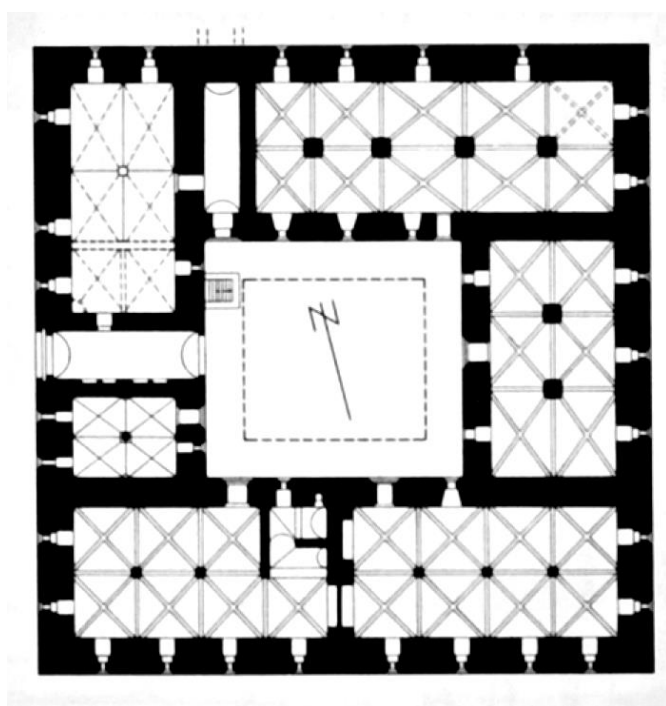
Obr. 55. Radzyń/Rehden. Hmotová rekonstrukce hradu (podle B. Wasika). A – nárožní věž v nároží před bergfritem.

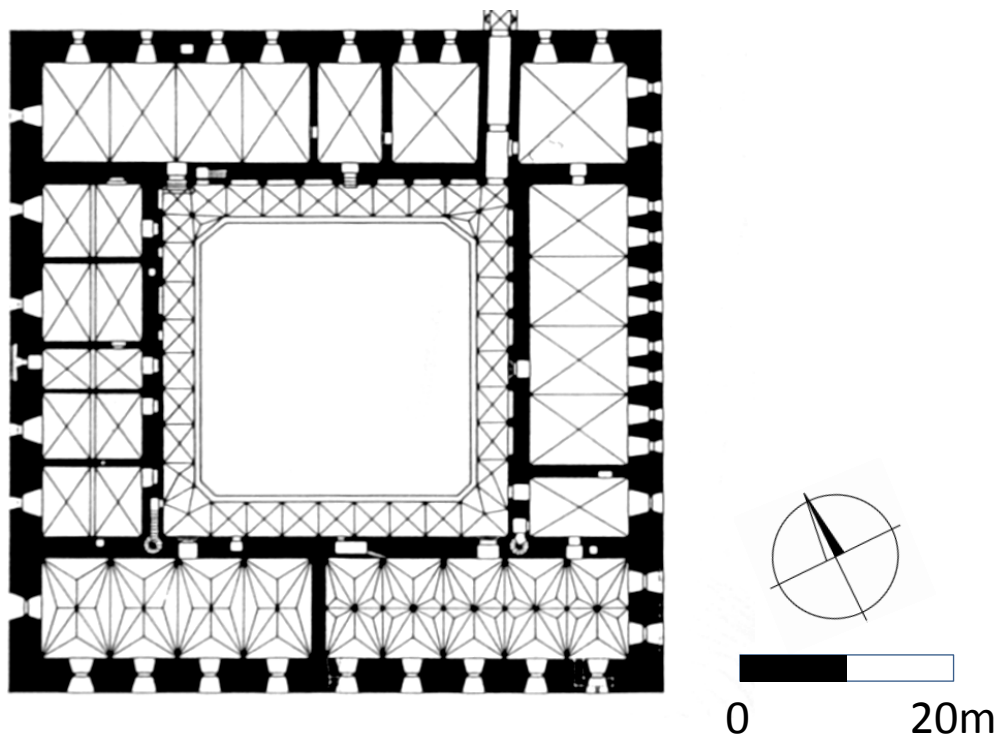
Obr. 56. Radzyń/Rehden. Plán hradního jádra (podle T. Torbuse). A – nárožní věž v nároží před bergfritem.

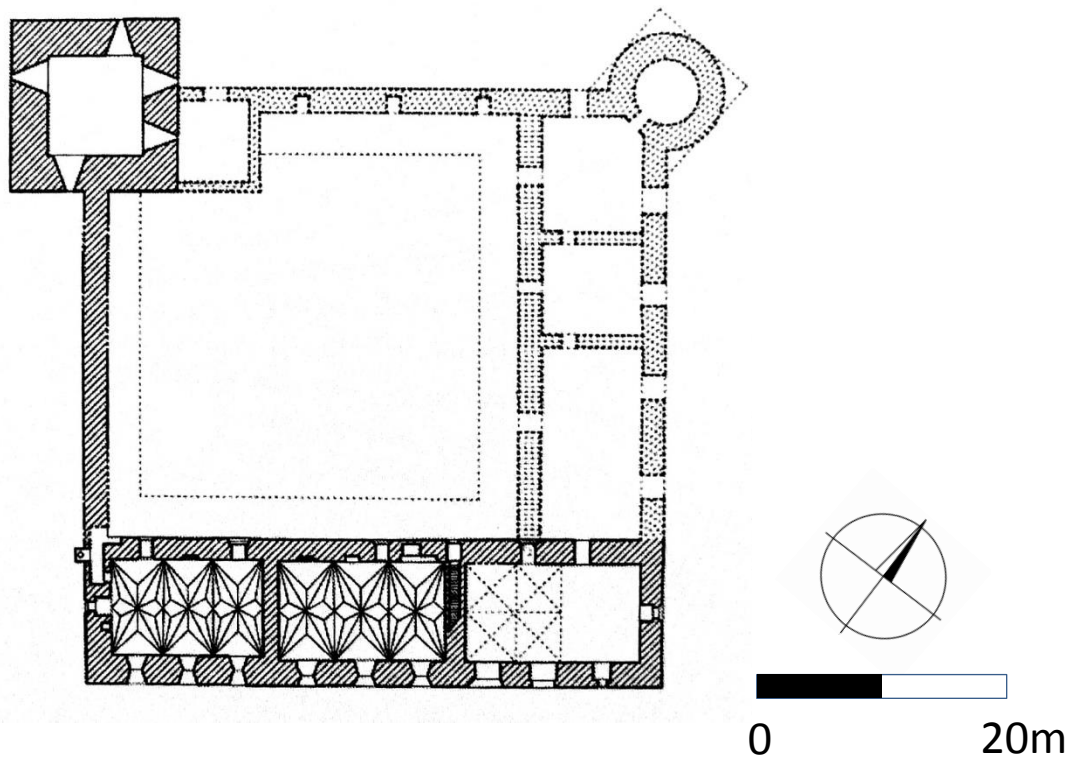
Obr. 57. Czulchów/Schöchau. Plán hradního jádra (podle B. T. Torbuse, upraveno autorem).

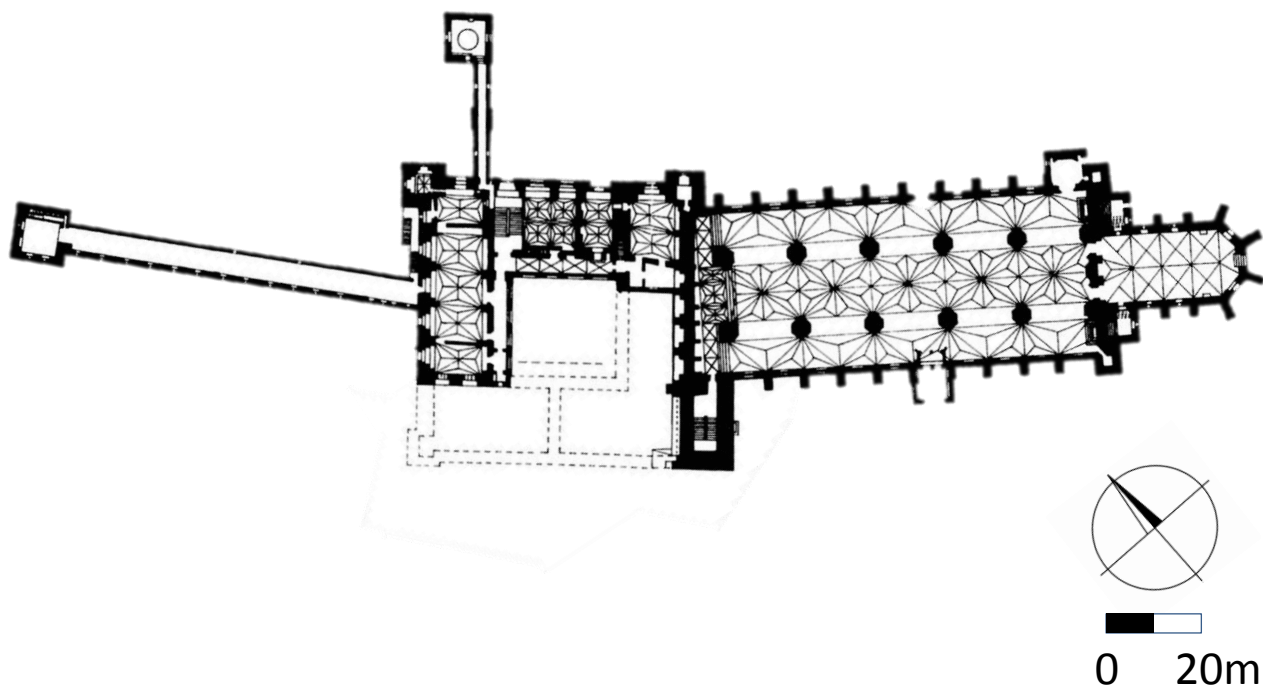
Obr. 58. Ostróda/Ostrode. Plán hradního jádra (podle T. Torbuse).

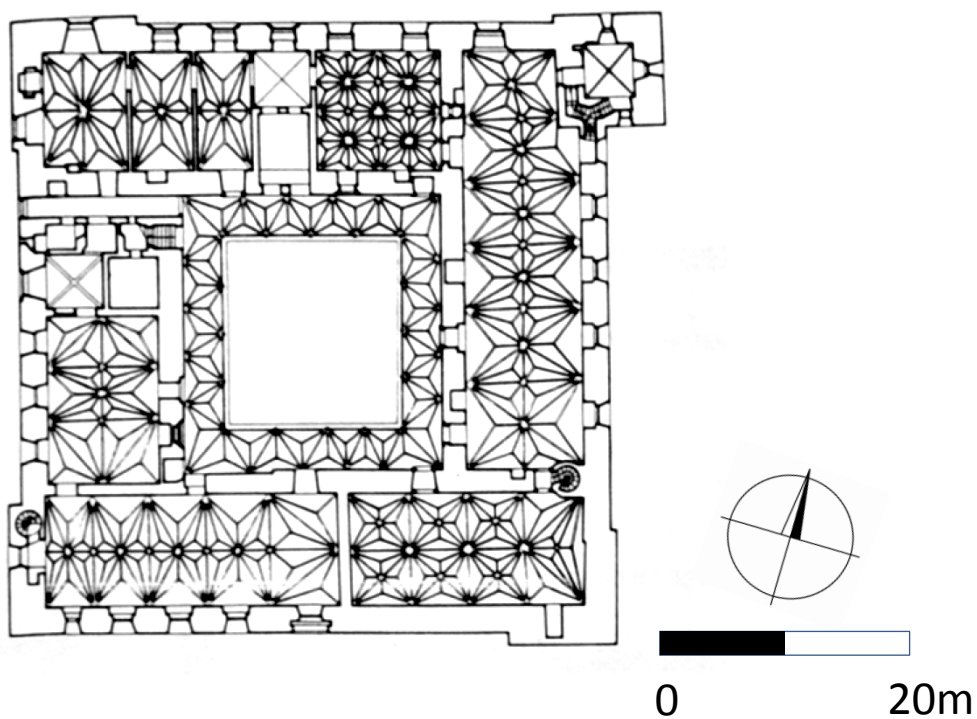
Obr. 59. Neman/Ragnit. Plán hradního jádra (podle B. T. Torbuse).

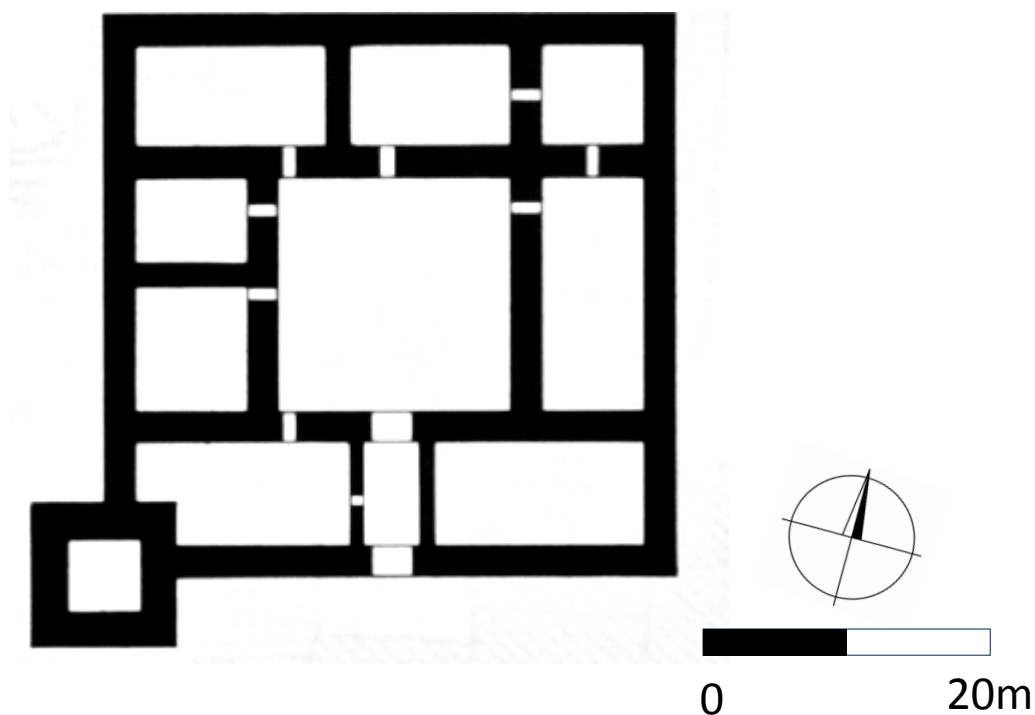
Obr. 60. Działdowo/Soldau. Plán hradního jádra (podle Ch. Herrmanna). S vyznačenými stavebními fázemi. Šrafovaně - 40. – 50. léta 14. století; tečkovaně – 2. pol. 14. století

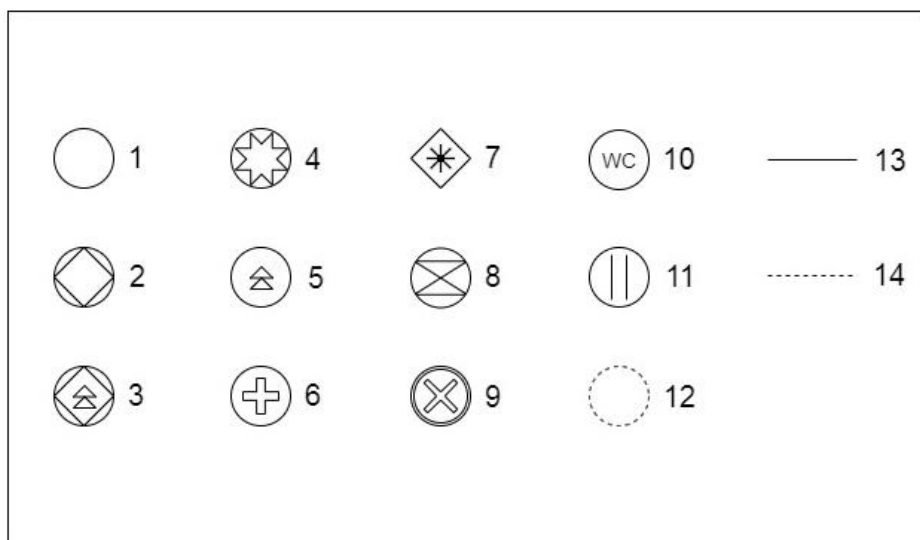
Obr. 61. . Kwidzyn2/Marienwerder. Plán hradu s katedrálou (podle Architektura gotycka).

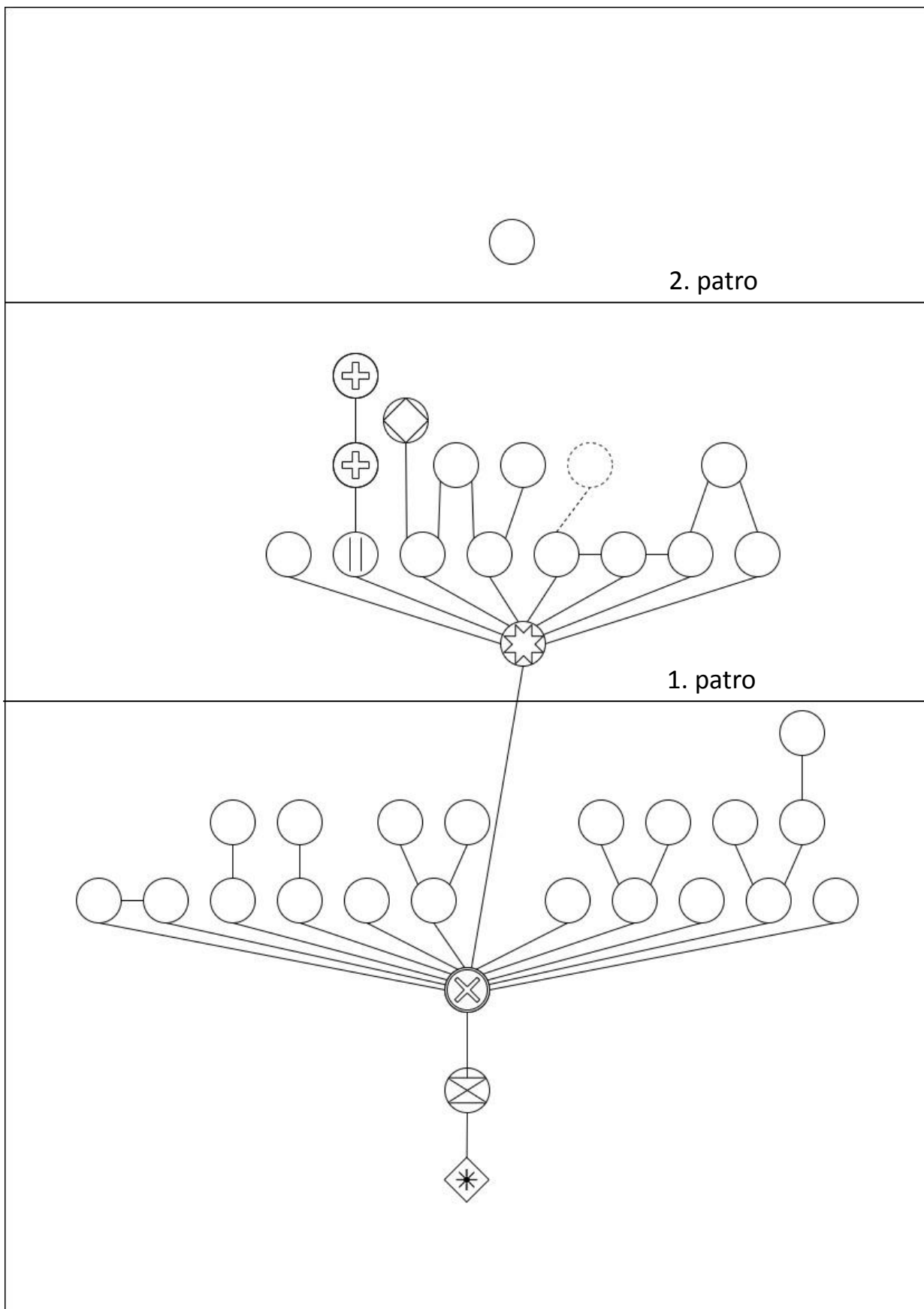
Obr. 62. Lidzbark Warmiński/Heilsberg. Plán hradního jádra (podle Architektura gotycka).

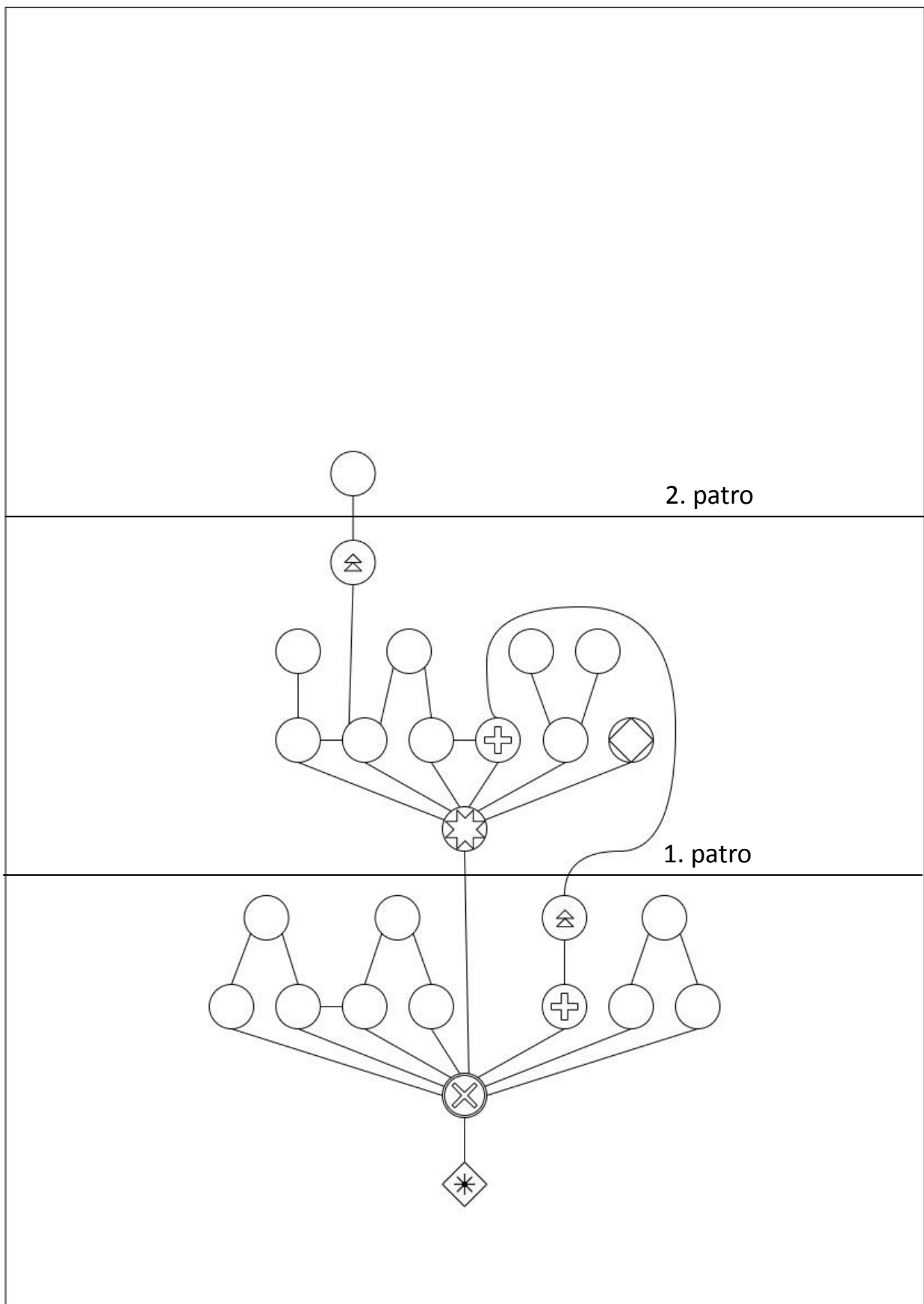
Obr. 63. Sczytno/Ortelsburg . Plán hradního jádra (podle T. Torbuse).

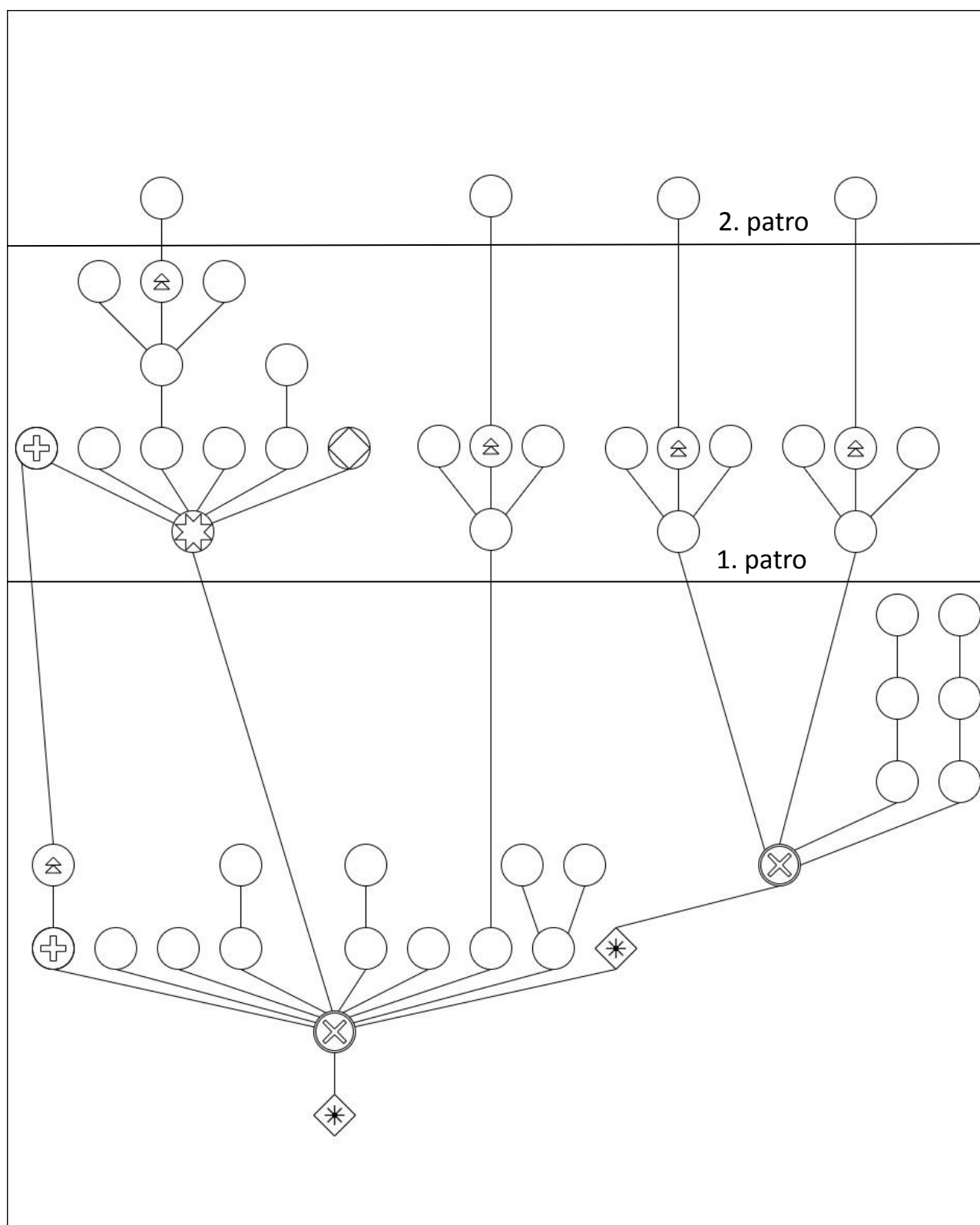
Obr. 64. Legenda k diagramům přístupové analýzy (obr. 65 – 75). 1 – místnost bez bližší specifikace; 2 – místnost ve věži; 3 – schodiště ve věži; 4 – arkádový ohoz nebo pavlač; 5 – schodiště; 6 – sakrální prostor (kaple, sakristie atd.); 7 – brána; 8 – průjezd; 9 – nádvoří; 10 – dansker (záchodová věž); 11 – chodba (výhradně komunikační účel místnosti); 12 – předpokládaná místnost; 13 – spojení mezi místnostmi; 14 – předpokládané spojení mezi místnostmi

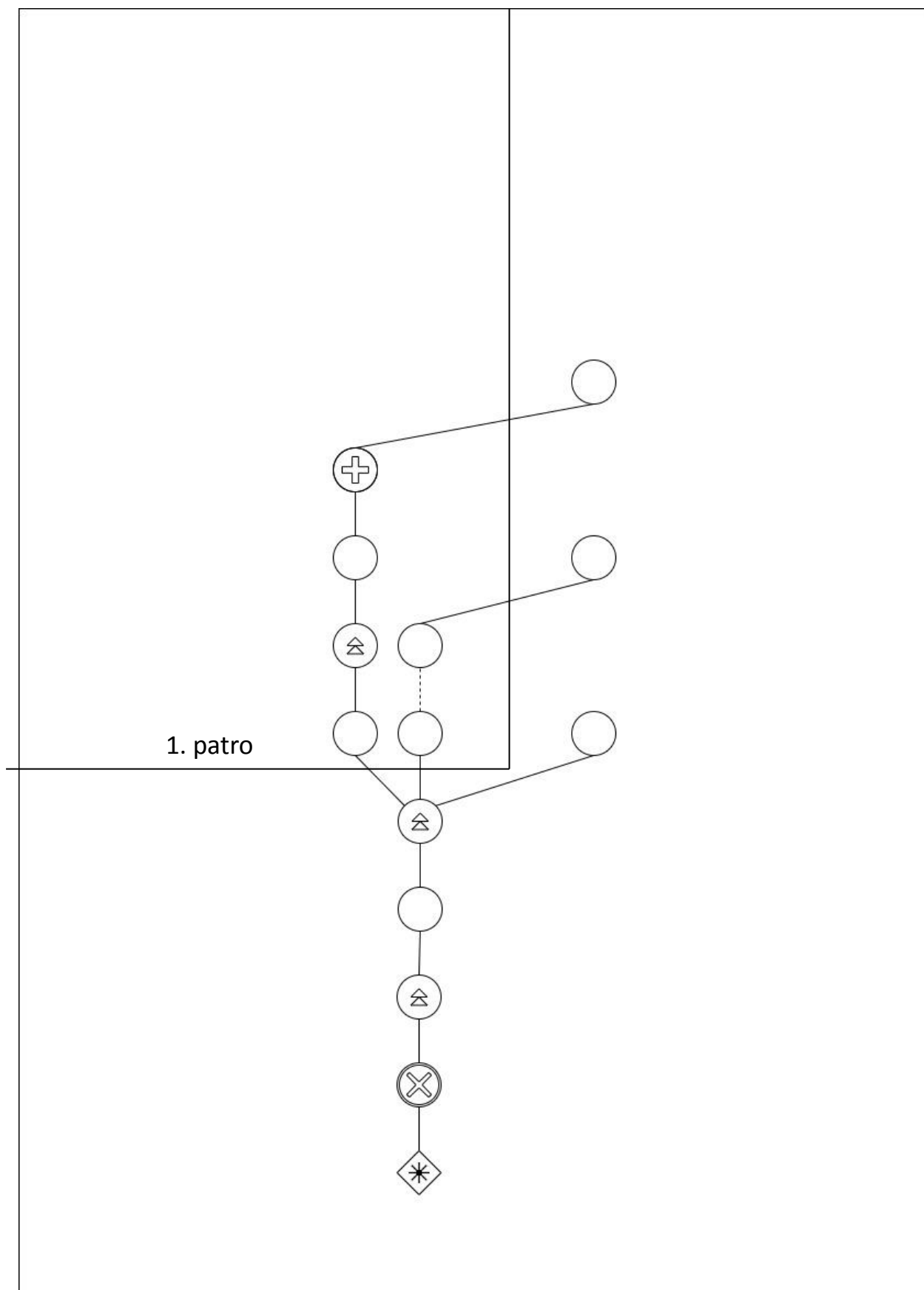
Obr. 65. Zvíkov (obr. 39 – 40). Diagram analýzy přístupu.

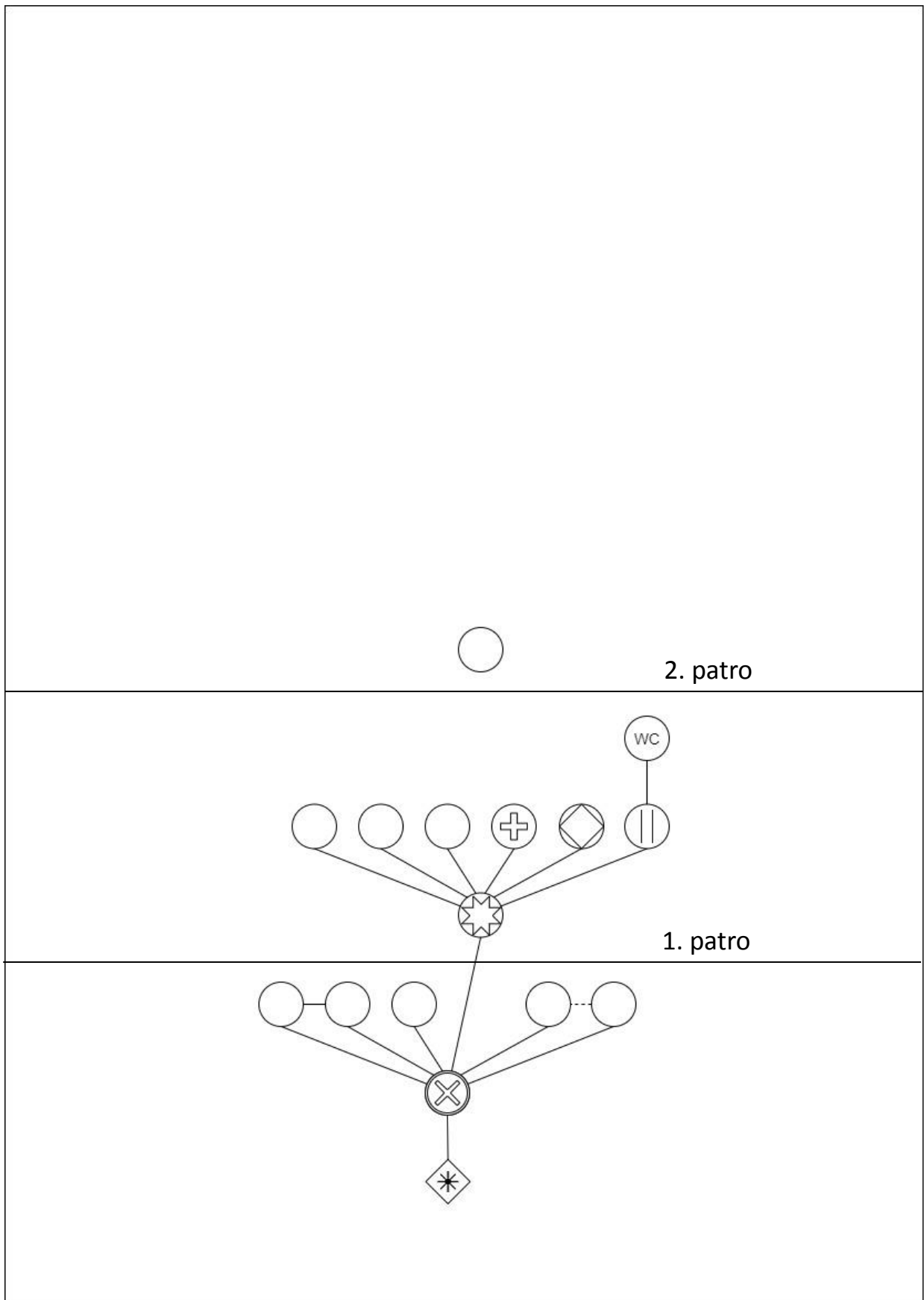
Obr. 66. Houska (obr. 20). Diagram analýzy přístupu.

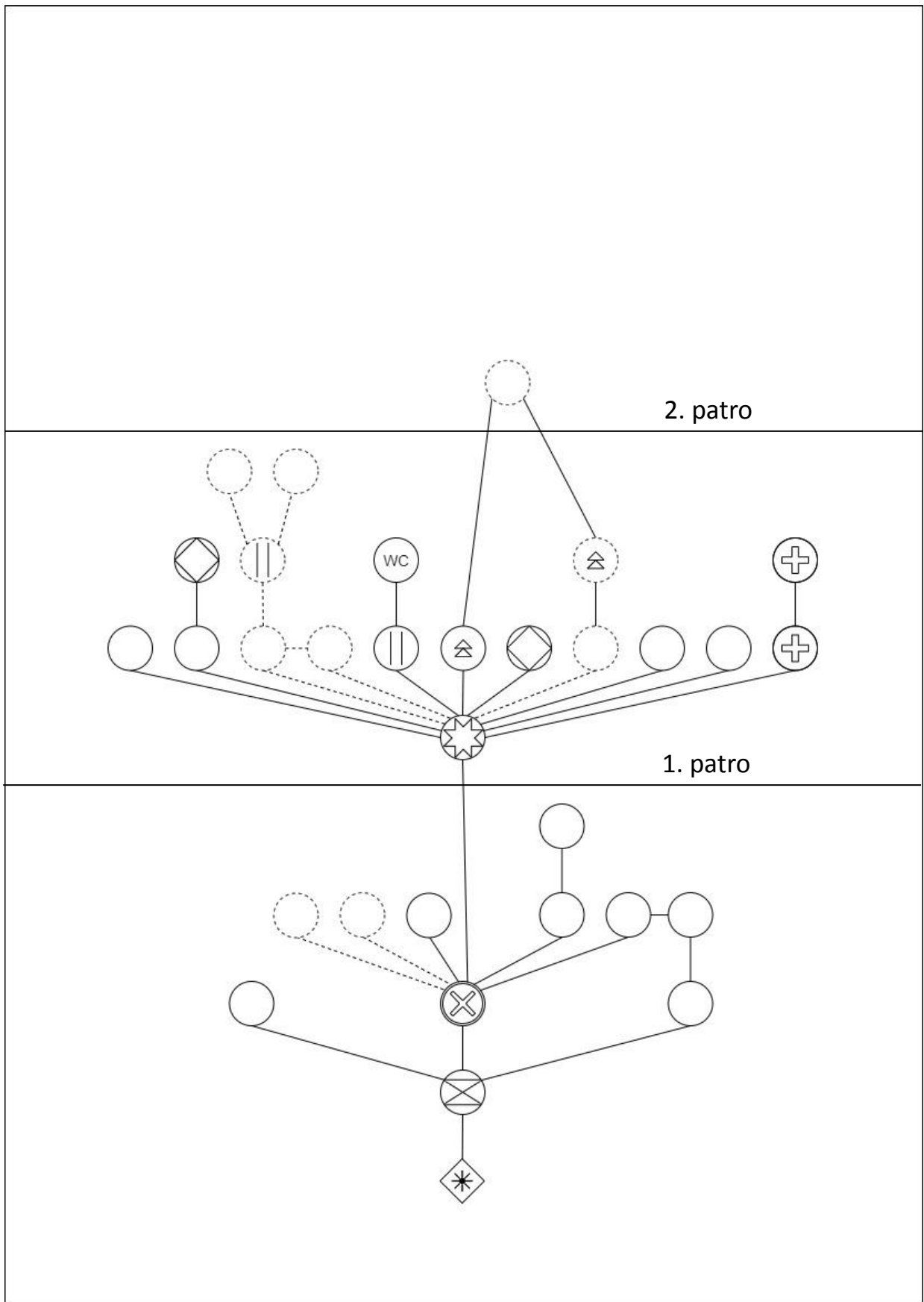
Obr. 67. Bezděz (obr. 21). Diagram analýzy přístupu.

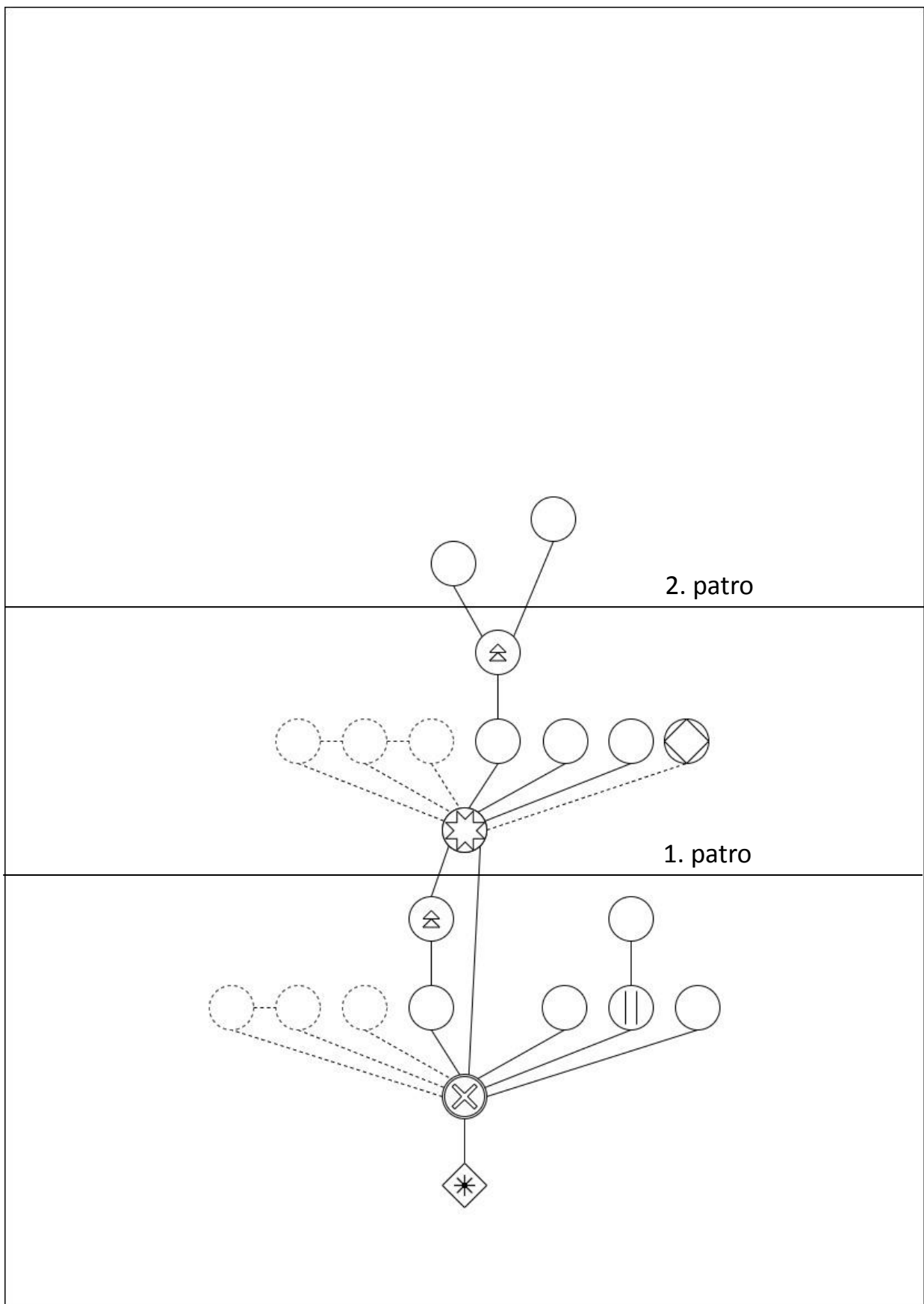
Obr. 68. Horšovský Týn (obr. 14). Diagram analýzy přístupu.

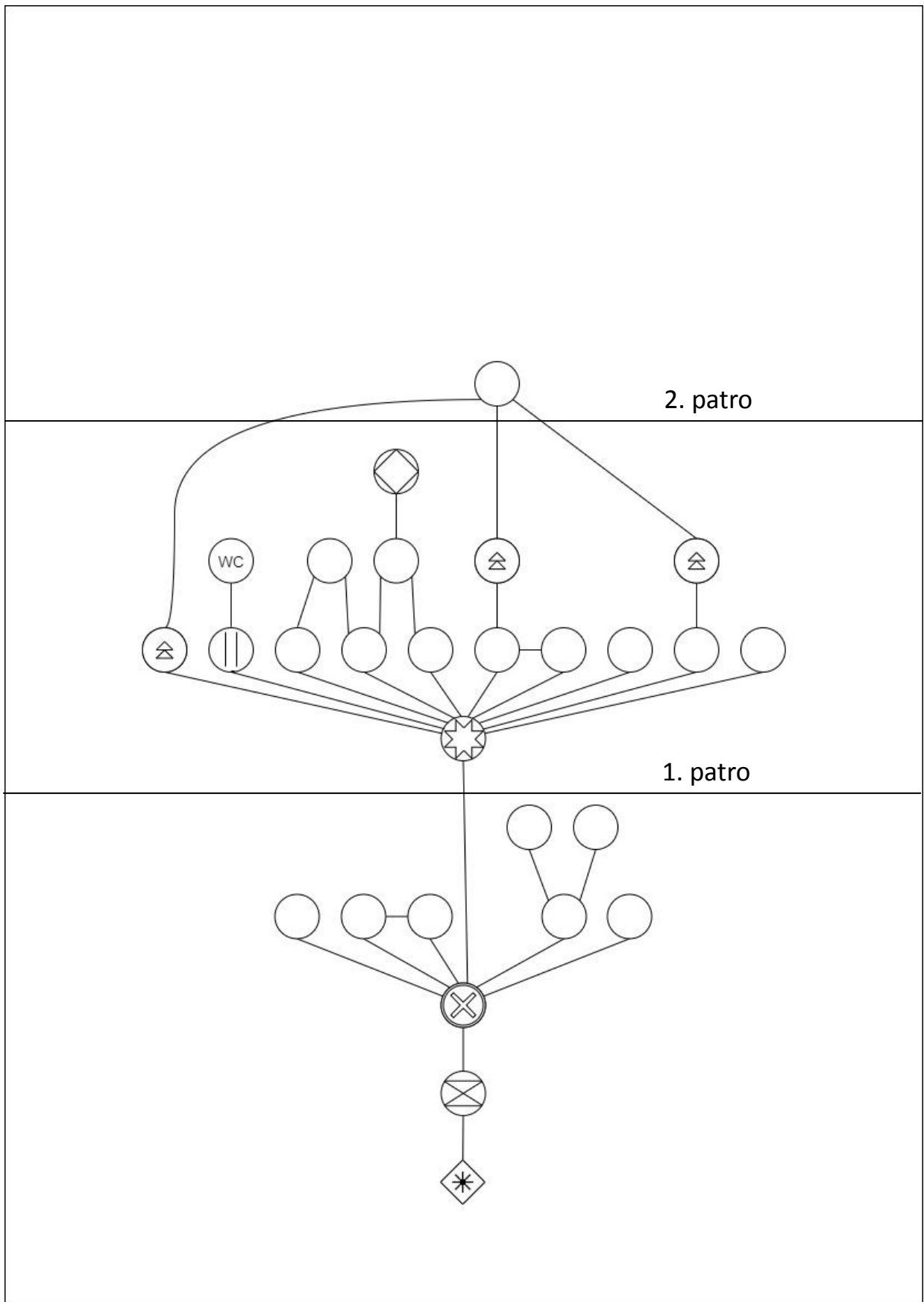
Obr. 69. Toruń/Thorn (obr. 47). Diagram analýzy přístupu.

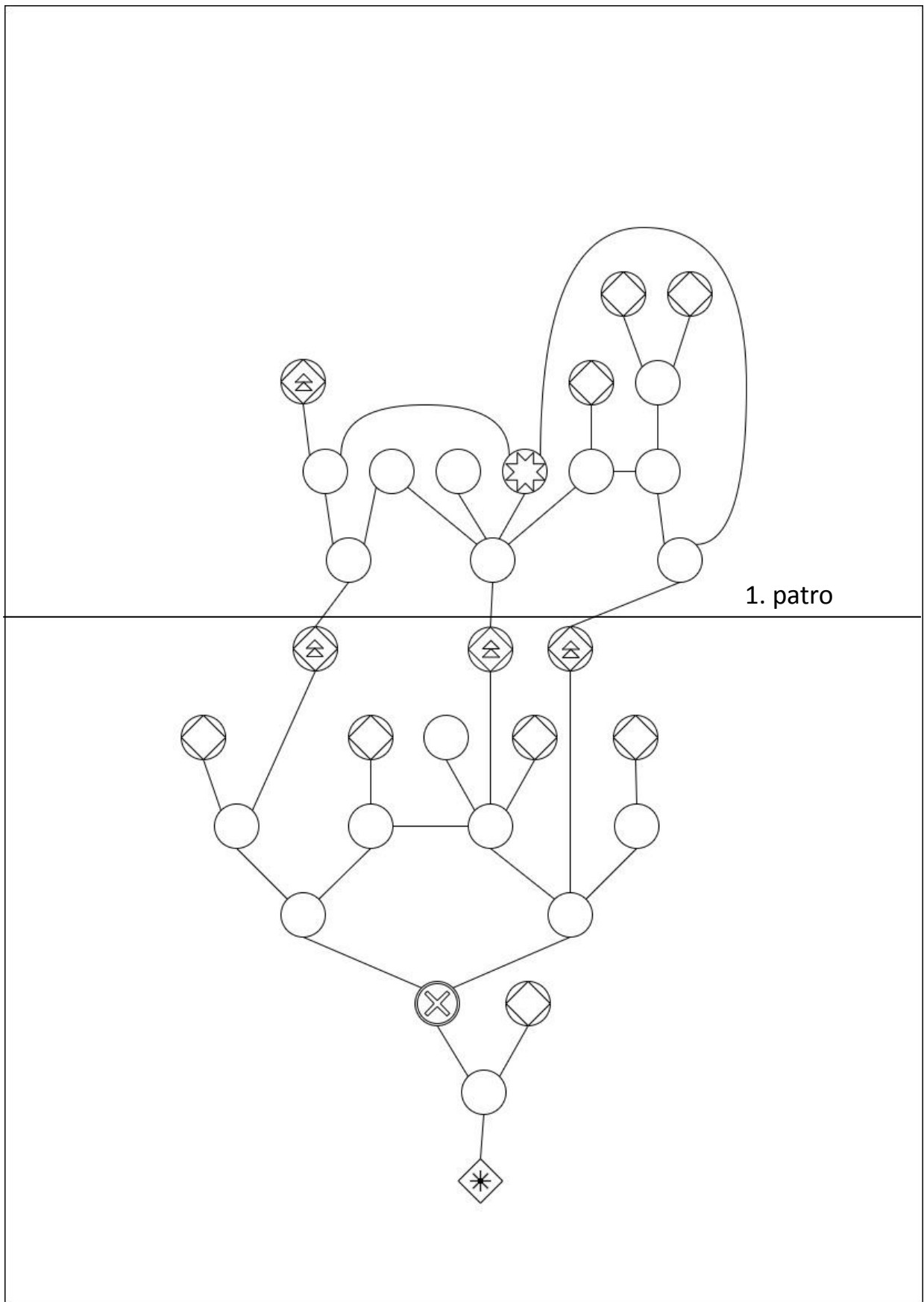
Obr. 70. Radzyń/Rehden (obr. 53). Diagram analýzy přístupu

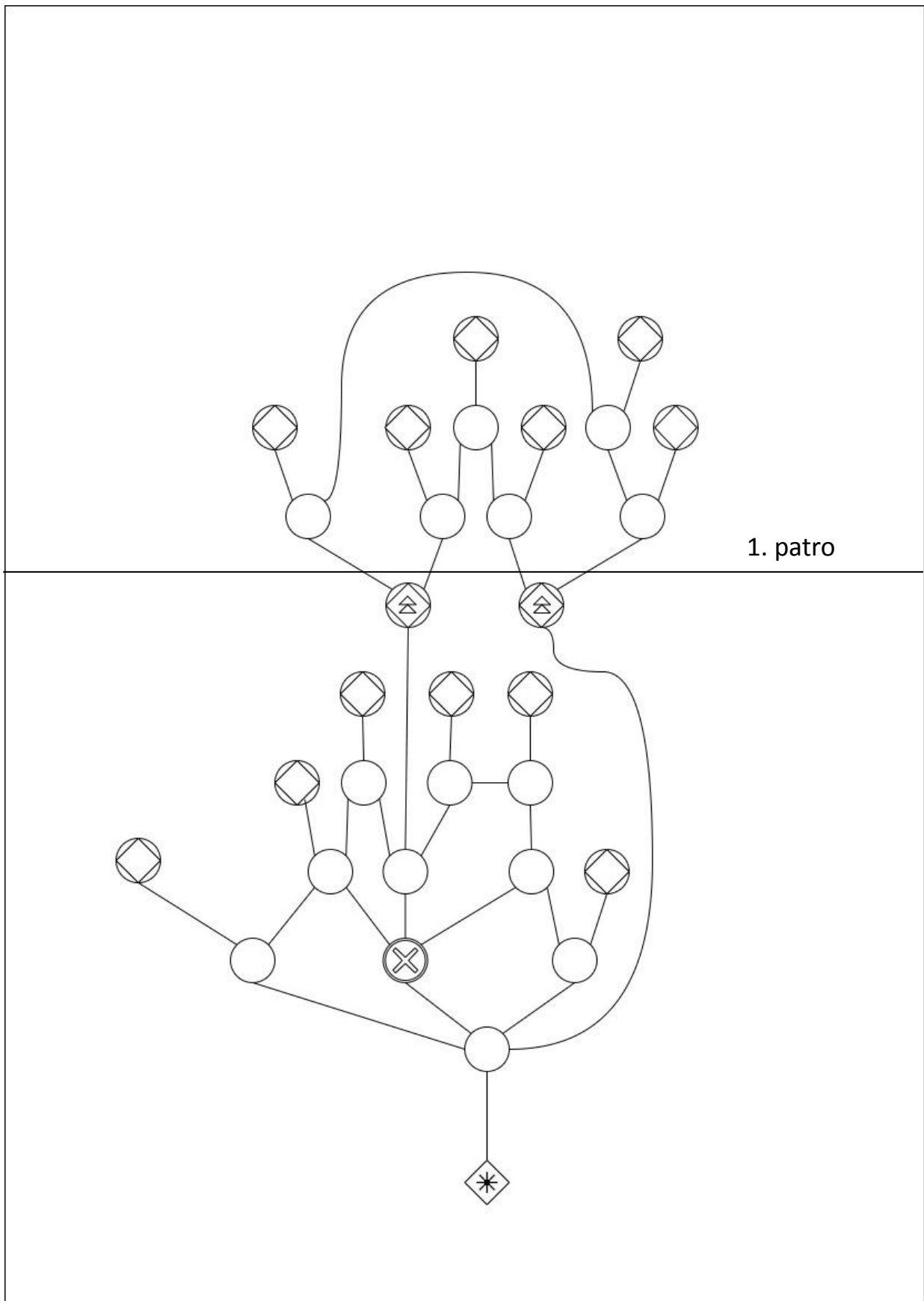
Obr. 71. Działowo/Soldau (obr. 60). Diagram analýzy přístupu .

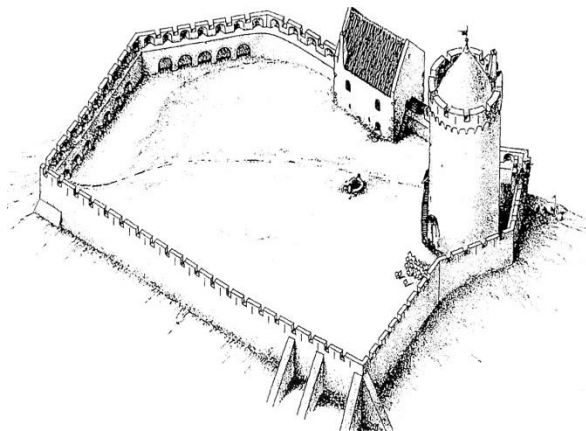
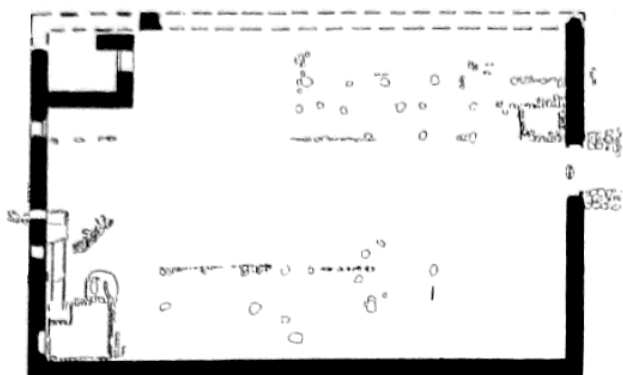
Obr. 72. Lidzbark Warmiński/Heilsberg (obr. 62). Diagram analýzy přístupu.

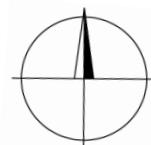
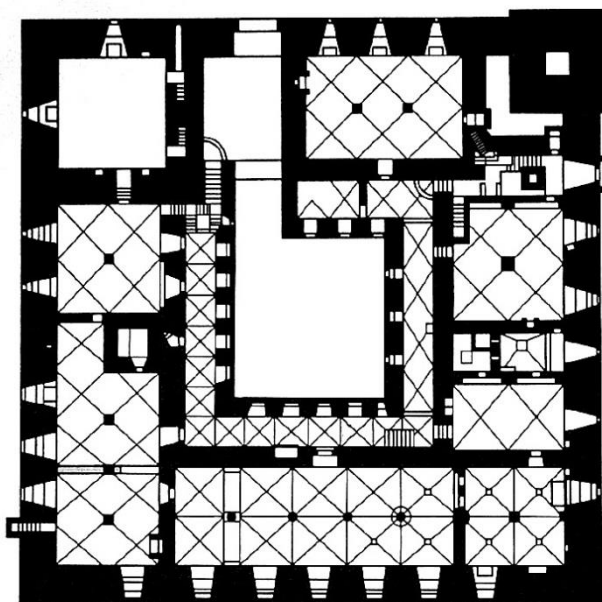
Obr. 74. Castello Ursino . Diagram analýzy přístupu

Obr. 75. Castel del Monte. Diagram analýzy přístupu.

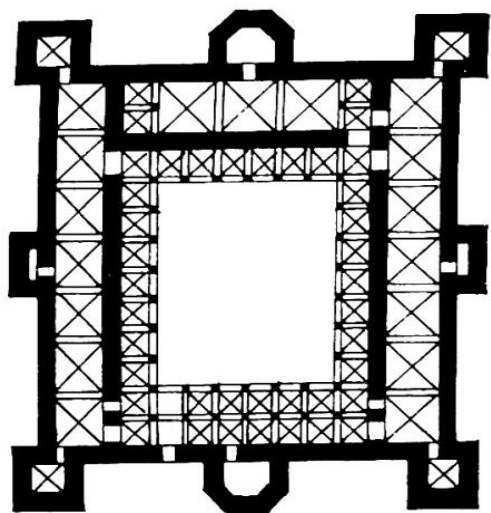

Obr. 76. Příklady livonských lagerkastelů. A – plán hradu Alt – Dahlen/Vecdole (podle Atgāzise; B – hmotová rekonstrukce hradu Turaida/Treiden (podle I. Oseho)

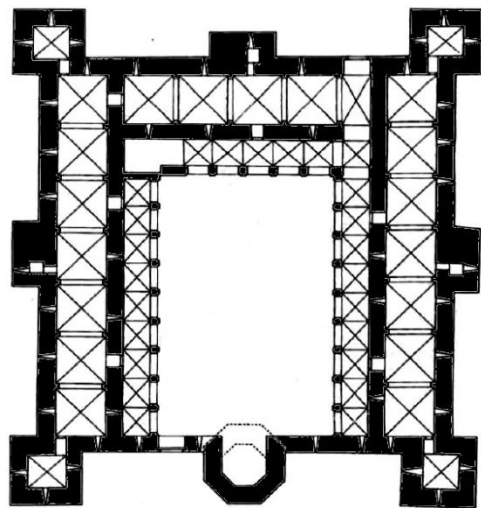

0 20m

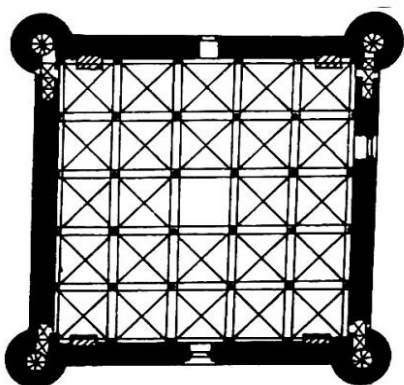
Obr. 77. Kuressaare/Arensburg. Plán hradního jádra (podle K. Aluveho)

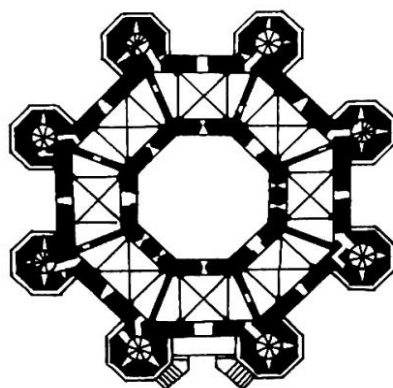
A

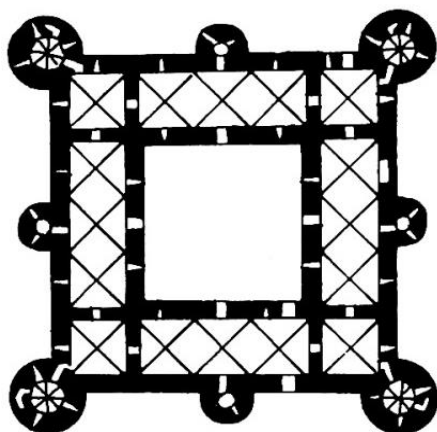
B

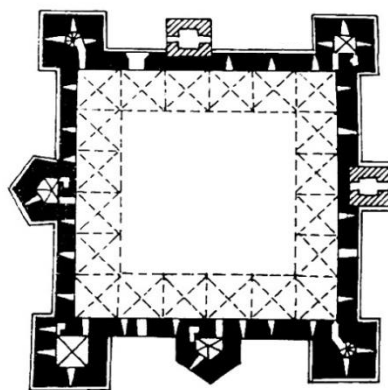
C

D

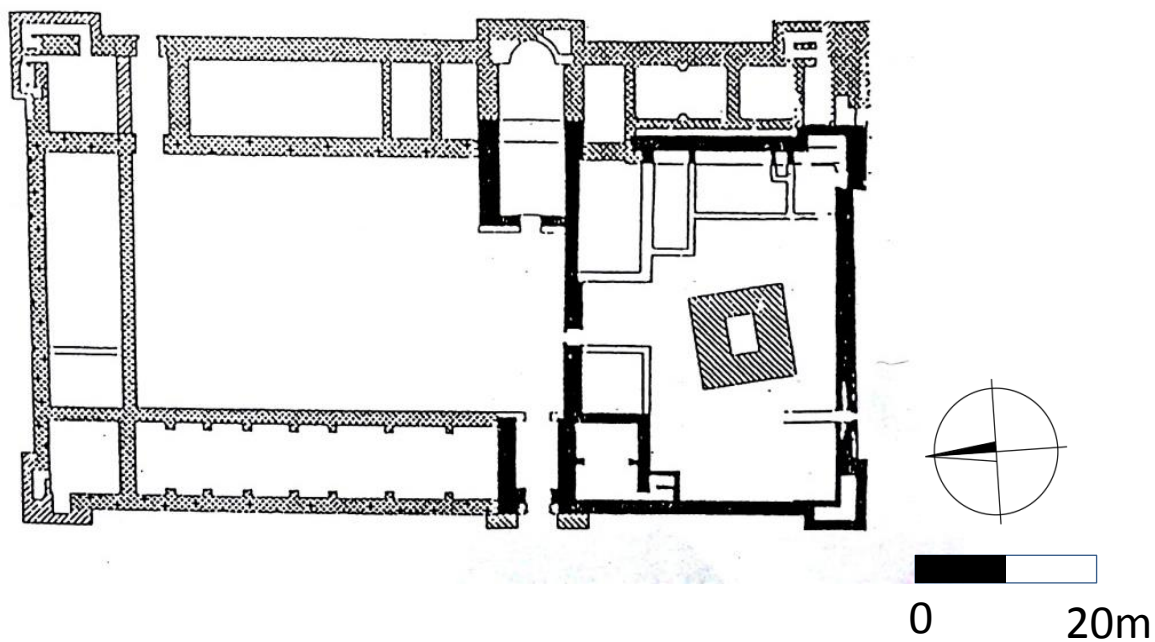
E

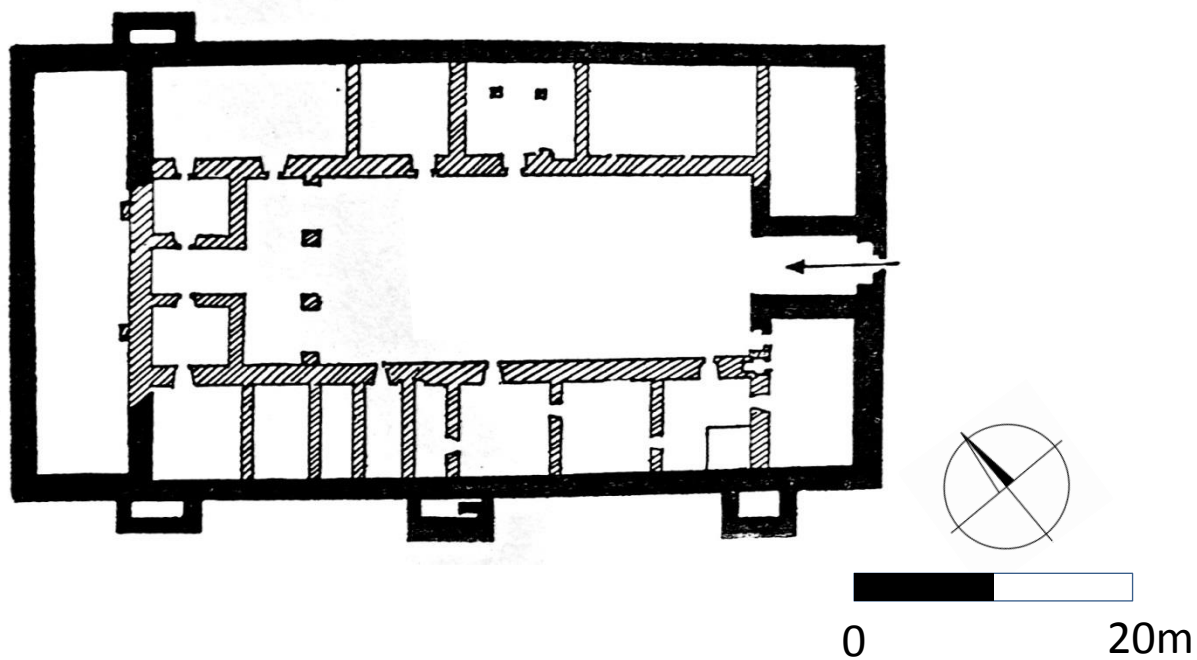
F

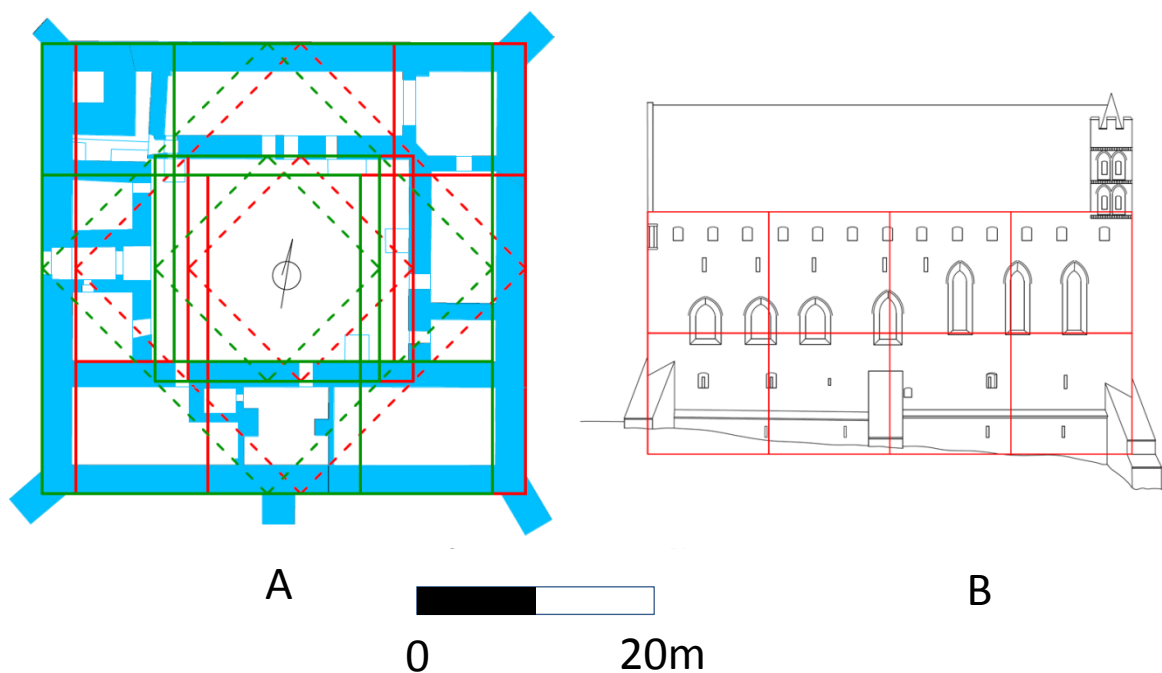
Obr. 78. Půdorysy vybraných hradů Fridricha II. Štaufského : A, B – Castello Svevo di Augusta (interpretační možnosti; C – Castello Maniace, D – Castel del Monte, E – Castello Ursino, F – Castello dell'Imperatore (podle různých zdrojů, upraveno autorem).

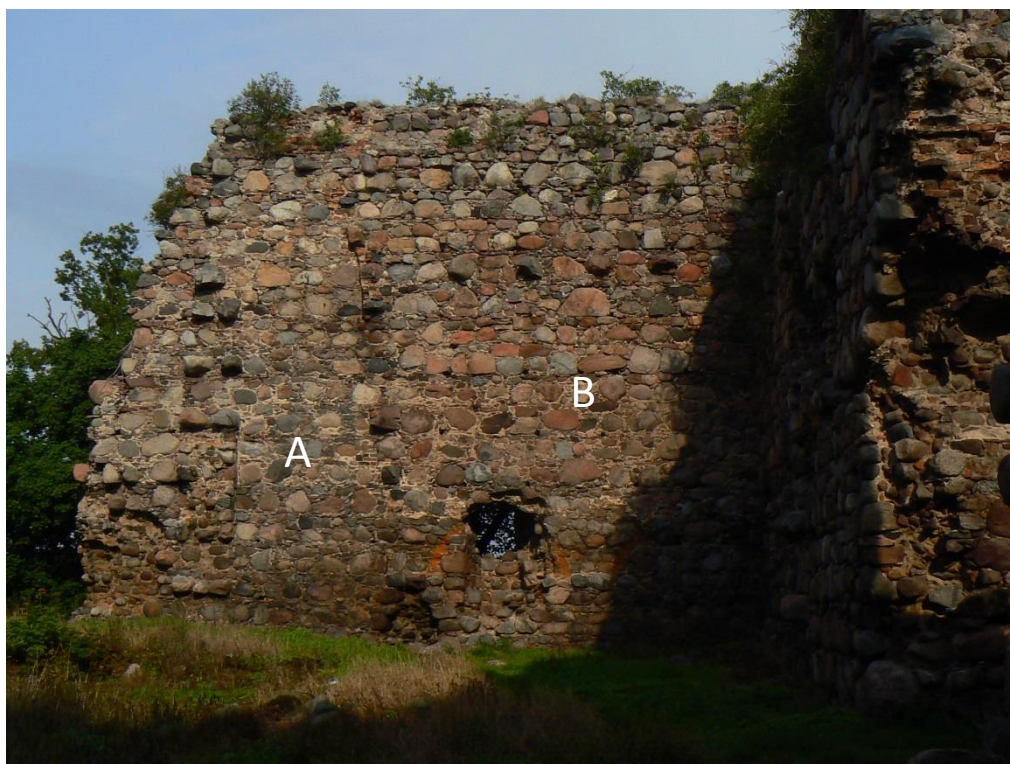
Obr. 79. Castel Lagopesole. Plán hradu (podle C. A. Willemsena).

Obr. . Castello di Gravina. Plán hradu (podle C. A. Willemsena).

Obr. 81. Golub/Gollub. A - plán hradu s zakreslením metody „ad quadratum“ ; B – rozměření jižní fasády stejnou metodou (podle B. Wasika).

Obr. 82. Papowo Biskupie/Bischöflich Papau. Vnitřní strana západní obvodové zdi (foto autor 2011). A – negativ dymníku kuchyně; B – úroveň prvního patra bez oken.

A

B

Obr. 83. Hlavní věže řadových hradů. A – osmiboký bergfrit v Brodnici/Strasburgu (foto autor 2012); B – okrouhlý bergfrit na hradě Świecie/Schwetz (foto autor 2013).

A

B

Obr. 84. Danskery. A - Věžovitý dansker v Toruni/Thorn (foto autor 2010); B – Zbytky arkýřovitého danskeru v Rádzyni/Rehden (foto autor 2010)

Obr. 85. Golub/Gollub. Příklad řadového hradu upravovaného v novověku (foto autor 2016).

Obr. 86. Bezděz. Zazděný původní vchod do paláce na dolním hradě (foto autor 2019)